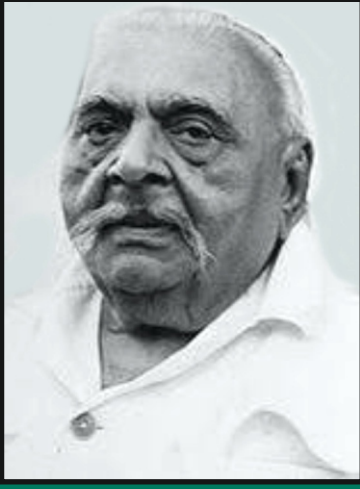
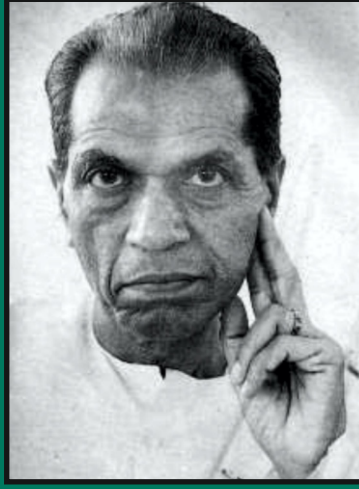

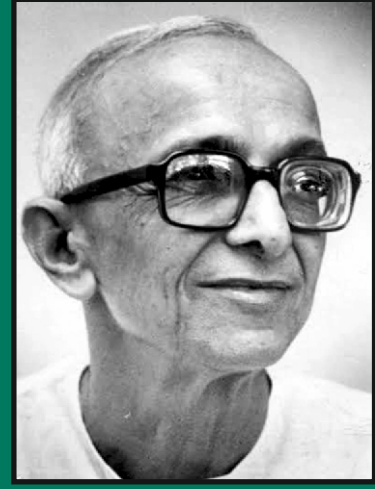
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું સ્વરૂપ – સોનેટ
GMJ-303/GMN-502
દ્વિતીય વર્ષ બી. એ.
સેમેસ્ટર-03

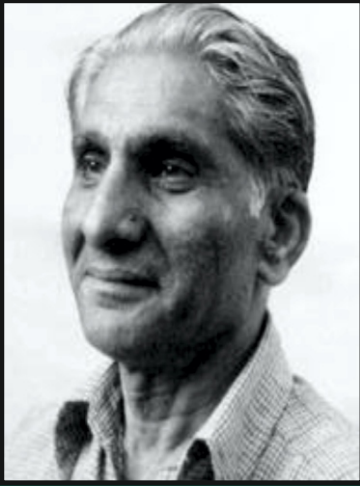
બળવંતરાય ઠાકર

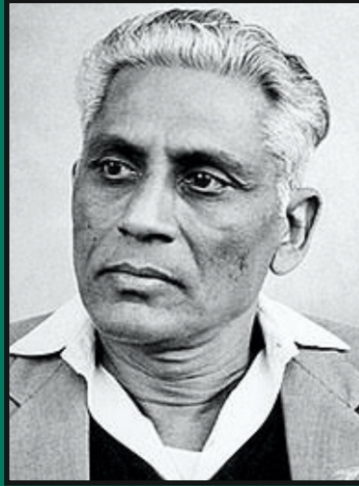
સુંદરભૂ

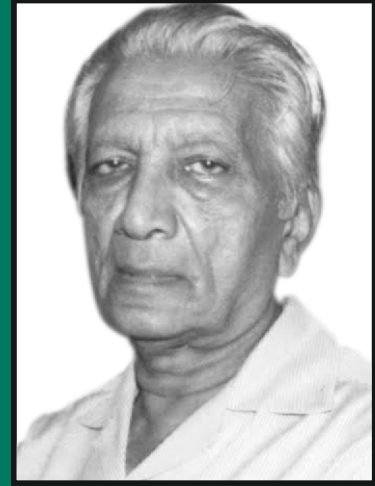
ઉમાશંકર જોશી

કવિ ઉશનસૂ

જયંત પાઠક

નિરંજન ભગત

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે :

‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું યોગદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસસામગ્રીનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબ સમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રો. (ડૉ.) અમીબહેન ઉપાધ્યાય

કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, ઇરોડી, અમદાવાદ

લેખન:	પ્રો. સતીષ વ્યાસ રીડર, ભાષાભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
	પ્રો. આર. એલ. વેગડા 10, ન્યૂ શુભ સોસાયટી, વેજલપુર ગામ, અમદાવાદ
ભાષા અને વિષય-પરામર્શન:	પ્રો. રમણલાલ જોશી 2, અચલાયતન સોસાયટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ
સંપાદન અને સંયોજન:	ડૉ. પી. કે. મહેતા નિયામક, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
સંયોજન સહાય:	શ્રી એસ. એચ. બારોટ (મદદનીશ કુલસચિવ) શ્રી ડી. આઈ. શાસ્ત્રી (કાર્યાલય અધીક્ષક, BAOU)

સંવર્ધિત આવૃત્તિ: એપ્રિલ 2026	
લેખન-સંપાદન:	પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ (અધ્યક્ષ: ગુજરાતી વિભાગ)
સહ સંપાદક:	ડૉ. રજનીકુમાર પરમાર
પૂરું રીડિંગ:	પ્રા. હેતલ જોષી
ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ	

:: પ્રકાશક ::	
કા. કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, 'જ્યોતિર્મય પરિસર', શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, અમદાવાદ-382 481	

© સર્વહક સ્વાધીન: આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું સ્વરૂપ – સોનેટ

GMJ-303/GMN-502

દ્વિતીય વર્ષ બી. એ.

સેમેસ્ટર-03

અભ્યાસક્રમ

એકમ ક્રમ	એકમનું નામ
1.	ઉર્મિ કવિતા અને એના મુખ્ય પ્રકારો
2.	સોનેટ-સ્વરૂપની વિભાવના
3.	સોનેટ: ઉદ્ભવ અને વિકાસ
4.	‘જૂનું પિયેરઘર’ -બ. ક. ઠાકોર
5.	‘છેલ્લું દર્શન’ -રા. વિ. પાઠક
6.	‘અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું’ -ઉમાશંકર જોશી
7.	‘ગઈ ભલે’ -સુંદરમ્
8.	‘આધુનિક અરણ્ય’ -નિરંજન ભગત
9.	‘આદિમતાની એક અનુભૂતિ’ -જયંત પાઠક
10.	‘હું મુજ પિતા’ -ઉશનસ્
11.	‘મરજીવિયા’ -પૂજાલાલ
12.	‘ઘેરૈયા’ -પ્રહલાદ પારેખ
13.	‘વિખૂટા મિત્રને’ -રમણીક અરાલવાળા
14.	‘જોઈશ આ હૃદય ભીતર’ -હરિશચંદ્ર ભટ્ટ

નોંધ: આપના અભ્યાસક્રમમાં રહેલ 14 એકમને અભ્યાસની સરળતા ખાતર બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. જેની અનુક્રમણિકા વિભાગ મુજબ આપેલ છે.

BAOU
Education
for all

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

विलाग

1

सॉनेट - I

अेकम 1

उरिं कविता अने अेना मुप्य प्रकारे **7**

अेकम 2

सॉनेट स्वरूपनी विलावना **11**

अेकम 3

सॉनेट : उदभव अने विकास **25**

એકમ 1 ઊર્મિ કવિતા અને એના મુખ્ય પ્રકારો

રૂપરેખા

- 1.1 ઉદ્દેશો
- 1.2 પ્રસ્તાવિક
- 1.3 ઊર્મિ કવિતા : વ્યાખ્યા અને લાક્ષણિકતા
- 1.4 પ્રકારો
- 1.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 1.7 'તમારી પ્રગતિ ચંકાસો'ના જવાબો

1.1 ઉદ્દેશો

- કાવ્યના પ્રકારોની સમજ મેળવવી.
- ઊર્મિ કવિતાની વિભાવના સમજવી.
- ઊર્મિ કવિતાના મુખ્ય પ્રકારોની જાણકારી મેળવવી.

1.2 પ્રસ્તાવિક

પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્ય ત્રણ મુખ્ય ધારાઓમાં વહેંચાયેલું રહ્યું છે : મહાકાવ્ય (Epic), નાટક (Drama) અને ઊર્મિ કવિતા (Lyric). મહાકાવ્ય અને નાટક પરલક્ષી (objective) સાહિત્યપ્રકારો છે. પરલક્ષી સાહિત્યમાં સર્જક પોતાની સંવેદનાનું નિરૂપણ ન કરતાં જનસામાન્યની સંવેદનાનું નિરૂપણ કરે છે. આવી બિનંગતતાને કારણે પરલક્ષી સાહિત્યમાં વ્યાપકતાનું તત્ત્વ આવે છે એ ઘણાને સ્પર્શ છે. મહાકાવ્યમાં અને નાટકમાં આવું સાર્વજનીન તત્ત્વ હોય છે તેથી ભાવકમાત્રને એમાં રસ પડી શકે છે. મહાકાવ્ય અને નાટકનાં કદ પણ દીર્ઘ હોય છે. મહાકાવ્ય સર્ગોમાં અને નાટક અંકો કે દૃશ્યોમાં વહેંચાયેલું હોય છે. જીવનના વ્યાપક પરિમાણ સાથે એ બન્ને સ્વરૂપોને સમ્બન્ધ છે. એમાં વિસ્તાર-વ્યાપ અપેક્ષિત છે.

ઊર્મિ કવિતામાં જીવનવિચાર કરતાં જીવનની કોઈ ભાવલક્ષણનું નિરૂપણ થાય છે. એમાં વિસ્તાર કે વ્યાપ નહીં પણ ભાવનું એકકેન્દ્રી વલય મહત્ત્વનું બને છે એમાં પરલક્ષિતા (objectivity) નહીં પણ આત્મલક્ષિતા (subjectivity)નું આલેખન મુખ્ય બને છે. કવિની અંગત સંવેદના એમાં આવી શકે છે. એનું કદ લઘુ હોય છે. મહાકાવ્ય અને નાટકની તુલનાએ એનું પરિણામ ઓછો વ્યાપ ધરાવે છે.

1.3: ઊર્મિ કવિતા : વ્યાખ્યા અને લાક્ષણિકતા

'એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'માં ઊર્મિકાવ્યની સમજ આપતાં કહેવાયું છે કે,

"It may be said that the lyric is a direct arrow-like flight, a spontaneous flash of emotion which makes its own music." (Vol. 14, 1947) ઊર્મિ કવિતાને અંગ્રેજીમાં Lyric કહેવામાં આવે છે. 'Lyric' શબ્દ ગ્રીક Lyre ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે. Lyre એક પ્રકારનું તંતુવાદ્ય છે. એના સૂરની સંગતમાં ગંવાતી રચનાને Lyric કહેવાતી. વ્યાખ્યામાંનો music શબ્દ પણ એના આ સંગીતતત્ત્વનો, ગેયતાનો સમાવેશ કરે છે. ગુજરાતીમાં પ્રારમ્ભે ઊર્મિ કાવ્ય માટે 'સંગીતકાવ્ય' કે 'રાગધ્વનિ કાવ્ય' જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રયોજાઈ છે. પણ આ અર્થમાં કમશ: એમાંથી સંગીતતત્ત્વ ઓછું થતું ગયું અને સૂર કરતાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય વધ્યું. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ સોનેટ કવિ શ્રી બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે પણ 'રાગડ' ઓનો વિરોધ કરી વિચારપ્રધાન કવિતાની જિંકર કરી. એમણે પ્રયોજેલી 'ઊર્મિકાવ્ય' સંજ્ઞા આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારના કાવ્ય માટે સ્વીકૃત અને રૂઢ થઈ ચૂકી છે.

વ્યાખ્યામાંનો direct શબ્દ સૌંસરાપણાને તાકે છે. ઊર્મિ કવિતામાં ભાવની સૌંસરી ગતિ અપેક્ષિત છે. ઊર્મિકાવ્યમાં પૂર્વભૂમિકા કે પ્રાસ્તાવિક નથી હોતાં. પહેલી પંક્તિથી જ કવિ લક્ષ્ય પ્રતિ ગતિ કરે છે. ઊર્મિ કવિતાનો કવિ પહેલી પંક્તિ કદી બંગાડતો નથી, બલકે પહેલી પંક્તિમાં જ એ ભાવનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ

કરી દે છે. પછીની પંક્તિઓમાં તો ભાવ એ પહેલી પંક્તિમાંના ભાવબિન્દુએ ઘૂંટાતો જ હોય છે. અહીં કેન્દ્રોત્સર્ગી નહીં પણ કેન્દ્રમાંથી ભાવનિરૂપણ હોય છે. આ ગતિ અત્યંત ત્વરિત પણ હોય છે. આ ગતિ અત્યંત ત્વરિત પણ હોય છે. વ્યાખ્યામાં આ ત્વરિતતા અને સીધાપણા માટે 'arrow-like flight' શબ્દોના ઉલ્લેખો છે. એ શરૂઆતે ઉડાન સાધે છે. વિમાનને આવશ્યક એવા રન-વેની એને ઝાઝી જરૂર પડતી નથી. એ તો હેલિકોપ્ટરની જેમ તરત જ ઉડાન લે છે. અહીં પણ ઊર્મિ કવિતાની ત્વરિત લક્ષ્યગામિતાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યાખ્યામાંના spontaneous flash of emotion શબ્દો ઊર્મિકાવ્યના વિષયક્ષેત્રને આવરી લે છે. ભાવ કે લાગણીનો ઝબકારમાત્ર એમાં સામગ્રી તરીકે આવે છે. આ ભાવ સ્વયંભૂ હોય એ પણ આવશ્યક મનાયું છે. જુસ્સો, આવેગ જેવી વૃત્તિજન્ય સંવેદનાઓ પણ, આને કારણે, ઊર્મિકાવ્યનો વિષય બની શકે છે. હેઝલિટ નામના વિવેચકે આ માટે Passion સંજ્ઞા વાપરી હતી જેનો આપણા ગુજરાતી કવિ નર્મદે જોસ્સારૂપે ખાસ્સો સ્વીકાર કર્યો હતો. ઇન્ગ્લેન્ડના સુપ્રસિદ્ધ ઊર્મિકવિ વર્ડ્ઝવર્થે પણ કવિતાને spontaneous overflow of powerful feelings તરીકે જ ઓળખાવી હતી. એમાં પણ લાગણીના સ્વયંભૂ ઊભરાની જિંકર હતી. જો કે પાછળથી વર્ડ્ઝવર્થને પોતાની આ સમજ સુધારવાની ફરજ પડી હતી અને એણે ચિત્તશાંતિ સ્વસ્થતાને - tranquility of mindને મહત્વની ગણાવી હતી. આવેગ કે ઊભરાને બદલે ચિત્તની સ્વસ્થતામાં સંભૂત ઊર્મિઓને એણે વિશેષ મહત્વની ગણાવી હતી, કેમ કે કેવળ આવેગ કે જોસ્સો અલ્પજીવી અને ક્ષુદ્ર હોવાનો સંભવ છે. કાવ્યને ચિરંજીવ બનાવવા માટે ક્ષણિક વૃત્તિઓ કરતાં સ્વસ્થતાપૂર્ણ પરિમાર્જિત સંવેદનાઓ મહત્વની છે. માત્ર સ્વયંભૂપણું નહીં, પણ એ સ્વયંભૂ ઊર્મિ પરનો વિચારઅંકુશ એને વિશેષ મૂલ્યવાન બનાવે છે. ગુજરાતી વિવેચનામાં શ્રી બ. ક. ઠાકોરે પણ આથી જ વિચારપ્રધાન કવિતાની ક્ષિપ્રતા કહી હતી. એ માનતા હતા કે 'ઊર્મિશૂન્ય તે કવિતા નહીં', પણ એ ઊર્મિ વિચારના રસાયણથી રસાયેલી અને એમ કસાયેલી બનવી જોઈએ.

અહીં વિચાર માત્ર કાવ્યમાં સ્વસ્થતા, પકવતા, પરિપૂર્ણતા અર્થે આવશ્યક છે એમ સમજવાનું છે. તર્ક કે દલીલોને ઊર્મિકાવ્યમાં અવકાશ નથી. ભાવ કે લાગણીનું એકત્વ એમાં અપેક્ષિત છે અને આ એકત્વ સર્જવામાં વિચારતત્ત્વે સહાય કરી હોય છે. અંગતતા અને આત્મલક્ષિતા એમાં અવશ્ય આવી શકે છે પણ કવિએ એને શક્ય એટલી રીતે બિનંગત બનાવવાનાં હોય છે. એની આ અંગતતાને લક્ષમાં રાખીને ડી. એસ. એલિયટે ઊર્મિકવિતાને, એમના 'શ્રી વોઈસિસ ઓફ પોએટ્રી' નામના લેખમાં, 'ફર્સ્ટ વોઈસ ઓફ પોએટ્રી' તરીકે ઓળખાવી છે. કવિ સીધો જ પોતાની સંવેદનાઓનું નિરૂપણ એમાં કરતો હોવાથી એને first voice of poetry તરીકે એલિયટ ઓળખાવે છે. જે કવિતામાં નાટ્યાત્મકતા હોય અને પાત્રો દ્વારા ઊર્મિ પ્રગટ કરવામાં આવી હોય એને એલિયટ 'થર્ડ વોઈસ ઓફ પોએટ્રી' તરીકે ઓળખાવી 'ડ્રામેટિક લિરિક'-(dramatic lyric)ના વર્ગમાં એને મૂકે છે.

ઊર્મિકાવ્યનું સ્વરૂપ અનુનેય, લવચિક રહ્યું છે. એમાં સંવાદ, નાટ્યાત્મકતા પણ આવી શકે છે. ઊર્મિની સાથે ચિન્તન, તત્ત્વજ્ઞાન પણ એ ખમી શકે છે. ભાવની તૃષ્ણકત એનું પ્રથમ લક્ષણ છે. તત્ત્વજ્ઞાને પણ આ સ્વરૂપની શિસ્ત અંતર્ગત નાજુક, મૃદુ બનીને આવવું પડે. પ્રણય, પ્રકૃતિ, ભક્તિ, દેશભક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન, શોક, વિષાદ આદિ અનેક ભાવસ્થિતિઓ વિશે ઊર્મિકવિતા થઈ શકે છે અને એને કારણે એ આજ પર્યંત સરજાતું રહ્યું છે. અનેક નવાં લઘુ કાવ્યસ્વરૂપો આ પ્રકારમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે એવી એની ક્ષમતા છે.

આમ છતાં, હાસ્યપ્રધાન રચના ઊર્મિકાવ્યના વર્ગમાં આવી શકતી નથી. હાસ્ય બૌદ્ધિક વ્યાપાર છે અને ઊર્મિકાવ્યમાં બૌદ્ધિકતા કરતાં સંવેદનાનું પ્રાધાન્ય હોઈ હાસ્યના વિષયની ઊર્મિકવિતા સંભવતી નથી. હાસ્ય બિનંગતતાના ક્ષેત્રમાં સરી પડે છે, પરલક્ષી બની જાય છે. (કવિ જાત ઉપર હસતો હોય ત્યારે પણ એ બિનંગત બનીને જ હસે છે.) આથી પણ હાસ્યને ઊર્મિકાવ્યમાં નહીંવત્ સ્થાન છે.

1.4 પ્રકારો

પ્રાચીન યુરોપના દેશોમાં ઓડ (Ode), આઈડિલ (Idyl), કુરુણ પ્રશસ્તિ (Elegy) જેવા કાવ્યપ્રકારો ઊર્મિકવિતાનો જ એક ભાગ હતા. ઇટાલિયન સોનેટ કે ઈરાનિયન ગઝલ પણ ઊર્મિકવિતાના વર્ગમાં જ આવે છે. ગુજરાતી પદ, ભજન, ગરબી, ગીત જેવા મધ્યકાલીન-અર્વાચીન કાવ્યપ્રકારો પણ ઊર્મિ કવિતા જ છે. આ દૃષ્ટિએ ઊર્મિ કવિતાના પ્રકારભેદો ઘણા છે. આમ થવાનું/હોવાનું કારણ એના સ્વરૂપમાં રહેલી

પેલી અનુનેયતા (flexibility) છે.

ઓડમાં સ્તોત્રોનો સમાવેશ થાય છે. ઈશ્વર પ્રતિ પ્રગટ થતી સ્તુતિને ઓડ કહેવાતી. એમાં નર્તનને પણ આવકાશ હતો. ગ્રીસમાં પિંડાર, બેકીલાઈડઝ જેવા કવિઓનાં ઓડ જાણીતાં હતાં. ઇન્ગ્લેન્ડમાં જોન્સને પણ આવી રચનાઓ કરી હતી. આઈડિલમાં કોઈક કથાનો આશ્રય લેવામાં આવતો. એમાં વર્ણનને પણ અવકાશ રહેતો. એમાં ગોપણવનનું, જનપદનું નિરૂપણ થતું. એલેજામાં સ્વજનના મૃત્યુજન્ય શોકનું ચિન્તનમિશ્રિત નિરૂપણ રહેતું. એમાં મૃત્યુવિષયક ચિન્તનને અવકાશ રહેતો. જ્યાં આવી અંગતતા ન હોય ત્યાં આવતા ચિન્તનને કારણે એક ચિન્તનોર્મિ ઊર્મિકાવ્ય જેવો પ્રકાર પણ વિકસ્યો છે. પાત્રોને આધારે પ્રગટ થતી ઊર્મિઓવાળા સંવાદપ્રધાન કાવ્યને નાટ્યાત્મક ઊર્મિકાવ્ય કહેવાય છે. પદો, ભજનો, ગરબી, ગીતો જેવામાં ભાવ-લયનું સમ્મિશ્રણ હોય છે. ભક્તિ અને પ્રેમના તત્વનો એમાં મેળ થયો હોય છે. ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં નરસિંહ, મીરાં, પ્રીતમ, પ્રેમસખી, રાજે, દયારામ જેવા પદકવિઓએ પ્રેમલક્ષણાભક્તિમાર્ગ અન્વયે આવી ઊર્મિ કવિતાઓ સરજી છે. ગઝલમાં પણ ઈશ્કેમિજાજી (પ્રેમની કવિતા) અને ઈશ્કેહકીકી (અધ્યાત્મની કવિતા) પ્રકારની ઊર્મિ કવિતા સરજાતી હતા. સોનેટના પ્રારંભે એમાં પણ પહેલાં તો પ્રેમની જ કવિતા થતી. પાછળથી એમાં વિષયવૈવિધ્ય દાખલ થયું. આમ ઊર્મિકાવ્યના પ્રકારોમાં ભાવવિચારનું સામુજ્ય માત્રાભેદે સચવાતું રહ્યું છે. ગુજરાતી કવિતામાં આજે સરજાતી શૂન્યતાક્ષી, અસારવાદી કવિતાને પણ આ વર્ગમાં સમાવી શકાય એમ છે. જોકે ત્યારે એને માટે 'ઊર્મિ' શબ્દ પ્રયોજવામાં મુશ્કેલી પડે એમ છે. આપણા આધુનિક વિવેચકોએ આ પ્રકારની અનુભૂતિ સાથે કામ પાડતી રચનાઓ માટે કોઈક નવી જ પારિભાષિક સંજ્ઞા શોધવી રહી. જ્યાં સુધી એ ન જડે ત્યાં સુધી તો એને માટે આ 'ઊર્મિકાવ્ય' સંજ્ઞાથી જ આપણે કામ ચલાવવું રહ્યું.

ગુજરાતી કવિતામાં નરસિંહરાવ દીવેટિયાના 'કુસુમમાળા' સંગ્રહથી અઢારસો સત્યાસીમાં પાશ્ચાત્ય શૈલીનાં ઊર્મિકાવ્યો લખાવાનો પ્રારંભ થયો. પરન્તુ ઠેઠ મધ્યકાળથી, બારમી સદીથી, ગુજરાતીમાં ઊર્મિકાવ્યનાં લક્ષણો પ્રગટ કરતી રચનાઓ મળે છે. અગાઉ નિર્દેશ્યું છે એમ નરસિંહ, મીરાં, પ્રીતમ, પ્રેમસખી, દાસી જીવણ, રાજે, દયારામ જેવા કવિઓની આત્મલક્ષી, ભક્તિશૃંગારજન્ય કેટલીય સંખ્યાઓ ઊર્મિ કવિતાનાં લક્ષણો નિભાવે છે. નરસિંહ-મીરાં-અખાનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં પદોની ઊંચાઈ પણ ઊર્મિકાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના સમ્બન્ધ અંગે વિધાયક ભૂમિકા રચી આપે છે. પશ્ચિમી સાહિત્યસંસ્કારના સમ્પર્કે, નરસિંહરાવ પૂર્વ નર્મદે પણ શુદ્ધ પ્રકૃતિકાવ્યો અને આત્મલક્ષી પ્રણયકાવ્યો સરજીને ઊર્મિ કવિતાનું બારું ખોલ્યું હતું. એનું 'અવસાનસંદેશ' કાવ્ય કે 'જય જય ગરવી ગુજરાત' જેવું દેશભક્તિનું કાવ્ય આપણાં સારાં ઊર્મિકાવ્યો છે. આમ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં ઊર્મિકાવ્યનું ઝરણ ઘણું જૂનું છે એ જોઈ શકાય છે.

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો આપો :

- (1) પ્રાચીન સાહિત્ય કેટલી ધારાઓમાં વિભક્ત હતું ? કઈ કઈ ?
- (2) ઊર્મિકાવ્ય સંજ્ઞાના અન્ય પર્યાયો કયા છે ?
- (3) ઊર્મિકાવ્ય અને સંગીત વચ્ચે કેવો સમ્બન્ધ રહેલો છે ? એ અંગે તમે કયો વિચાર ધરાવો છો ?
- (4) ઊર્મિકાવ્યની વ્યાખ્યાને આધારે એની લાક્ષણિકતાઓ, દસેક વાક્યોમાં, દર્શાવો.
- (5) એલિયટે ઊર્મિકાવ્યને 'ફર્સ્ટ વોઈસ' શા માટે કહ્યું છે ?
- (6) ઊર્મિકાવ્યના પ્રકારવૈવિધ્યનો ખ્યાલ દસેક વાક્યોમાં આપો.
- (7) ઊર્મિકાવ્યનું વિષયક્ષેત્ર દર્શાવો. હાસ્ય સાથે ઊર્મિ કવિતાનો કેવો સમ્બન્ધ છે ? શા માટે ?
- (8) ગુજરાતીમાં ઊર્મિ કવિતાનો પ્રારંભ કોણે અને ક્યારે કર્યો ? એ પૂર્વે ગુજરાતીમાં ઊર્મિ કવિતાનાં લક્ષણો દાખવતી રચનાઓ કોણે કોણે આપી અને ક્યારથી એ દર્શાવો.

વસ્તુલક્ષી કસોટી : નીચેનાં વાક્યો સાચાં છે કે ખોટાં એ જણાવો :

1. ઊર્મિકાવ્ય પરલક્ષી કાવ્યપ્રકાર છે.
2. ઊર્મિકાવ્યમાં હાસ્યરસનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી.
3. ઊર્મિકાવ્યમાં ભાવનો અમર્યાદ વિસ્તાર થઈ શકે છે.
4. ઊર્મિકાવ્ય માટે સંગીત અનિવાર્ય છે.
5. ઊર્મિકાવ્યનું સ્વરૂપ અનુનેય છે.

1.5 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

જિકર - ઉલ્લેખ.

આત્મલક્ષિતા - અંગતતા.

અનુનેય - જેમ વાળવા ઈચ્છીએ એમ વળી શકે એવું.

વિધાયક - રચનાત્મક, હકરાત્મક, બારું-દ્વાર.

પ્રતિ - તરફ.

શરંગતિ - તીર જેવી સીધી ગતિ.

આજ પર્યન્ત - આજ સુધી.

સંભૂત - સંચિત, શાત, નીરવ.

1.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

વિશેષ અધ્યયન માટે ઊર્મિ-કાવ્ય (લે. ચિમનલાલ ત્રિવેદી), ઊર્મિ કવિતા (લે. ચન્દ્રશંકર ભટ્ટ), ઊર્મિ-કાવ્ય : શિલ્પ અને સર્જન (લે. નટુલાઈ ઠક્કર) તથા ગુજરાતી ઊર્મિકાવ્યો (સં. જયન્ત પાઠક, રમણ પાઠક) પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય વાંચવાં.

1.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. જવાબ માટે જુઓ : પ્રાસ્તાવિક, પરિચ્છેદ-1.
2. જવાબ માટે જુઓ : 1.3 પરિચ્છેદ - 1
3. જવાબ માટે જુઓ 1.3 પરિચ્છેદ - 1
4. જવાબ માટે જુઓ 1.3
5. જવાબ માટે જુઓ 1.3 પરિચ્છેદ - 5
6. જવાબ માટે જુઓ 1.4
7. જવાબ માટે જુઓ 1.3 અંતિમ પરિચ્છેદ
8. જવાબ માટે જુઓ 1.4 પરિચ્છેદ - 3

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. ખોટું, 2. સાચું, 3. ખોટું, 4. ખોટું, 5. સાચું.

એકમ 2 સોનેટ સ્વરૂપની વિભાવના

રૂપરેખા

- 2.1 ઉદ્દેશો
- 2.2 પ્રાસ્તાવિક
- 2.3 સોનેટ : સંજ્ઞાવિચાર
- 2.4 સોનેટનાં મૂળ
- 2.5 સોનેટ : ઇંગ્લેન્ડમાં
- 2.6 સોનેટ : અન્યત્ર અને ગુજરાતીમાં
- 2.7 સોનેટ : વિભાવના અને લાક્ષણિકતાઓ
- 2.8 શ્લોક-ચંદ્રિતઓનો પદ્યબંધ
- 2.9 પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટ
- 2.10 શેક્સપિયરીઅન સોનેટ
- 2.11 મિલ્ટોનિક સોનેટ
- 2.12 સોનેટમાં પ્રાસસંયોજના
- 2.13 સોનેટ અને છન્દસંયોજના
- 2.14 વસ્તુલક્ષી કસોટી
- 2.15 સોનેટયુગ્મ
- 2.16 સોનેટમાળા
- 2.17 સોનેટ અને પ્રયોગશીલતા
- 2.18 સોનેટ માટેના ગુજરાતી પર્યાયો
- 2.19 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 2.20 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.21 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

2.1 ઉદ્દેશો

- કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે સોનેટનું મહત્ત્વ જાણવું.
- સોનેટ અને ઊર્મિકવિતાનો સમ્બંધ સમજવો.
- સોનેટની લાક્ષણિકતાઓ જાણવી.
- સોનેટના પેટ્રા પ્રકારોની માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.

2.2 પ્રાસ્તાવિક

પ્રથમ એકમમાં આપણે ઊર્મિકાવ્યની વિભાવના અને એના પેટ્રા પ્રકારોની સમજ મેળવી. એમાં જોયું કે આ સ્વરૂપના પેટ્રા પ્રકારો ઘણા છે. સ્મૃતિ, સમય અને સર્જકપ્રતિભા અનુસાર એમાં પ્રકારપરિવર્તન આવ્યું છે. સોનેટ પણ આવો એક સ્થલસંલગ્ન પ્રકાર છે. ઇટાલીના સાંસ્કૃતિક પરિવેશ અને સંગીત પરમ્પરા સાથે એવો સમ્બંધ સ્થેલો છે. એ ઇટાલીમાં ઉદ્ભવેલું અને પછી યુરોપના તથા વિશ્વના અન્ય દેશોમાં વિસ્તરેલું કાવ્યસ્વરૂપ છે.

2.3 સોનેટ : સંજ્ઞાવિચાર

સોનેટ શબ્દનાં મૂળ ઇટાલિયન સૂનો (SUONO) સાથે જોડાયેલાં છે. સમી સાંજે ઘેટાંનાં ઘણા સાથે ઘર લણી પાછા વળતા ઇટાલિયન ભરવાડો ઘેટાંના ગળામાં બાંધેલી ઘંટડીઓના સોનેટો (SONNETTO) નામક મધુર રાક્ષકર સાથે મીત્રોની ધૂન ગણગણાતા. આ 'સોનેટો' શબ્દ સાથે પણ સોનેટ સંજ્ઞાને સમ્બંધ હોવાની શક્યતા છે. 'સૂનો' શબ્દનો અર્થ પણ 'સૂર' કે 'અવાજ' એવો થાય છે. સોનેટનું પ્રભવસ્થાન પણ ઇટાલી જ રહ્યું છે અને એના ઉદ્ભવ સાથે, પ્રારમ્ભે, સૂરનું અને એમ સંગીતનું તત્ત્વ સંકળાયેલું રહ્યું છે. આને કારણે એ

ઉર્મિકાવ્યના એક મહદ્ પ્રકારનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યું હતું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો આપો :

1. સોનેટ સંજ્ઞાનું મૂળ કયા શબ્દમાં રહેલું છે ?
2. સોનેટ અને સંગીત વચ્ચેના સમ્બંધની પૂર્વભૂમિકા આલેખો.

2.4 સોનેટનાં મૂળ

સોનેટનાં મૂળ ઈસવી સનની તેરમી સદીમાં સિસિલીના લોયર જૂથાકોમ-દ-લેન્ટિનોની રચનાઓમાં હોવાનું અભ્યાસીઓ નોંધે છે. અહીંથી જ એ ચૌદ પંક્તિઓની લક્ષ્યસરેખા નિભાવતું આવ્યું છે. જૂથાકોમની રચનાઓ આઠ (અષ્ટક) અને છ (ષટ્ક) એમ બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલી રહેતી. આ પછી ગ્વીતોની એરિઝાં (1230-1294), દાન્તે (1265-1321) અને કાન્સિસ્કો પેટ્રાર્ક (1304-1374) આદિ કવિઓ દ્વારા આ સ્વરૂપ આગળ વિકસતું ગયું. દાન્તેએ અને પેટ્રાર્ક પોતાની પ્રણયકવિતાથી આ પ્રકારને વિશેષ લોકપ્રિય કર્યો. બિએટ્રિસ નામની પ્રિયતમાને ઉદ્દેશીને દાન્તેએ તથા લોરા નામની પ્રિયતમાને સમ્બોધીને પેટ્રાર્ક પોતાના અંગત પ્રણય સમ્બંધનનું નિરૂપણ સોનેટ પ્રકારમાં કરી સોનેટને પ્રણયની અંગત અભિવ્યક્તિ સથે જોડી આપ્યું. ફારસી ગઝલપ્રકારમાં પણ આવું અંગત પ્રણયનિવેદન જ કેન્દ્રસ્થાને રહેતું હતું એ સૂચક છે. ગ્વીતોની અને પેટ્રાર્ક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રાસસંકલના સાથે આ સ્વરૂપને વિશેષ સંગીતશુસ્ત બનાવ્યું અને પેટ્રાર્કના આ આયોજનબદ્ધ સર્જનવ્યાપારને કારણે અષ્ટક-ષટ્કના વર્ગીકરણવાળો (આ) પ્રકાર પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટપ્રકાર તરીકે ઓળખાયો.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો આપો :

1. સોનેટ સ્વરૂપનો પ્રારમ્ભ ક્યારે અને કોનાથી થયો ?
2. સોનેટના પ્રારમ્ભે દાન્તેએ અને પેટ્રાર્કે કયા પ્રકારનું પ્રદાન કર્યું ?

2.5 સોનેટ : ઈંગ્લેન્ડમાં

સોળમી સદીમાં ઈંગ્લેન્ડમાં સોનેટો લખાવાનો પ્રારમ્ભ થાય છે. થોમસ યેટ(1503-1542)ને એના પ્રારમ્ભનો યશ આપવામાં આવે છે. યેટ પણ બહરિન્ગ પરત્વે મુખ્યત્વે પેટ્રાર્કને જ અનુસરે છે. અર્લ સરેએ સોનેટને ત્રણ ચતુષ્ક અને એક યુગ્મના વિભાગીકરણ દ્વારા નવીન ઘાટ આપ્યો અને શેક્સપિયરે વિશેષ કલાત્મકતા દ્વારા સરેની આ પદ્ધતિને સામર્થ્યવાન બનાવી. આ પ્રકારના વિભાગીકરણવાળો સોનેટપ્રકાર શેક્સપિયરીઅન સોનેટ તરીકે ઓળખાયો. આ પછી તો સ્પેન્સર, સિડની, ડેનિયલ, જોન્સન આદિ કવિઓએ પણ વિપુલ સોનેટસર્જન કર્યું. આમાંની મોટા ભાગની સોનેટરચનાઓનો વિષય પ્રણય હતો એ નોંધવું જોઈએ.

મિલ્ટન દ્વારા સોનેટસ્વરૂપમાં વિષયવૈવિધ્ય દાખલ થયું. એણે એના રૂઢ ખણ્ડકોને પણ ન સ્વીકાર્યા. પંક્તિવિભાજનની મુક્ત રીતિ એણે અપનાવી. આ પ્રકારનું સોનેટ અનિયમિત કે મિલ્ટોનિક તરીકે ઓળખાયું. આ પછી તો એડવર્ડઝ, માર્લો, વોર્ટન, સ્મિથ, મર્ફિસ, કોલરિજ, બ્રાઉનિન્ગ, શેલી, કિટ્સ જેવા અનેક કવિઓએ આ સ્વરૂપને સમૃદ્ધ કરવામાં ફાળો આપ્યો. બોદલેર, માલાર્મે અને પોલ વાલેરી જેવા ફ્રેન્ચ કવિઓએ, બોસ્કાં અને ગાર્ટિલા જેવા સ્પેનિશ કવિઓએ, રિલ્કે જેવા જર્મન કવિએ પણ સોનેટો લખીને આ સ્વરૂપને યુરોપીય કુળના અનેક સ્વરૂપ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

2.6 સોનેટ : અન્યત્ર અને ગુજરાતીમાં

સોનેટનું ખેડણ પોર્ટુગલ, અમેરિકા, પોલેન્ડ જેવા દેશોમાં પણ થયું. ભારતમાં પણ એ ગુજરાતને માર્ગ દાખલ થયું. ૧૮૮૮ના મે માસમાં બળવન્તસય કલ્યાણરાય ઠાકોરે ‘લક્ષ્મીકારા’ નામનું સોનેટ સરજીને આ સ્વરૂપનાં મંગલાચરણ કર્યાં. આ પૂર્વે જમશેદજી પીટીટ નામના એક પાસ્ટી કવિએ ચૌદ પંક્તિઓ વાળી રચના આપી

હતી પરન્તુ એનું અન્તરંગ સોનેટનું ન હોઈ બ. ક. ઠાકોરની ઉપર્યુક્ત રચનાથી ગુજરાતી સોનેટનો પ્રારમ્ભ થયેલો માનવામાં આવે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - ૩

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો આપો :

1. ઈન્ગ્લેન્ડમાં થયેલા સોનેટના વિકાસનો પરિચય કરાવો.
2. યુરોપના અન્ય દેશોમાં અને અન્યત્ર સોનેટ કઈ રીતે વિકાસ પામ્યું એની વિગતો આપો.
3. ગુજરાતીમાં સોનેટ ક્યારે અને કોના દ્વારા પ્રવેશ્યું ?

2.7 સોનેટ : વિભાવના અને લાક્ષણિકતાઓ

સોનેટ ઊર્મિકાવ્યના પેટા પ્રકાર તરીકે આગવી રીતે વિકસેલો કાવ્યપ્રકાર છે. એમાં ઊર્મિની સાથે વિચારનો, સમ્વેદનાઓની સાથે બૌદ્ધિકતાનો સમન્વય થતો આવ્યો છે. ભાવનાઓને એમાં ચિન્તનનો પુટ ચઢે છે. આ દૃષ્ટિએ એ ઊર્મિકાવ્યની પરમ્પરાથી થોડું નોખું પડતું કાવ્યસ્વરૂપ છે. ઊર્મિકાવ્યમાં ભાવ એક બિન્દુએ ઘૂંટાતો હોય છે, જ્યારે એના જ અન્ગભૂત એવા આ કાવ્યપ્રકારમાં ભાવનો વળાંક એ ક્વચિત્ ભાવવિસ્તાર પણ સધાતો મળી આવે છે. આમ છતાં એ મૂળની ભાવલક્ષિતાની વિભાવનાથી ઝાઝું દૂર જતું નથી કે પદનિબન્ધમાં પણ પરિણમતું નથી. (એમ થાય તો એ સોનેટ/ઊર્મિકાવ્ય રહેતું નથી.) સોનેટમાં ઊર્મિપ્રાણિત વિચાર કે વિચારપ્રાણિત ઊર્મિનું નિરૂપણ થાય છે. એની સંઘટ્ટનાને કારણે જેઈમ્સ રીલ્સે એને ‘The most highly specialised form of lyric’ (ઊર્મિકાવ્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર) તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એમાં આવતો ઊર્મિએકમ સ્વયંપર્યાપ્ત હોય છે. એમાં અંગત તેમ જ બિનંગત ઊર્મિનું આલેખન થઈ શકતું હોય છે. ઊર્મિને નાટ્યાત્મક રીતે પણ પ્રગટ થવાનો આ સ્વરૂપમાં અવકાશ રહે છે. એક પ્રકારની કલાપરક શિસ્તથી સોનેટના કવિએ પ્રવર્તવું પડે છે. સારું સોનેટ સર્જવું સર્જક પાસે વિશિષ્ટ સજ્જતા માગી લે છે. ઉત્તરોત્તર ભાવસંયોજનની સાથેસાથે ઘાટસંયોજન સિદ્ધ કરતા જવું કઠિન છે. અહીં ભાવ-ભાનનું સભાન સમ્મિશ્રણ કરવાનું હોય છે. એમાં અનેકકેન્દ્રી ભાવવિચાર લાવવા જતાં એનું સ્વરૂપ જોખમાય છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી આથી જ કહે છે કે,

‘સોનેટમાં એક જ વિચારકણ, એક જ રાગબિન્દુ, માત્ર એક અનુભવઅંશ વ્યક્ત થઈ શકે.’
આવો એક વિચારકણ કે રાગબિન્દુ થોડી તિર્યક્તા સાધી શકે, બલકે આવી તિર્યક્તાથી સોનેટ આકર્ષક બને છે. આ-તિર્યક્તા, વળાંકને આધારે સોનેટના આગવા પેટા પ્રકારો સર્જાયા છે.
શ્રી ડોલરરાય માંકડે સોનેટ સ્વરૂપનાં ત્રણ અનિવાર્ય લક્ષણો ગણાવ્યાં છે : (1) ચૌદ પંક્તિઓ (2) બે કે તેથી વધુ ભાગ (3) વસ્તુવળાંક. એમણે આગળ કહ્યું છે કે “સોનેટનું મૂલ્ય એના બંધવૈચત્ર્યને લીધે જ છે.” આ ઉપરાન્ત પ્રાસરચનાની આગવી વ્યવસ્થા આ પ્રકારમાં છે, આપણે આ લાક્ષણિકતાઓનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીશું.

2.8 ચૌદ પંક્તિઓનો પદબન્ધ

સોનેટ એના ઉદ્ગમકાળથી આજ પર્યન્ત આ બાહ્ય લાક્ષણિકતા સાથે ચુસ્ત રીતે સંકળાયેલું રહ્યું છે. ચૌદ પંક્તિઓની સીમા સોનેટસ્વરૂપ માટેની લક્ષમણરેખા છે. સોનેટ આ સીમામાંથી બહાર નીકળી શકતું નથી. શ્રી ઉમાશંકર જોશી *શૈલી અને સ્વરૂપમાં* (પૃ. 165) કહે છે કે,

“ચૌદ લીટી એ બન્ધન છે જ... સોનેટની પંક્તિમર્યાદામાં અનવસ્થાને અવકાશ નથી.”

વિશ્વના બધા સોનેટકારોએ અને કાવ્યસમીક્ષકોએ સોનેટની આ મર્યાદાને સ્વીકારી લીધી છે. ક્વચિત્ કોઈએ બાર, તેર, પન્દર કે સોળ પંક્તિઓનાં કાવ્યો લખી એને સોનેટ સંજ્ઞાના આશ્રય હેઠળ ઓળખાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે પરન્તુ એ કેવળ પ્રયોગો છે, સોનેટો નહીં. પંક્તિની આવી છૂટછાટ ધરાવતી રચનાને સ્વતન્ત્ર કાવ્ય તરીકે ઓળખાવી શકાય ખરી, પરન્તુ એને સોનેટ કહી શકાય નહીં. સોનેટમાં ચૌદ પંક્તિઓ અનિવાર્ય રીતે જોઈએ જ.

ગુજરાતી કવિતામાં કવિ શ્રી બ. ક. ઠાકોરે ‘મનુજજન્તુની અલ્પતા’, અને ‘વાગ્બાણ’ નામનાં તેર પંક્તિઓવાળાં કાવ્યોને *મ્હારાં સોનેટ* સંગ્રહમાં સોનેટ તરીકે મૂક્યાં છે. વાસ્તવમાં, સોનેટના માપદંડ

અનુસાર એને સોનેટ ન કહેતાં સ્વતન્ત્ર કાવ્યરચના તરીકે જ સ્વીકારીશું.

આ ચૌદ પંક્તિના વિભાજનમાં પ્રદેશે-પ્રદેશે, સમયે-સમયે, સર્જકે-સર્જકે વ્યવસ્થાભેદ મળી આવે છે અને એ સન્દર્ભ સોનેટના અભ્યાસ પ્રકારોનો વિકાસ થયો છે. એના વિભાગીકરણની વ્યવસ્થા અને વસ્તુવર્ણાંકની રીતિનીતિને કારણે પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટ, શેક્સપિયરીઅન સોનેટ અને મિલ્ટોનિક સોનેટ જેવા પ્રકારભેદો આ સ્વરૂપ અન્તર્ગત વિકાસ પામ્યા છે.

2.9 પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટ

મૂળ ઇટાલિયન સોનેટ આઠ અને છ પંક્તિઓના બે ખણ્ડોમાં વહેંચાયેલું હતું. ઇટાલિયન કવિઓને આ વ્યવસ્થા વિશેષ અનુકૂળ લાગી હતી અને ઇટાલિયન કવિ પેટ્રાર્ક આ પ્રકારનાં સોનેટને ઘણાં લોકપ્રિય કર્યા હોઈ, એણે આ પ્રકારની નમૂનેદાર રચનાઓ આપી હોઈ, આવું વિભાગીકરણ ધરાવતો પ્રકાર એના નામ સાથે જોડાઈ પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટ તરીકે ઓળખાયો. આઠ પંક્તિઓ ધરાવતા ખણ્ડને અષ્ટક અને છ પંક્તિઓ ધરાવતા ખણ્ડને ષટ્ક તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

આવું જ વિભાગીકરણ શા માટે એનો ઉત્તર આપતાં શ્રી ઉમાશંકર જોશી શૈલી અને સ્વરૂપમાં (પૃ. 170) જણાવે છે કે,

પંક્તિસંખ્યાની પેઠે સમજૂતી જોઈતી હોય તો મળશે કે મોજાંની ભરતી માટે આઠ અને ઓટ માટે છ, પશ્ચાદભૂમિ રચવા માટે આઠ, પ્રધાન વસ્તુ માટે છ, સત્યની સ્થાપના માટે આઠ, જીવનમાં તેની પ્રવૃત્તિ જોવા છ, કોઈ એક વસ્તુના પ્રસ્તાવ માટે આઠ અને જીવનમાં કે જગતમાં તેનું સાદૃશ્ય કે વિરોધ નિરૂપવા માટે છ લીટી-એમ વિભાગ કરવા તે પ્રમાણદષ્ટિએ લાઘવ અને ચોટ માટે ઠીક પડે. આપણે આ વિભાગીકરણને સોનેટકલાના સ્વયમ્ભૂ લક્ષણ તરીકે જ લેખીશું.

આમ, પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટના પ્રથમ અષ્ટકમાં આવતા ભાવ કે વિચારનું દ્વિતીય ષટ્કમાં પરિવર્તન આવે છે. અહીં પરિવર્તનનો અર્થ વળાંક કે સંક્રાન્તિ લેવાનો છે, ભાવાન્તર નહીં. પણ ભાવપરિવર્તન સોનેટમાં અપેક્ષિત છે. જો ભાવ સદન્તર બદલાઈ જાય તો તો રસક્ષતિ કે ભાવક્ષતિ થાય. મૂળ ભાવના પ્રતિભાવરૂપે વિરોધી ભાવ પણ આવી શકે પરન્તુ ત્યારે એ પેલું મૂળનું ભાવાનુસન્ધાન તો નિભાવવાનું રહે છે.

ગુજરાતી કવિતામાં શ્રી બ. ક. ઠાકોરનાં ‘ભણકારા’, ‘વૃદ્ધોની દશા’, ‘એક ચિત્રનું ભરજીવાનીમાં અવસાન’, સુન્દરમનું ‘જિન્દગીના નવાણે’, ઉમાશંકરનાં ‘પ્રણયબક’ (બળતાં પાણી ?) ‘રહ્યાં વર્ષો તેમાં’, ઉશનસનું ‘શિશુ ઊછરતાં’, નિરંજન ભગતનું ‘આધુનિક અરણ્ય’ વગેરે પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટનાં લાક્ષણિક ઉદાહરણો છે. અહીં બ. ક. ઠાકરનું ‘વૃદ્ધોની દશા’ સોનેટ જોઈશું :

વૃદ્ધોની દશા : એક ચિત્ર*

પૃથ્વી

“કશું ય નહિ કાબુમાં, ન મન, નોર્મિ દેહે નહીં,

શુધાતરસથાકજોમ, નવ નીંદ જાગૃતિ નહીં.

કુટુંબસહકારિઓ વદત ‘જી!’ ‘અહો!’ ‘વાહ!’ ‘ખરું!’

- જરી પણ થતાં જ દૂર સહુ આચરે વેગળું !

કરે વિષય શુદ્ધમાં ય ગુરુ વાદ ગુસ્સા ફિસાદ,

રથી જિવન ઉગ્ર રે લવણ એમ સામે સહુ

મળી ભણિ બધાં ય એ, નિજ ગુમાન સ્વાર્થ પ્રમાદ

વડીલ શિરપેં કશી સક્તિથી ઠલવતાં લહું !

વળી કદિ મહીં જણાય જરિ કોઈ ત્યાયી ઉદાર

સિધો પ્રણયશીલ ને શિશુ તણા હકો રક્ષતો,

અને કદિ લિયે વડીલજન એહનો પક્ષ, તો

બધાં ય થઈ એક તત્વાજ જતાં બની શાં તયાર

વડીલતણિ એ ‘બુરી’ ‘અસમ’ દષ્ટિને નિંદવા,

‘સુપૂજ્ય પણ વિકલનો સહજ ભંશ એ ‘ડૂલામવા!’”

સોનેટનું બહિરંગ ભલે ચોદ પંક્તિઓ ધરાવતું હોય પણ એના અન્તરંગનો નિખાર તો આવા અષ્ટક-ષટ્કના ભેદથી, એની માવજતથી, જ આવે છે. પરમ્પરાવાદી સોનેટ-સમીક્ષકોને તો આ પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટ પ્રકાર જ આદર્શ લાગ્યો છે. એમાં આવતાં વળાંક, વળોટ, પરિવર્તનથી જ સોનેટમાં અન્તરંગપટને વણાટ પ્રાપ્ત થાય છે.

અષ્ટક અને ષટ્કમાં મૂલ્યમહત્ત્વ ષટ્કનું છે. પ્રથમ ખણક તો સ્થાપના-પ્રસ્તાવનાનો છે. આ બીજા ખણકમાં જ ભાવ શબલત્વ, ઘનત્વ, ચોટ ધારણ કરે છે. કવિત્વની દૃષ્ટિએ એ ચઢિયાતો હોય તો જ સોનેટ વિશેષ કલામય બને છે. જો સોનેટમાં અષ્ટક કરતાં ષટ્કનું કવિત્વ ઓછું હોય, ભાવની તીવ્રતા ઓછી હોય તો એ રચના પ્રભાવક બનતી નથી.

જોકે આજે હવે આ અષ્ટક-ષટ્ક ભેદની ચુસ્તી બધા કવિઓ જાળવતા નથી. આથી તો એમાંથી અન્ય પેટા પ્રકારો ઉદ્ભવ્યા છે. સમર્થ કવિ પોતાની પ્રતિભાના આવિષ્કરણ માટે સ્વરૂપમાં, એના અન્તરંગ માળખામાં ફેરફાર કરી લેતો હોય છે. એ નિયમોને વશવર્તીને ચાલતો નથી, કે બન્ધનોને ગાંઠતો નથી. ક્યારેક તો એ નોખા નિયમો નિપજાવી લેતો હોય છે. સ્થળ-સમય-પ્રદેશ-પ્રતિભા-ભેદે આથી જ સોનેટના અન્ય પ્રભેદો પણ ઉદ્ભવ્યા છે. આ પ્રભેદો વાંધા-વિરોધ અર્થે નહીં પણ વિકાસ-વિસ્તાર અર્થે જ પડ્યા હોય છે. એ નિષેધક નહીં પણ વિધાયક હોય છે.

2.10 શેક્સપિયરીઅન સોનેટ

પેટ્રાર્ક પ્રવર્તવેલી પદ્ધતિ કરતાં ઈંગ્લેન્ડમાં અર્લ ઓફ સરેન્એ નોખી તરેહની પંક્તિવિભાજનપદ્ધતિ અપનાવી. એણે ત્રણ સ્વતન્ત્ર ચતુષ્કોમાં અને એક યુગ્મમાં ચોદ પંક્તિઓને વહેંચી. આ રીતે ચાર, ચાર, ચાર અને બે પંક્તિઓના ખણકો બન્યા. સરેના અનુગામી અને સમર્થ નાટ્યકાર કવિ શેક્સપિયરને આ વિભાજન વિશેષ અનુકૂળ આવ્યું અને એણે એનાં અનેક કલામય સોનેટો આ વ્યવસ્થા અન્તર્ગત સરજ્યાં. એની પ્રતિભાને કારણે, એણે આ વ્યવસ્થામાં નિરમેલી સુબદ્ધતાને કારણે, એના નામયશને કારણે, એના સર્જનની વિપુલતાને કારણે આ પ્રકાર શેક્સપિયરીઅન સોનેટ તરીકે ઓળખાયો.

આ પ્રકારઅન્તર્ગત ભાવસંયોજનાને જુદા જ પ્રકારનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો. હવે ભાવપલટો કે ભાવવળાંક જ નહીં, પરન્તુ સંચિત કે ઉપચિત ભાવવિસ્તાર પણ સધાવાની શક્યતા ઊભી થઈ. આ પ્રકારમાં ભાવ ક્રમશઃ ત્રણ ચતુષ્કમાં વિકસતો વિકસતો પરાકાષ્ટા તરફ પહોંચે છે. વળી, ત્રણ ચતુષ્કને કારણે ભાવપલટાના વધારાના એકમો સર્જવાની પણ શક્યતા રહે છે. ભાવના નાના ખણકના ઉછાળ-ઉલાળ રચતાં રચતાં છેવટે ભાવસમાધિ સુધી રચનાને વિસ્તારી શકાય.

આ પ્રકારની સોનેટરચનામાં છેવટની બે પંક્તિઓનું મહત્ત્વ વિશેષ રહે છે. આ બે પંક્તિઓ સચોટ, ચમત્કૃતિજન્ય હોય તો એ વિશેષ, પ્રભાવક બને છે. કંઈક અસાધારણ, આકસ્મિક વળાંકથી કૃતિ નાટ્યાત્મક પણ બની શકે. કેટલીક વાર તો આ બે પંક્તિઓ જ સોનેટના પ્રાણ સમી બની રહેતી હોય છે. બ. ક. ઠાકોરના 'વધમણી' સોનેટની છેવટની બે પંક્તિઓ કે બાલમુકુન્દ દવેના 'જૂનું ઘર ખાલી કરતાં'ની છેવટની બે પંક્તિઓ આનાં સમર્થ દૃષ્ટાન્તો છે. આપણા સંસ્કૃત મુક્તક સાથે આ યુગ્મને સરખાવવા જેવું છે. બન્નેમાં ધ્વનિસાધક ચોટની ક્ષમતા રહેલી છે. એમાં સઘન અભિવ્યક્તિને ઘૂંટવાની હોય છે. આમ છતાં માત્ર આ બે પંક્તિઓ જ સઘન, સરસ હોય અને એની પૂર્વનાં ત્રણ ચતુષ્કો નબળાં હોય તો ચાલી શકે નહીં. આખો ભાવ ક્રમશઃ વિકસ્યો હોય અને એણે પરાકાષ્ટાસમ શિખરસ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું હોય તો જ આ યુગ્મખણકનું પણ મૂલ્ય રહે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી *શૈલી એ સ્વરૂપમાં* (171) કહે છે કે,

બારતેર લીટી સુધી જો સૂત્રાત્મક, એટલે કે અનિવાર્ય એટલી જ, વાણીનો ઉપયોગ થયો નહીં હોય, તો માત્ર છેલ્લે જતાં જોરથી પૂછું પછાડવાથી તો ભાગ્યે જ કંઈ અર્થ સધાશે. ઊલટું એ તો નાટકિયું, ભાષણિયું લાગશે. સ્વસ્થતામૂર્તિ કલામાં એવા લખલખાટને સ્થાન જ ન હોઈ શકે.

ગુજરાતી કવિતામાં શ્રી બ. ક. ઠાકોરનાં 'જૂનું પિયેરઘર', 'મોગરો', 'વધમણી', સુન્દરમ્નાં 'કાં ના ચાહું?', 'નથી સ્વપ્ને જાવું', 'ગાંધી', 'બદ્', 'ગઈ ભલે', ઉમાશંકર જોશીનાં 'સખી મેં કલ્પી'તી', 'મારી ઋતુઓ', 'કહો છો કે-', પ્રહ્લાદ પારેખનું 'વિદાય', ઉશનસૂનાં 'પહાડોની પેલે પાર', 'મધુર નમણા ચહેરા', જયન્ત પાઠકનાં 'ઉનાળાનો દિવસ', 'આદિમતાની એક અનુભૂતિ' આદિ સોનેટો આ પ્રકારનાં છે. અહીં શ્રી

ભરતી

સહસ્ર શત ઘોડલાં અગમ પ્રાન્તથી નીકળ્યાં,
અફાટ જલધિ પરે અદમ પાણીપન્થાં ચડ્યાં;
હણે હણહણે : વિતાન, જગ, દિગ્ગજો ધૂજતાં,
ઊડે ધવલ કેન શી વિખેર કેશવાળી છટા !

ત્રિભંગ કરી ડોકના, સકળ શ્વાસ ભેગા કરી,
ઉછાળી નવ દેહ અશ્વ ધમતા પડી ઊપડી;
દિશા સકળમાં ભમી, કિતિજ-હાથ તાળી દઈ,
પડંત પડછંદ વિશ્વભર ડાબલા ઉચ્ચરી.

કરાલ થર ભેખડે જગતકાંઠડે કારમા,
પછાડી મદમસ્ત ધીંક : શીર રક્તનાં વારણાં;
ધસી જગત ખૂંદશે ? અવનિ-આભ ભેગાં થશે ?
ધડોધડ પડી-ખરી ગગનગુંબજો તૂટશે ?

ઉડે ય ભરતી ચડે, અદમ અશ્વ કૂદી રહે ?
દિશાવિજય કૂચનાં કદમ ગાજતાં ઊપડે !

ગુજરાતી કવિઓએ આ શેક્સપિયરીઅન વ્યવસ્થાવાળાં સોનેટો ઘણાં લખ્યાં છે, આમ છતાં માત્ર આવું સ્થૂળ વિભાગીકરણ કરી, પંક્તિસંખ્યાં નિભાવીને લખાયેલી નબળી રચનાઓને સોનેટ તરીકે સ્વીકારી શકાશે નહીં. ભાવના વળાંકો, પરાકાષ્ટા, સંયોજનની સુષ્ટુતાને આધારે જ એવી રચનાઓનું સોનેટ તરીકે મૂલ્ય આંકી શકાશે.

2.11 મિલ્ટોનિક સોનેટ

ઈન્ગ્લેન્ડમાં મહાકવિ મિલ્ટોને પેટ્રાર્ક અને શેક્સપિયરની વ્યવસ્થાવાળાં સોનેટોથી તદ્દન ભિન્ન રીતે આ પ્રકારને ખેડ્યો. અહીં પણ કવિપ્રતિભાના પ્રભાવને કારણે એના અન્તરગામાં પરિવર્તન આવ્યું. મિલ્ટોને સોનેટના અંતર્ગત માળખાની ચુસ્તીને હળવી કરી નાખી. ચૌદ પંક્તિની મર્યાદા સિવાય એણે અન્ય મર્યાદાઓ છોડી દીધી અને પ્રમાણમાં મુક્ત સોનેટો લખ્યાં. એને અનિયમિત સોનેટ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. મિલ્ટોન તો ઘણી વાર સળંગ ચૌદ પંક્તિઓનું સોનેટ પણ સર્જતા. એમાં ક્યાંય વળાંક-વળોટ આવતા જ નહીં. ક્યારેક સાડા આઠ, સાડા પાંચ, નવ-પાંચ કે સાડાનવ-સાડાચાર જેવા પ્રકારે એમનાં સોનેટોમાં મળી આવે છે. ગુજરાતી કવિતામાં અનિયમિત સોનેટો ઘણાં લખાયાં છે. બ. ક. ઠાકોરનાં 'યમને નિમન્ત્રણ', 'શ્રી બિનયતોષ ભટ્ટાચાર્ય હોમિયોપાથ', 'વછેરાને', ઉમાશંકર જોશીનું 'અનન્ત કાણ', ઉશનસનું 'વૃદ્ધાં જયન્ત પાઠકનું 'ભીનું સમયવન' આદિ મિલ્ટોનિક સોનેટનાં નોંધમાત્ર દષ્ટાન્તો છે.

આ સોનેટો ભલે અનિયમિત કહેવાતાં હોય પરન્તુ એમાં યે અન્તર્ગત ભાવવળાંક તો સિદ્ધ થતો જ હોય છે. મિલ્ટોનનાં સળંગ ચૌદ પંક્તિઓવાળાં સોનેટોમાં ભાવવળાંકનું આવું તત્ત્વ સચવાતું. બ. ક. ઠાકોરની વિચારપ્રધાન કવિતાને તો આ માળખું વિશેષ અનુકૂળ આવી ગયું હતું.

આમ છતાં, પંક્તિમર્યાદા અને છન્દવાહનની શિસ્ત આ પ્રકારમાં પણ નિભાવવી જ પડે છે.

અહીં આપણે કવિ શ્રી જયન્ત પાઠકની આ પ્રકારની એક રચના જોઈશું.

ભીનું સમયવન

સ્મરું ભીના ભીના સમયવનની એ ભીની કાણો;

ગરે પણોમાંથી ટપ ટપ ભીના વાદળકણો;

અને આખો મારો મઘમઘી ઊઠે ક્રોશ મનનો;

હું ભીના રોમાન્થે લથપથ, તમારા સ્મરણનો

શિરાઓમાં રક્તે પ્રસરી વહતો કફ મયનો;

તમે મારું ભીનું સમયવન; મારી ભીની ક્ષણો.

મીઝ્યાં નેણે જોઈ કિતિજતટ ખુલ્લે સઠ ધૂટી
અજાણી કો નૌકા સરતી અનુકૂલ પ્રવહમાં
ભણી મારા, લાવે અહીં લગણ વાતા પવનમાં
ખજાના ખુશ્બુના, પરિચિત કશી ગીતકડીઓ;
હવામાં આછેરો કળી ય શકું ચ્હેરો પરિચિત,
અતીતે હેરેલું અમલ જલ-કન્યાતણું સ્મિત.

હવે સંકેલાતું સકલ મુજ અસ્તિત્વ મનમાં:
હું અર્ધો જીવું છું સ્મરણ મહીં, અર્ધો સપનમાં.

અહીં જોઈ શકાય છે કે ત્રણ, ત્રણ, છ અને બે પંક્તિઓના ખણકો કવિએ યોજીને સોનેટની રૂઠ વ્યવસ્થાને બદલી નાખી છે, છતાં ચૌદ પંક્તિઓની યુસ્તી એને શિખરિણી છન્દની શિસ્ત એમણે અહીં નિભાવી છે.

2.12 સોનેટમાં પ્રાસસંયોજના

મૂળ સોનેટ સંગીત સાથે, રાગાત્મકતા સાથે સંકળાયેલું હતું. સંગીતનું માધુર્ય અને સમ્વાદિતા રચવા માટે કવિઓ એમાં પ્રાસની યુસ્ત સંયોજના કરતા હતા. ઇટાલિયન સોનેટ તો એનાં પ્રાસસંયોજનોને કારણે પણ નોખું પડી જતું હતું. પ્રાસસંયોજનાથી સોનેટના સૌન્દર્યમાં નિખાર આવતો. જુદા જુદા કવિઓએ સોનેટની ચૌદ પંક્તિઓના અન્તને જુદી જુદી રીતે પ્રાસથી સાંકળીને પોતાના લયસૂઝનો, શબ્દસૂઝનો પરિચય કરાવ્યો છે. અહીં આપણે પેટ્રાર્કન, શેક્સપિયરીઅન અને અન્ય પ્રકારનાં સોનેટોમાં પ્રવર્તેલા વિશિષ્ટ પ્રકારનાં પ્રાસસંયોજનનાં ઉદાહરણો જોઈશું :

ઇટાલીમાં ઝવીતોનીથી પૂર્વે અષ્ટકના પ્રાસની કખ કખ કખ કખ એવી વ્યવસ્થા હતી. એટલે કે પહેલી, ત્રીજી, પાંચમી અને સાતમી પંક્તિનો પ્રાસ એકસરખો રહેતો. એ જ રીતે બીજી, ચોથી, છઠ્ઠી અને આઠમી પંક્તિનો પ્રાસ પણ એકસરખો રહેતો. અવાન્તર કમે (એક એક પંક્તિ છોડીને) સાધવામાં આવતા આવા પ્રાસથી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની સંગીતસમ્વાદિતાનું નિર્માણ થતું. ઝવીતોનીએ આ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરીને કખખક કખખકનાં સંયોજનો કર્યાં, એટલે કે પહેલી પંક્તિનો પ્રાસ ચોથી, પાંચમી અને આઠમી સાથે અને બીજી પંક્તિનો પ્રાસ ત્રીજી, છઠ્ઠી અને સાતમી સાથે મેળવ્યો. આ પ્રકારની વ્યવસ્થાને કારણે સોનેટમાં એણે સાધેલી કમનીયતાને કારણે ઝવીતોનીને 'સોનેટનો પિતા' કહેવામાં આવ્યો છે.

પેટ્રાર્કે ષટ્કની આગવી પ્રાસસંયોજના વિકસાવી. એણે બે પ્રકારની પદ્ધતિઓ અપનાવી હોવાનું જોવા મળે છે. એકમાં ગઘ ગઘની વ્યવસ્થા છે એટલે કે નવમી, દસમી, બારમી અને તેરમી પંક્તિ પ્રાસ સમ્બન્ધે જોડાય છે તથા અગિયારમી અને ચૌદમી પંક્તિનો જુદો પ્રાસ રચાય છે. બીજી પદ્ધતિ ગઘય ગઘયની પ્રાસવ્યવસ્થા છે. એટલે કે નવમી અને બારમી, દસમી અને તેરમી તથા અગિયારમી અને ચૌદમી પંક્તિઓ વચ્ચે પ્રાસાત્મક સમ્બન્ધ રચાય છે. આ પ્રાસસંયોજનાનું અનુસરણ વિશેષ થયું છે. ઇટાલિયન ભાષા પ્રાસરચનાની દૃષ્ટિએ વિશેષ સંપન્ન હોઈ આવા પ્રયોગોને ત્યાં ઘણો અવકાશ હતો. આ આખાં પ્રાસમાળખાનું કોઈ એક નિદર્શન જોવું હોય તો તે આવું હોઈ શકે : કખખક કખખક ગઘય ગઘય.

ઈન્ગ્લેન્ડમાં ચેટે જુદા પ્રકારની વ્યવસ્થા આપી. એણે કખખક કખખક ગઘય ગઘયની પ્રાસવ્યવસ્થા અપનાવી. અર્લ ઓફ સરે અને શેક્સપિયરમાં મળતું પ્રાસમાળખું આ બધાં માળખાંથી તુદન ભિન્ન છે. એમાં કખ કખ ગઘ ગઘ ચછ ચછ અને જજની પ્રાસવ્યવસ્થા છે. સ્પેન્સરે અપનાવેલા માળખામાં કખ કખ ખગ ખગ ગઘ ગઘ ચચની પ્રાસવ્યવસ્થા છે. આવી પ્રાસરચનાવાળી કૃતિને 'સ્પેન્સેરિયન સોનેટ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી. સિડની પેટ્રાર્કન અને શેક્સપિયરીઅન પ્રાસપદ્ધતિનો સંકુલ એવો સમન્વય પણ કર્યો.

આપણી ભાષાની પ્રકૃતિ ઇટાલિયન અને અંગ્રેજી ભાષાથી જુદી હોઈ આપણી પ્રાસવ્યવસ્થા આટલી યુસ્ત કે સંકુલ ન પણ બને. શ્રી ઉમાશંકર જોશી શૈલી અને સ્વરૂપમાં (પૃ.182) નોંધે છે કે,

સોનેટની પ્રાસરચનાની પશ્ચિમી ઢબની ગલીકૂચીઓને આપણે ત્યાં બહુ અવકાશ નથી.... આપણી ભાષામાં પશ્ચિમના જેવા અટપટા પ્રાસ મેળવવા એ અનિવાર્ય નથી.

સોનેટમાં આવતી પ્રાસયોજનાના મહત્વ સન્દર્ભે શ્રી વિનોદ જોશી સોનેટમાં (પૃ.4) નોંધે છે કે,

સૂરની મનોહારિતા પોતાના આરોહ-અવરોહ સાથે જોડાયેલી છે. તે રીતે પોતાનાં નિયમિત થતાં પુનરાવર્તન થકી ઉદ્ભવતાં નાદસૌન્દર્ય સાથે પણ જોડાયેલી છે. સૂરનું આ પ્રકારનું નિયમિત પુનરાવર્તન સિદ્ધ કરાવવામાં પ્રાસ બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. પ્રાસયોજના સૂરનું નિયમન કરે છે અને નિયમિત બનેલ સૂરને ગ્રહણ કરતી શ્રુતિ વિશિષ્ટ પ્રકારનો આહ્વાદ મેળવે છે. સોનેટમાં પ્રાસયોજનાને આગવું મહત્વ અપાયું છે તે આ કારણે. ભાવક ચિત્તમાં પ્રકટતી પ્રાસજન્ય ભાવરેખાઓ સોનેટના આસ્વાદમાં બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે.

મિલ્ટન અને અન્ય કવિઓ દ્વારા આ પ્રાસસંયોજનાનાં નિયમનો પણ ઘટચાં. ગુજરાતીમાં બ. ક. ઠાકોરે, સોનેટના પ્રારંભકાળથી જ, પ્રાસમાં છૂટછાટ દાખલ કરી. એમના સંગીતવિરોધે પણ આ પ્રાસનું ભારણ, પ્રાસનો ત્રાસ ઘટાડ્યો. વિચારપ્રધાન કવિતાનો મહિમા વધતાં, સંગીતનું પ્રાધાન્ય ઘટતાં પ્રાસની ચુસ્તી આપોઆપ હળવી બની. આપણી કવિતામાં ચુસ્તી અને મુક્તિવાળી, બન્ને પ્રકારની, રચનાઓ મળી આવે છે. શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા સોનેટ : શિલ્પ અને સર્જનમાં યથાર્થ રીતે જ કહે છે કે,

“સોનેટમાં પ્રાસયોજનાનું તંત્ર ભાષાગત શક્યતાને અનુસરીને તેમ જ કવિના ભાવઘટકને અનુકૂળ રહીને થતું હોય છે, એમ માનવું એમાં ઔચિત્ય રહેલું છે. આપણા કવિઓએ તો જેમ પંક્તિવિભાગની બાબતમાં તેમ પ્રાસમાં પણ સ્વકીય સૂઝ સર્વત્ર દાખવી છે. સોનેટનો ઘાટ બરાબર ઊતર્યો હોય તો પ્રાસતંત્રની જડતાની કોઈ અપેક્ષા રાખતું નથી.”

2.13 સોનેટ અને છન્દસંયોજના

સોનેટ અને છન્દ વચ્ચે અવિનાભાવી સમ્બન્ધ છે. સોનેટ છંદમાં જ હોય. ‘અછાંદસ સોનેટ’ જાણે કે પરસ્પર વિરોધી શબ્દો છે. પશ્ચિમમાં આયેમ્બિક, આયેમ્બિક પેન્ટામિટર, બ્લેન્ક વર્સ જેવા છન્દોમાં સોનેટ સર્જાયાં છે. એમાં કોઈ વાર એનાપિસ્ટ જેવો છન્દ પણ પ્રયોજાયો છે. આપણે ત્યાં મુખ્યત્વે અક્ષરમેળ છન્દો વિશેષ પ્રયોજાયા છે. શિખરિણી, મન્દાકાન્તા, હરિણી, પૃથ્વી, વસન્તતિલકા, ઉપેન્દ્રવજ્ર, ઇન્દ્રવજ્ર, ઉપજાતિ, વંશસ્થ, શાલિની, માલિની, શાર્દૂલવિકીરિત, સ્વધરા- લગભગ બધા જ જાણીતા અક્ષરમેળ છન્દો ગુજરાતી કવિઓએ સોનેટના વાહન તરીકે પ્રયોજ્યા છે. આને મુકાબલે માત્રામેળ છન્દો ઓછા પ્રયોજાયા છે. ક્યારેક બે કે તેથી વધુ છન્દોનો વિનિયોગ પણ મળી આવે છે. ઉશનસૂના ‘શિશુ ઊછરતાં’માં પૃથ્વી-હરિણીનું સુન્દર સમ્મિશ્રણ થયું છે. ઠાકોરનો ગુલબન્કી છન્દ પણ છન્દસંયોજનાનું વિલક્ષણ દૃષ્ટાન્ત છે. આમ છતાં, ઓછી શ્રુતિઓવાળા છન્દને શ્રી ઉમાશંકર જોશી સોનેટ માટે અનુકૂળ ગણતા નથી. એ કહે છે કે,

“14થી ઓછી શ્રુતિની પંક્તિ સોનેટના ગૌરવને ખંડિત કરશે અને તોટકના તુનતુનિયામાં ને એમાં કંઈ ફેર નહીં રહે. એક બાજુ છન્દમાં આછકલાપણું ન આવવું જોઈએ એ જરૂરી છે, તેમ બીજી બાજુ તેમાં દીર્ઘસૂત્રીપણું ન આવે એ પણ એટલું જ આવશ્યક છે.” (શૈલી અને સ્વરૂપ - પૃ.175)

આથી જ એ સ્વધરા જેવા એકવીસ અક્ષરવાળા છન્દને સોનેટ માટે જોખમી ગણે છે. શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા પણ સોનેટ : શિલ્પ અને સર્જનમાં જણાવે છે કે,

“આપણા સોનેટને અલ્પશ્રુતિયુક્ત કે વિશેષશ્રુતિયુક્ત પંક્તિવાળા છન્દો કરતાં મધ્યમ પ્રકારનું શ્રુતિમાપ ધરાવતા છન્દો વધુ અનુકૂળ રહ્યા છે.” (પૃ. 50)

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 4

નીચેના પ્રશ્નો જવાબો આપો :

1. સોનેટમાં થતા ઊર્મિ અને વિચારના સમન્વય વિશે તમારા વિચારો દસેક વાક્યોમાં જણાવો.
2. સોનેટની લાક્ષણિકતાઓ વિશે પચાસેક વાક્યોમાં વિગતે સમજૂતી આપો.
3. સોનેટના પ્રકારો વિશે પચાસેક વાક્યોમાં માહિતી આપો.
4. સોનેટમાં પ્રાસયોજનાનું કેવું મહત્વ છે તે દર્શાવો.
5. સોનેટ અને છન્દોવિધાન અંગે નોંધ લખો.

2.14 વસ્તુલક્ષી કસોટી

ખાલી જગ્યા પૂરો :

1. પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટમાં અને ના બે ખણ્ડો હોય છે.
2. શેક્સપિયરીઅન સોનેટમાં ચતુષ્કના ખણ્ડો અને એક ખણ્ડક નો હોય છે.
3. ગુજરાતી કવિતામાં પહેલું સોનેટ શ્રી લખ્યું, જેનું શીર્ષક છે અને એ સાલના માસમાં લખાયું.
4. ઈન્ગ્લેન્ડના કવિ શ્રી અનિયમિત સોનેટો લખ્યાં.
5. સોનેટ શબ્દનાં મૂળ અને શબ્દોમાં છે.
6. શ્રી ડોલરરાય માંકડે સોનેટનાં ત્રણ અનિવાર્ય લક્ષણો ગણાવ્યાં છે : 1 2 અને 3

2.15 સોનેટયુગ્મ

બે સોનેટો લખાયાં હોય જુદાં-જુદાં પરન્તુ બન્ને વચ્ચે ભાવ કે વિચારનું અનુસન્ધાન સચવાયું હોય એવાં સોનેટોને સોનેટયુગ્મ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. એમાંનું દરેક સોનેટ સ્વતન્ત્ર કાવ્ય હોય છે, સમ્પૂર્ણ અને સ્વાયત્ત હોય છે અને બન્ને સોનેટો થઈને એક જુદી જ એકાત્મતાની છાપ ઊભી કરે છે. વિશ્વસાહિત્યમાં આવાં સોનેટયુગ્મો ઘણાં લખાયાં છે. ક્યારેક બન્ને સોનેટો એક જ પ્રકારનાં (પેટ્રાર્કન, શેક્સપિયરીઅન કે મિલ્ટોનિક) હોય કે ક્યારેક બન્નેમાં પ્રકારભેદ પણ હોય. બન્ને એક જ છન્દમાં હોય કે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છન્દોમાં પણ હોય. બન્નેની પ્રાસસંયોજના એક જ હોય અથવા બન્નેમાં અલગથી પ્રાસસંકલના કરવામાં આવી હોય. બન્ને સોનેટો વિષયસામગ્રી કે ભાવસાતત્વથી જોડાયેલાં હોય છે. શ્રી બ. ક. ઠાકોરનાં 'નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત-1 પાંખો' અને 'નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત -2 મોગરો', 'પ્રેમનો પ્રાતઃકાળ-1' અને 'પ્રેમનો પ્રાતઃકાળ-2', ઉમાશંકરનાં 'ગયાં વર્ષો..' અને 'રહ્યાં વર્ષો તેમાં', સુન્દરમ્નાં 'ઊર્મિ અને શિલા' 1 અને 2 તથા 'પદ્મિભેદ ?', રાજેન્દ્ર શાહનાં 'સુધામય રાગિણી', ઉશનસનાં 'શેક્સપિયરને', 'કવીન્દ્ર' અને 'રંગદર્શન' તથા 'વિવિધતામાં એકતા-1 અને 2' નિરંજન ભગતનાં 'કરોળિયો' અને 'મોર' આપણા સાહિત્યનાં નોંધપાત્ર સોનેટયુગ્મો છે. અહીં ઉદાહરણ તરીકે રાજેન્દ્ર શાહનાં 'સુધામય રાગિણી'નાં બે સોનેટો મૂક્યાં છે :

1. સુધામય રાગિણી

કલ-મધુર વાણીનો વ્રીડા-ઝીણો સ્વર રેલતી
 ઉરઊમળકે ધીમે ધીમે વહી જતી વાતક.
 પુલિન પર તે સાંજે તું હું પ્રિયે બની યાત્રિક,
 કરથી કર ગૂંથી બેઠાં જ્યાં હવા હતી ખેલતી.
 અચર તરુનાં પાણી માંડીં વર્યાં પ્રતિબિમ્બ તે
 તરલિત હતાં, જાણે માણી રહ્યાં સ્થિતિ સ્વપ્નની
 પલક વિસર્યાં નેત્રે, એવી પ્રશાન્તિ મહી ત્યહીં
 મનની મનધાને ચાંચલ્યે તરંગિત આપણે.
 પટ પર પછી કોનું યે તે પગેરું રહ્યું નહીં,
 ગત સમયની આળી મીઠી ભુલાઈ સહુ સ્મૃતિ;
 બહુવિધ રૂપે રંગાયેલું શમ્યું જગ, ત્યાં શ્રુતિ
 ઉરધડકની અન્ધારાને પ્રસન્ન કરી રહી.
 અયુત દ્યુતિની આભા જાગી અનંતન વ્યોમમાં,
 વનવિહગની વેણુ વાગી અહીં વ્રજભોમમાં.

2.

અયુત દ્યુતિની આભા જાગી અનંતન વ્યોમમાં,
 વનવિહગની વેણુ વાગી અહીં વ્રજભોમમાં.

હૃદયસરમાં કોઈ મીને કરી સહસ્ર ગતિ,
 અકળ સુખનો વ્યાપ્યો આનન્દ રોમ વિલોમમાં.
 અધિક સરક્યાં પાસે, ને જ્યાં પ્રિયે ! મુજ બાહુથી
 તવ કટિ ગ્રહી ને તું મારે ઉછંગ જરા ઢળી;
 સ્પરશ મહી તે જાદુ એવું નિગૂઢ હતું કશું ?
 ડયન કરતાં બન્ને શ્વેતાંગ હંસ રહ્યાં બની.
 ઊછળી ઊછળી નીચે ગર્જત ક્ષીરસમુદ્ર ને
 વિધુ નહિ છતાં યે શી જ્યોત્સ્ના છવાઈ રહી બધે,
 શીકર વિલસે, તે તો મોતી જ મધ્ય વિતાનમાં,
 ઉભય યૂગવા જાતાં; જોયા મળ્યા જીવ યુગ્મને
 મિલન તણી તે પ્હેલી માણી પ્રિયે ! શુભ યામિની,
 ચિરસ્મરણને વાઘે રેલે સુધામય રાગિણી.

અહીં પ્રથમ સોનેટમાં પ્રણય માટેની ઉદ્દીપક સામગ્રી છે. પ્રકૃતિનો પોષક-ઉત્તેજક પરિવેશ છે. બીજા સોનેટમાં નર-નારીના મિલન-સંયોગની લક્ષણોનું નિરૂપણ છે. બન્નેમાં હરિણી-છન્દ પ્રયોજાયો છે, પરન્તુ પ્રાસસંયોજનામાં ભિન્નતા જોવા મળે છે.

2.16 સોનેટમાળા

કોઈ એક જ વિષયવસ્તુ વિશે ત્રણ કે તેથી વધારે સોનેટોની શ્રેણી સર્જવામાં આવે ત્યારે સોનેટમાળા તરીકે ઓળખાવાય છે. એને માટે 'સોનેટશ્રેણી', 'સોનેટગુચ્છ', 'સોનેટસ્તબક', 'સોનેટઝૂમખું' જેવા પર્યાયો પણ પ્રયોજાય છે. અંગ્રેજીમાં 'Sonnet sequence' અને 'Sonnet cycle' સંજ્ઞાઓ પ્રયોજાય છે. પેટ્રાર્ક અને શેક્સપિયરે આવી ઘણી સોનેટમાળાઓ સરજી છે. સોનેટના ઉગમકાળથી જ આવી સોનેટમાળાઓનું સર્જન થતું આવ્યું છે એ સૂચક છે. સ્પેન્સરની 'એમોરેદી', બ્રઉનિંગની 'સોનેટ્સ ફોમ ધ પોર્ટુગિઝ', ઓડેનની 'સોનેટ્સ ફોમ ચાઈના'ની સોનેટમાળાઓ જાણીતી છે. ક્યારેક ત્રણ, પાંચ કે સાતના ઝૂમખામાં આવા સોનેટો લખાય છે. સુન્દરમનું 'ત્રિમૂર્તિ' ત્રણ સોનેટોનું ગુચ્છ છે. રાજેન્દ્ર શાહનું 'આયુષ્યના અવશેષે' પાંચ સોનેટોનું ગુચ્છ છે. એને સોનેટપંચક પણ કહી શકાય. એમની 'તરુખડન' નામની સોનેટમાળા પણ વિશિષ્ટ છે. બ. ક. ઠાકોરનાં 'પ્રેમનો દિવસ' અને 'વિરહ', વૃદ્ધત્વ વિશેનાં કાવ્યો, 'સુખદુઃખ' વિશેનાં કાવ્યોમાં પણ સોનેટમાળાનાં નોંધપાત્ર દષ્ટાન્તો છે. ઉમાશંકર જોશીએ 'પ્રણય સપ્તક' નામની સાત સોનેટની એક શ્રેણી આપી છે, તો 'બાણપથારી' અને 'આત્માનાં ખણ્ડેર' પણ એમની જાણીતી સોનેટમાળાઓ છે. સુન્દરમે 'એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોઈને' શીર્ષક હેઠળ રચાયેલી સોનેટમાળા કે 'સપ્તરાગ'ની સોનેટમાળા સરજી છે. ઉશનસૂની 'અનહદની સરહદે' પણ આવી જ નોંધપાત્ર સોનેટમાળા છે.

અહીં પણ એક જ પ્રકાર કે એક જ છન્દનું સાતત્ય જાળવી શકાય અને એવો પ્રયોગો થયા પણ છે. ઉશનસે 'અનહદની સરહદે'માં મુખ્યત્વે શેક્સપિયરીઅન પદ્ધતિ જ અપનાવી છે અને બધી જ રચનાઓ શિખરિણી છન્દમાં કરી છે. રાજેન્દ્ર શાહે 'આયુષ્યના અવશેષે'માં હરિણી છન્દ જ સાદ્યન્ત ટકાવી રાખ્યો છે. આનાથી ભિન્ન રીતે બ. ક. ઠાકોરે 'સુખદુઃખ' સોનેટમાળામાં પૃથ્વી, શિખરિણી, શાર્દૂલવિકીરિત જેવા છંદોનું વૈવિધ્ય ઉપયોજ્યું છે.

સોનેટમાળામાંનું પ્રત્યેક સોનેટ પણ સ્વાયત્ત એકમ હોય એ આવશ્યક છે. સોનેટમાળા ઘણી વાર વિચારભારને કારણે ક્લેશકર બની જાય છે. જો ભાવસાતત્ય ન જળવાય તો સોનેટમાળાનું આકર્ષણ રહેતું નથી. જો વિચારનું ભારણ વધી જાય તો સોનેટમાળા એક પ્રકારનો પદ્યનિબંધ બની જાય. બ. ક. ઠાકોરની 'સુખદુઃખ' સોનેટમાળા આ પ્રકારનો પદ્યનિબંધ બની જ ગઈ છે. સંવેદનનું પ્રાબલ્ય, સંવેદન-ભાવનું સાતત્ય જ એવું હોય કે જેને માટે બે કે ત્રણ સોનેટ ઓછાં પડે. ભાવ-વિષમની આવી અનિવાર્યતા કવિ પાસે સોનેટમાળાનું સર્જન કરાવે. આવી રચનાને સ્વતંત્ર એક જ દીર્ઘકવિતા તરીકે ઓળખાવી નહીં શકાય. એ સ્વતંત્ર, સ્વાયત્ત, નોખાં સોનેટોની આવલી છે. દરેક સોનેટ વચ્ચે અન્તરંગ સમ્બન્ધ પણ અનિવાર્ય રીતે રચાવો જોઈએ. આવો સમ્બન્ધ કથા કે પ્રસંગથી નથી રચાતો. કથાકાવ્ય કરતાં સોનેટનું કાઠું ભિન્ન છે. એમાં

તો ભાવ-ઊર્મિનું સાતત્ય જ અપેક્ષિત રહે છે. એમાંથી જ પ્રભાવનું સાતત્ય નિરમાય છે. સંક્રાન્તિ સાધતી સાધતી અનુભૂતિ વ્યાપ, ગહનતા અને ઊંચાઈ સિદ્ધ કરતી હોય છે. અનેક પ્રકારનાં ઊર્મિવલયો, સમ્વેદના વર્તુળો આવી સોનેટમાળાઓમાં રચાતાં હોય છે. કવિ વિશેષ પ્રતિભાવાન હોય, સુસજ્જ હોય તો જ એ સોનેટમાળામાં ટકી શકે. એની પ્રતિભાને કસવા માટે પણ, કવાયતના કે રિયાજના ભાગ તરીકે પણ એ સોનેટમાળાના પ્રયોગો કરવા લલચાતો હોય છે.

2.17 સોનેટ અને પ્રયોગશીલતા

એક સમયે માત્ર ગેય સોનેટરચનાઓ જ થતી હતી અને એને માટે પ્રાસ-લયની નિયંત્રિત વ્યવસ્થા અનિવાર્ય રીતે નિભાવવી પડતી હતી. કમશ: એમાં પરિવર્તન આવતું ગયું છે અને સર્જકોની પ્રયોગવૃત્તિએ વિષયક્ષેત્ર, વિભાજન, પ્રાસવ્યવસ્થા, છંદઆયોજન અને સ્વરૂપસંકરના વૈવિધ્યના અનેક પ્રયોગો આ ક્ષેત્રે પણ કર્યા છે. પહેલાં માત્ર પ્રણયનાં સોનેટો જ લખાતાં. એ પછી તો પ્રકૃતિ, ભક્તિ, ચિન્તન, દેશપ્રેમ, વાર્ધક્ય, વિષાદ આદિ અનેક વિષયો ઉપર સોનેટો લખાતાં થયાં. પહેલાં ઇટાલિયન કે પેટ્રાર્કન પ્રાસસંકલના નિભાવાતી હતી પરંતુ સરે, સ્પેન્સર, શેક્સપિયર આદિ સર્જકોએ એ પ્રાસવ્યવસ્થા બદલી નાખી. ભાષાની તાસીર પ્રમાણે પણ સોનેટમાં આવાં પ્રયોગલક્ષી પરિવર્તનો આવ્યાં. પેટ્રાર્કન અષ્ટક-ષટ્કની વ્યવસ્થા બાદ શેક્સપિયરીઅન ત્રણ ચતુષ્ક અને એક યુગ્મકની નવી વ્યવસ્થા આવી. મિલ્ટને વળી એ બધી જ રૂઢ, જડ, ચોકકાંબદ્ધ વ્યવસ્થાનું અતિક્રમણ કર્યું. બ. કે. ઠાકોરે શ્રુતિભંગ, શ્લોકભંગ અને યતિભંગના ત્રિભંગ દ્વારા સોનેટમાંથી સંગીતનો પરિહાર કર્યો અને લગભગ અગેય સોનેટ સિદ્ધ કર્યું. અછાંદસ સોનેટોના, ગદ્યસોનેટોના પ્રયોગો પણ થયા પણ એ ઝાઝા સ્વીકૃત ન બન્યા. હજી છંદ-સોનેટનો નાનો અને એની ચૌદ પંક્તિઓની ચુસ્તી અકબંધ રહ્યાં છે.

ગુજરાતીમાં ગઝલ-સોનેટનું અજબનું સમ્મિશ્રણ પણ થયું છે. અદમ ટંકારવીએ ગઝલના માપ-રૂપમાં 'ભાષાભવન' નામનું એક સોનેટ લખ્યું છે. અહીં એક વિલક્ષણ પ્રયોગ તરીકે એને નોંધીએ :

ભાષાભવન

એના પાયામાં પડી બારાબડી,
ચોસલાંથી શબ્દની ભીંતો ચણી;
એક તત્સમ બારણું પ્રવેશનું,
સાત ક્રિયાપદની બારી ઊઘડી.

ભોંયતળિયે પાથર્યાં વિરામચિહ્ન,
ને અનુસ્વારોનાં નળિયાં છાપરે;
ગોખમાં આઠે વિભક્તિ ગોઠવી,
ભાવવાચક નામ મૂક્યું ઉંબરે.
થઈ ધજા ફરક્યું ત્યાં સર્વનામ 'તું'
ટોડલે નામોના દીવા ઝળહળ્યા,
સાથિયા કેવળપ્રયોગી આંગણે,
રેશમી પડદા વિશેષણના હલ્યા.

કે અનુભૂતિનો સુસવાટો થયો,
ત્યાં જ આ પાત્તંનો મ્હેલ ઊડી ગયો !

અહીં ગઝલના કલેવરમાં સોનેટનો આત્મા સાધનત ઊતર્યો છે. આ રચના એ દષ્ટિએ સોનેટ જ છે. શેક્સપિયરીઅન સોનેટનું વિભાજન સ્પષ્ટ રીતે અહીં સ્વીકારાયેલું હોવાનું જોઈ શકાય છે. બે અને ચાર, છ અને આઠ, દસ એ બાર તથા તેર અને ચૌદમી પંક્તિઓ પ્રાસાત્મક સમ્બંધે જોડાયેલી છે.

આમ, સોનેટ પણ પ્રયોગો ખમી શકે એવું લવચીક કાવ્યસ્વરૂપ છે.

2.18 સોનેટ માટેના ગુજરાતી પર્યાયો

અહીં માત્ર વિશેષ વિગત તરીકે સોનેટ માટે ગુજરાતીમાં પ્રયોજાયેલા પર્યાયો નોંધવાનો ઉપક્રમ છે જેથી વિદ્યાર્થીઓને એ અંગે સભાનતા આવે. બંગાળના માર્છકલ મધુસુદન દત્તે સોનેટ માટે 'ચતુર્દશકવિતા' પર્યાય યોજ્યો હતો. સોનેટમાં આવતી ચૌદ પંક્તિઓના સન્દર્ભમાં આ પર્યાય એમણે રૂઢ કર્યો હતો. મરાઠી કવિતામાં પણ આને મળતો આવતો 'ચતુર્દશક' પર્યાય મળી આવે છે એ સૂચક છે. આ પછી 'ધ્વનિત' નામનો એક વધારાનો પર્યાય પણ એને માટે પ્રયોજવાના પ્રયાસો થયા છે. સોનેટના ઉચ્ચારણ સાથે સામ્ય ધરાવતો અને 'ધ્વનિત' સાથે સમ્બન્ધ રાખતો એવો 'સ્વનિત' શબ્દ પણ પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો. ડૉ. માધવ પંટવર્ધને વાપરેલો 'સુનીત' શબ્દ તો સોનેટની ઘણી નજીકતા દાખવે છે. મરાઠી સાહિત્યમાં પ્રગટ થતા સોનેટસંગ્રહોને 'સુનીતિકા' તરીકે ઓળખાવાયા હોવાનું પણ અભ્યાસીઓએ નોંધ્યું છે.

ગુજરાતીમાં શ્રી બ. કે. ઠાકોરે 'ચતુર્દશી' સંજ્ઞા વાપરવાનો પ્રયાસ કરી જોયેલો પરન્તુ પાછળથી એમણે મૂળનો 'સોનેટ' શબ્દ જ સ્વીકાર્યો અને પ્રચલિત કર્યો. ખબરદારે 'ધ્વનિત' સંજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ઉમાશંકર જોશીને 'સ્વનિત' સંજ્ઞા વિશેષ ગમી ગઈ હતી. પતીલ નામના એક કવિએ તો વળી 'સનિટ' નામની સંજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આમ છતાં આજે તો હવે માત્ર 'સોનેટ' સંજ્ઞા જ એના મૂળ રૂપમાં રૂઢ થઈ ચૂકી છે અને એને વ્યાપક સ્વીકૃતિ પણ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે.

2.19 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

આ સ્વરૂપ માટે ઉપયોગી થાય એવા સન્દર્ભગ્રન્થો પુસ્તકાલયમાંથી શોધી અવશ્ય વાંચવા જોઈએ. અહીં એની કેટલીક મહત્વની સામગ્રી આપી છે :

1. *The Sonnet : A Critical Idiom* : John Fuller.
2. *The English Sonnet* : T. W. H. Crossland
3. ગુજરાતી કાવ્યપ્રકારો : ડોલરરાય માંકડ
4. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સોનેટ : સુન્દરજી બેટાઈ
5. બ. ક. ઠા.ની કાવ્યદ્યુતિ : સં. ગુલાબદાસ શ્રોકર
6. આપણાં સોનેટ કાવ્યો : સં. ચન્દ્રશંકર ભટ્ટ
7. નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો : બ. ક. ઠાકોર
8. શૈલી અને સ્વરૂપ : ઉમાશંકર જોશી
9. સોનેટ : શિલ્પ અને સર્જન : ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા
10. સોનેટ : વિનોદ જોશી

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-5

આ સમગ્ર એકમને આવરી લેતા નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો આપો :

1. ઊર્મિકાવ્યના પેટા પ્રકાર તરીકે સોનેટ ક્યાં વ્યવર્તક લક્ષણો ધરાવે છે એ વિશે આઠસો-નવસો શબ્દોમાં નિબંધાત્મક ઉત્તર લખો.
2. સોનેટના પેટા પ્રકારોનો પરિચય કરાવી ભાવવળાંક અને પ્રાસસંયોજનાનું સોનેટમાં કેવું મહત્ત્વ છે એ સ્પષ્ટ કરો. (ઉત્તર આઠસો-નવસો શબ્દોમાં લખો.)
3. સોનેટયુગ્મ વિશે બસો-અઢીસો શબ્દોમાં ટૂંકી નોંધ લખો.
4. સોનેટમાળા વિશે બસો-અઢીસો શબ્દોમાં ટૂંકી નોંધ લખો.
5. સોનેટ અને પ્રયોગશીલતા વિશે સોએક શબ્દોમાં નોંધ લખો.
6. સોનેટ માટેના ગુજરાતી પર્યાયોની વિગતો આપો.

2.20 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

વિભાવના-સમજ, પરિવેશ - વાતાવરણ, ત્રુટુષ્ક - ચાર પંક્તિઓનો સમૂહ, યુગ્મ - બે પંક્તિઓનો સમૂહ, પ્રાણિત - મહત્ત્વ પામેલું, કલાપરક - કલા તરફી, તિર્થક્ત્તા - વળાંક, કમશ : એક પછી એક, અજ પર્યન્ત

- આજ સુધી, સંક્રાન્તિ - એકમાંથી બીજામાં ગતિ, ભાવાન્તર - બીજો ભાવ, શક્તિ-હાનિ કે અવરોધ, ભાવાનુસન્ધાન - ભાવ સાથેનું જોડાણ, નિખાર - સમૃદ્ધિ, શબ્દભત્વ - મજબૂતી, ઘનત્વ - ગાઢાપણું, નિષેધક - નકારાત્મક, વિષેયક - હકારાત્મક, સુષ્ટુતા - સારી રીતે બન્યાયેલું, પ્રાસ - ધ્વનિ અને રૂપસાદૃશ્ય ધરાવતા શબ્દો વચ્ચેનો નાદસમ્બન્ધ, ઘ્યુતિ - ધ્વનિએકમ, વ્રીડા - લજ્જા, પુલિન - રેતી, અચર - સ્થિર, અયુત - છૂટું, મીન - માછલી, વિલોમ - વિપરીત, નિગૂઢ - ગાઢ, ગહન, સ્પરશ - સ્પર્શ, ક્ષીર - દૂધ, વિધુ - ચન્દ્ર, શીકર - છાંટા, વિતાન - છત, ઉભય - બન્ને, યામિની - રાત્રિ, વિહગ - પક્ષી, તત્સમ - મૂળના જેવા, કલેવર - માળખું, લવચીક - ફેરફાર કરી શકાય એવું.

2.21 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

પ્રશ્ન - 1 : જુઓ 2:3

પ્રશ્ન - 2 : જુઓ 2:3

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

પ્રશ્ન - 1 : જુઓ 2:5

પ્રશ્ન - 2 : જુઓ 2:5

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 3

પ્રશ્ન - 1 : જુઓ 2:7

પ્રશ્ન - 2 : જુઓ 2:7

પ્રશ્ન - 3 : જુઓ 2:8

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 4

પ્રશ્ન - 1 : જુઓ 2:10

પ્રશ્ન - 2 : જુઓ 2:10 થી 2:16

પ્રશ્ન - 3 : જુઓ 2:12, 13, 14

પ્રશ્ન - 4 : જુઓ 2:15

પ્રશ્ન - 5 : જુઓ 2.16

વસ્તુલક્ષી કસોટીના ઉકેલો :

1 : અષ્ટક-ષટ્ક, 2. ત્રણ-યુગ્મ, 3. બ. ક. ઠાકોરે - 'ભાણકારા' - 1888 - મે, 4. મિલ્ટન, 5. SUONO-SONNETTO, 6. ચૌદ પંક્તિઓ - બે કે તેથી વધુ ભાગ - વસ્તુવર્ણક.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 5

પ્રશ્ન - 1 : જુઓ 2 : સમગ્ર એકમ

પ્રશ્ન - 2 : જુઓ 2 : સમગ્ર એકમ

પ્રશ્ન - 3 : જુઓ 2:19

પ્રશ્ન - 4 : જુઓ 2:20

પ્રશ્ન - 5 : જુઓ 2:21

પ્રશ્ન - 6 : જુઓ 2:22

એકમ 3 સોનેટ : ઉદ્ભવ અને વિકાસ

રૂપરેખા

- 3.1 ઉદ્દેશો
- 3.2 પ્રાસ્તાવિક
- 3.3 ગુજરાતીમાં સોનેટનું અવતરણ
- 3.4 પંડિતયુગ : બ. ક. ઠાકોર
- 3.5 બ. ક. ઠાકોરની કવિતાકલા-વિષયક સોનેટરચનાઓ
- 3.6 બ. ક. ઠાકોરની પ્રેમભાવની સોનેટરચનાઓ
- 3.7 બ. ક. ઠાકોરની પ્રકૃતિવિષયક સોનેટરચનાઓ
- 3.8 કાન્ત (મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ) અને અન્ય
- 3.9 અરદેશર ફરામજી ખબરદાર અને પંડિતયુગની પૂર્ણાહુતિ
- 3.10 ગજેન્દ્ર ભૂય અને દેશજી પરમાર
- 3.11 ગાંધીયુગની ભૂમિકા
- 3.12 ચંદ્રવદન મહેતા અને શેષ
- 3.13 સુંદરમ્
- 3.14 ઉમાશંકર જોશી
- 3.15 ગાંધીયુગના અન્ય સોનેટ સર્જકો
- 3.16 અનુગાંધીયુગમાં સોનેટ - ભૂમિકા
- 3.17 રાજેન્દ્ર શાહ
- 3.18 નિરંજન ભગત
- 3.19 ઉશનસ્
- 3.20 જયંત પાઠક
- 3.21 અન્ય સોનેટ સર્જકો
- 3.22 હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ અને બીજા સોનેટકારો
- 3.23 લાલશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી અને બીજા સોનેટકારો
- 3.24 છેલ્લા બે-અઢી દાયકા અને સોનેટ
- 3.25 મણિલાલ પટેલ, વિનોદ જોશી અને રમેશ પારેખ
- 3.26 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 3.27 સારાંશ
- 3.28 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 3.29 ચાવીરૂપ શબ્દો

3.1 ઉદ્દેશો

- સોનેટના ઉદ્ભવની ભૂમિકા જાણી શકાશે.
- પંડિતયુગમાં સોનેટની પ્રતિષ્ઠા કરનાર બ. ક. ઠાકોર અને અન્ય કવિઓના સોનેટસર્જનનો અભ્યાસ કરી શકશો.
- ગાંધીયુગની સોનેટ કવિતાના વિકાસનો અભ્યાસ.
- અનુગાંધીયુગની સોનેટ કવિતાના વિકાસનો અભ્યાસ.
- દરેક યુગની ભૂમિકાથી પરિચિત થઈ શકાશે.
- સોનેટના ઉદ્ભવથી આજ પર્યંતના વિકાસનો આલેખ મળે.

3.2 પ્રાસ્તાવિક

ઈટાલીની ભૂમિ પર નીપજેલો સોનેટ કાવ્યપ્રકાર ઈટાલિયન શબ્દ Suono (અવાજ) ઉપરથી Sonnetto શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે. સર આર્થર ક્વીલર કૂચ અને એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાનો મત સોનેટનો

વિકાસ ટૂંકા ગેય કાવ્યમાંથી થયો હોવાનું સ્વીકારે છે. મતભિન્નતા વચ્ચે એટલું તો ચોક્કસ છે કે સોનેટ ઈટાલીમાં જન્મ્યું અને ખેડાયું પણ એ જ ધરતીમાં.

સોનેટના પ્રથમ સર્જકનો યશ ઈટાલીના ગ્વીતોનીને ફાળે જાય છે. એ ગાળા દરમિયાન ગઝોકોમોએ અષ્ટક અને ષટ્કના વિભાગ યાડીને સોનેટઘાટ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેરમી સદીના પ્રથમ ત્રીસીના ગાળામાં સોનેટ સ્વરૂપ ઘડાતું ગયું. પરંતુ સોનેટ સ્વરૂપનું બંધારણ ઘડનાર ગ્વીતોનીને 'સોનેટના પિતા'નું માન મળ્યું. ગ્વોતોનીએ અષ્ટક અને ષટ્કની પ્રાસરચના સ્વીકારી તે માન્ય બની. આ કલાસ્વરૂપને દાન્ટે અને પેટ્રાર્ક જેવા કવિઓએ દઢમૂલ કર્યું. બન્ને કવિઓ પોતાની રીતે સોનેટનું માળખું સ્વીકારીને ચાલ્યા. પેટ્રાર્ક અષ્ટક સુધી ગ્વીતોનીના મતને સ્વીકારે છે પણ ષટ્કમાં પ્રાસવૈવિધ્ય અને સર્જકતા દાખવીને જુદા પડે છે. ઊંચી કલાસૂઝ અને ગુણવત્તાને કારણે સોનેટ સાથે પેટ્રાર્કનું નામ જોડાઈ ગયું.

ઈંગ્લેન્ડમાં ટોમસ વાયટ (ઈ.સ. 1503-1542) અને અર્લ ઓફ સરે (ઈ.સ. 1516-1547) સોનેટ સ્વીકારે છે. વાયટ પર પેટ્રાર્કની અસર પડી. એણે પોતાની રીતે સોનેટમાં પંક્તિવિભાજન સ્વીકાર્યું. પેટ્રાર્કના અષ્ટકના વિભાગને અનુસરી, ષટ્કને ચતુષ્ક અને યુગ્મમાં ફેરવ્યું. આ વિભાજનપદ્ધતિમાં અનેક સોનેટ સર્જવાને કારણે શેક્સપિયરનું નામ સોનેટ સાથે જોડાયું. આ પ્રકારના સોનેટ શેક્સપિયરીઅન ગણાયા.

સોનેટમાં ત્રીજું નામ મિલ્ટનનું છે. મિલ્ટન પંક્તિઓનું કોઈ વિભાજન કર્યા સિવાય સર્લગ બંધમાં સોનેટ સર્જે છે. મિલ્ટન શૈલીનાં સોનેટ મિલ્ટોનિક કે અનિયમિત પ્રકારનાં કહેવાયાં. રોમેન્ટિક કવિ કીટ્સ, મિસિસ બ્રાઉનિંગ, સ્વીનબર્ન જેવા અંગ્રેજી કવિઓને હાથે સોનેટની સમૃદ્ધિ ભરપૂર અને દઢમૂલ બની.

3.3 ગુજરાતીમાં સોનેટનું અવતરણ

નર્મદ અને દલપતરામે ગુજરાતી સાહિત્યને મધ્યકાલીન પરંપરામાંથી મુક્ત કર્યું. એ કાળ અંગ્રેજશાસનનો હતો. અંગ્રેજનું પ્રભુત્વ હતું. પરદેશી આધિપત્યના ભાગરૂપે આવેલી અંગ્રેજી કેળવણીએ વિશ્વસાહિત્યનો પરિચય કરાવી આપ્યો. અંગ્રેજી ભાષાનાં શિક્ષણ અને અભ્યાસને કારણે આપણે ત્યાં સોનેટનો પ્રવેશ થયો. મનુષ્યમાં પ્રસરતી જતી ચેતનાની નવી આબોહવાને આકારિત કરી શકે એવું સોનેટ ઉચિત માધ્યમ બને છે. ગુજરાતી ભાષાને પ્રતિભાશાળી સોનેટસર્જકો મળ્યા એ કારણે ગુજરાતી ભાષા સોનેટસમૃદ્ધિથી ગૌરવાન્વિત થઈ છે. પ્રબુદ્ધ સોનેટ કવિઓએ ઊર્મિનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવાની સાથે સોનેટની બહુદિશ શક્યતાઓ તપાસી-તાગીને સોનેટને આત્મસાત્ કર્યું છે.

3.4 પંડિતયુગ : બ. ક. ઠાકોર

ગુજરાતીમાં જમશેદજી નસરવાનજી પતીત (ઈ.સ. 1856-1888) 'મારી મજેહ તથા બીજી કવિતાઓ'માં 'પ્યારનો પોકાર' ચૌદ ચૌદ લીટીના પાંચ ખંડમાં મળે છે પરંતુ આ રચનાઓ સોનેટ બનતી નથી.

સોનેટનું અણીશુદ્ધ કલારૂપ બ. ક. ઠાકોર પાસેથી મળે છે. ઠાકોરે સં. 1948 અને 1949ના 'જ્ઞાનદર્શન'માં જણાવ્યા મુજબ એમનાં અને કાન્તનાં સોનેટ પ્રથમ પ્રગટ થયાનું કહ્યું છે. તેઓ નોંધે છે-

'ગુજરાતી કવિતામંદિરમાં પ્રથમપહેલાં સોનેટ 'ભણકારા' અને 'અદષ્ટિદર્શન'. કાન્તનાં 'અગતિગમન' અને 'ઉપહાર' આ પછીનાં (મ્હારાં સોનેટ).

'ભણકારા' મે-1888 અને 'અદષ્ટિદર્શન' ડિસેમ્બર 1889માં રચાયાં એટલે ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ સોનેટ 'ભણકારા' છે.

ઠાકોર પહેલાં કાન્ત અને કલાપીની દર્દસભર કવિતાથી ગુજરાતી ભાવક પ્રભાવિત હતો. ન્હાનાલાલની ઊર્મિ અને ભક્તિરસિત કવિતા તેમ જ નરસિંહરાવની સૌંદર્યમુગ્ધ કવિતાએ મુગ્ધતાની આબોહવા ઊભી કરી હતી. આ સમયે ઠાકોરનો પ્રવેશ થાય છે. ઠાકોરનું લક્ષ્ય કવિતાને ઉક્ત આબોહવામાંથી મુક્ત કરવાનું છે. એમને કવિતામાં રાગાત્મકતા અનિવાર્ય લાગી નથી.

'પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોચટ આંસુ સારતી.' એવી કવિતાના પ્રત્યાઘાતરૂપે ઠાકોરે વિચારપ્રધાન કવિતા આપી. ઠાકોરે નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનોમાં કહ્યું છે તેમ એમની 'કાવ્યત્વની ભાવના યુરોપીય રસિકો અને ફિલસૂફોની સાંદર્ભમાં સા ઉપરથી બંધાવા પામી છે.'

એમનો આગ્રહ ઉત્તમોત્તમ માટેનો છે. કૃતિઓ પરથી એના આદર્શો ઘડાય એવું એ ઇચ્છતા નથી.

ઊર્મિકાવ્યને 'ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી' રૂપ ગણતા ઠાકોર ઊર્મિના દુશ્મન નથી, પરંતુ તેઓ કવિતામાં ઊર્મિને નિયંત્રિત કરવાના પક્ષકાર છે. એટલે એમણે સંગીત અને કવિતાને જુદાં પાડી બતાવ્યાં. ઠાકોરનો કવિતા માટેનો 'વિચાર' એ દર્શન છે. તેઓ 'દર્શન' અને 'ચિંતન'ને કવિતાના આત્માના સ્થાને મૂકે છે. 'કવિતાભાસી પદાવલિ'ને બદલે વિચારને કાવ્યત્વ સુધી લઈ જવાની હિમાયત કરે છે. એમની વિચારપ્રધાનતાને સોનેટ સ્વરૂપ અનુકૂળ બન્યું છે. અંગ્રેજી બ્લેન્ક વર્સ પ્રકારની પ્રવાહિતા લાવવા એમણે પઠનક્ષમ અગેય પૃથ્વી છંદને પસંદ કર્યો. નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનોમાં ઠાકોર એમની કાવ્યભાવના સ્પષ્ટ કરતાં નોંધે છે :

“સુસ્પષ્ટ, કલ્પનોત્થ, મધુર, સુષ્ટ, તેજોમય અને પ્રાસાદયુક્ત, હૃદયવેધી અને ભાવગંભીર; એ ગુણોવાળી હોય તે ઉત્તમ કવિતાનું નામ ગૌરવ દીપાવતી કવિતા.”

એમણે ઉપરોક્ત ગુણસંયોજનના નિદર્શનરૂપ કૃતિઓ આપીને પોતાની કાવ્ય વિભાવનાને ચરિતાર્થ કરી છે. બ. ક. ઠાકોરે વિષય, સ્વરૂપ એ છંદની દૃષ્ટિએ વિભિન્ન પ્રકારનાં સોનેટ રચ્યાં છે. ઠાકોરની ચેતનાનાં વિવિધ રૂપ પ્રત્યક્ષ થાય છે :

કવિતા કલા : 'કવિની સ્નેહતૃષ્ણા', 'કવિનું એકાંત', 'કલાચાસી કવિતા', 'કવિતાની અમરતા', 'સાચો કવિ', 'સર્જક કવિ અને લોકપ્રિયતા'

પ્રેમ : 'પ્રેમનો દિવસ'નાં સોનેટ .

પ્રકૃતિ : 'વર્ષાની એક સુંદર સાંજ', 'લક્ષ્મી', 'કુદરત પ્રતીક રેવા', 'નારાદર્શન'.

વાર્ષિક્ય : 'જર્જરિત દેહને', 'દુપટ દુઃખદા', 'વૃદ્ધોની હસ : એક ચિત્ર', 'વૃદ્ધનું મોટું દુઃખ', 'એક હાથ'.

મૃત્યુ : 'કુદરત અને મોત', 'યમને નિમંત્રણ', 'નિશા અને મૃત્યુ'.

ઉપરાંત, વ્યક્તિ, દેશ અને સ્થળવિષયક સોનેટ અને સુખદુઃખ સોનેટમાળાનાં તેર સોનેટનું સર્જન કરીને ઠાકોરે વિષય અને અભિવ્યક્તિનું આપાર વૈવિધ્ય દાખવ્યું છે.

3.5 બ. ક. ઠાકોરની કવિતાકલા-વિષયક સોનેટરચનાઓ

આ પ્રકારની સોનેટરચનાઓમાં એમની કવિતા અને કવિ વિશેનો અભિગમ સ્પષ્ટ થયો છે. 'લક્ષ્મી'માં કવિને પ્રકૃતિનાં સાન્નિધ્યે અનાયાસ અવતરતી કવિતાનો અનુભવ થાય છે.

'બાની ભીની નિતરિ નિંગળે અંતરે શીય સેહની'

કવિની સ્નેહતૃષ્ણા સામાન્યો કરતાં જુદી છે. જગતના વ્યવહારો સાથે તાલ મળતો નથી. કવિચિત્તમાં રહેલા પ્રેમનો પ્રતિભાવ નથી. કવિના ભાગ્યમાં તો બસ ઝૂરવાનું જ.

'પ્રણય ઊભરે પ્રેરાતો હું હું જિલનારને;

પ્રણય તરસે ઘેલો જાયું પિવાડનહારને;

પરંતુ કવિની મુશ્કેલી 'કવિની સ્નેહતૃષ્ણા'માં ઠાકોરે બતાવી છે.

એકાંતવાસી કવિને ઠાકોર કહે છે :

'પધાર અહિં, છે જ આ હૃદય ત્હારું સિંહાસન,

મિલાવ ગુણ, પૂર સુર, પ્રવહાવ તે ભારતી!' ('કવિનું એકાંત')

કવિતા માટે ઠાકોરનો ભક્તિભાવ 'અમરતા બક્ષતી કવિતા'માં છે. 'નમો'સ્તુ પ્રચદેવિ, સાચિ પ્રાણદા'.

કવિતામાં રહેલી નૂતનતા કવિતાને અમર બનાવે છે. કવિને ઠાકોર 'અહં વિસરિને જુવો, -કવિ યુગે યુગે નૌતમા'ની શીખ આપે છે, 'સાચો કવિ' કોણ ? જે 'કવનો ન રે લવન કેવળ કંક તેને !'

સાચા કવિનું કવન એ અશાસ્ત્રીય લખન નથી, સાચા કવિમાં ઠાકોરને વસ્તુલક્ષિતાના ગુણની અપેક્ષા છે.

'સોનેટપ્રશસ્તિ'માં ઠાકોરે સોનેટને ઋજુ સ્વરૂપ તરીકે જોયું છે.

'નુકુલ નવ જેહને તુરત તું બની જાય ના' એવું ઇચ્છતા ઠાકોર લોકપ્રિયતા અર્થે કવિતાત્વને હોડમાં મૂકવાનું ઇષ્ટ માનતા નથી. લોકપ્રિયતાના ચાહકોને સંભળાવી જ દે છે.

'જુવો ઉઘાડું છે કમાડ, જાવ ત્યાં રુચે;

સ્વલ્પ ભિંદુ યે દયાનું ના ખપે હુંને', ('સર્જક કવિ અને લોકપ્રિયતા')

સોનેટની-કવિતાની આરાંધના કરતાં કરતાં 'વિકાસ તુજથી હું યે સહજ થૈ ગયો વિકસતો' કવિતા જતાં તો-

‘કહું છું બસ તું જતાં વણસશે જ આ કેતન’ (‘પ્રિયા કવિતાને સર્જક કવિના અંતિમ બોલ’)

કવિતાના વિકાસ સાથે સ્વનો થતો વિકાસ અને કવિતા જતાં અચેતનતા અનુભવ. આ અનુભૂતિ ઠાકોરને સાચા કવિ ઠેરવે છે.

3.6 બ. ક. ઠાકોરની પ્રેમભાવની સોનેટરચનાઓ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં પ્રેમ ઈશ્વરને નામે આવ્યો. અર્વાચીન કાળમાં નર્મદની પ્રેમકવિતામાં સ્વાનુભૂત પ્રેમનો આવેશયુક્ત ઉદ્ગાર છે. કાન્ત-કલાપી, મણિલાલ-બાલાશંકરની કવિતામાં વિફળતાના પ્રત્યાઘાત રૂપે પ્રેમનું આલેખન થયું. નરસિંહરાવ અને ન્હાનાલાલ પ્રેમની અપાર્થિવતાને વ્યક્ત કરે છે. આ બધા કવિઓની કવિતામાં જીવનની નાનીનાની ક્ષણોનું સૌંદર્ય અવ્યક્ત જ રહ્યું. ઠાકોર પ્રેમના વ્યવહારનું સૌંદર્ય પ્રણય અને મૈત્રીનાં કાવ્યો દ્વારા બતાવે છે. ઐહિક ભૂમિકાએ શરૂ થયેલો પ્રેમ એકરૂપતા સિદ્ધ કરીને દિવ્યતા સુધી પહોંચે છે. પ્રેમની ઉપાધી નિર્વાણ સુધીની ગતિને કવિએ તદ્દુપતાપૂર્વક ચાલુ કરી છે. પ્રેમનાં વિવિધ ભાવરૂપ દર્શાવતાં ‘પ્રેમનો દિવસ’નાં સોનેટો આપણી અનુપમ ઉપલબ્ધિ છે.

પ્રિયજનની સ્મૃતિને મનમાં ને તનમાં રમાડતી નાયિકા અરીસા સામે સૌભાગ્ય ચિહ્ન ચ દેલો પૂર્ણ કરી રહી છે. અહીં નાયિકા જાતને નીરખી રહી છે. પ્રિયની સ્મૃતિ નાયિકાની ધન્ય ક્ષણ છે. આનંદની પરમ ક્ષણે ગીત ફૂટે છે. ગીત કંથ માટેનું છે. નાયિકાના ચિત્તમાં રમતી અપેક્ષાના ફળ રૂપે જ.

ત્યાં દારેથી

કંપી ડોલી લયિ વિખરિ શોભા પડી સ્કંધ દેશે. (‘પ્રેમની ઉપા’)

અરીસા સામે ઊભેલી નાયિકા પોતાનું પ્રિતિબિંબ જોઈ ન જાય એટલે ‘નમિ જઈ નિચો’ ભાવના સિદ્ધિદાતા નાયક અરવ પદે પ્રવેશે છે ને તરત જ ‘કરજડપથી’ આશ્લેષમાં લે છે. ‘નમિ જઈ નિચો’માં લઘુ વર્ણો ‘અરવ-પદ’ની સ્થિતિ ઊભી કરી દે છે. ‘કરજડપ’માં ગતિની તીવ્રતા આશ્લેષમાં પરિણમે છે. નાયિકા માટે તો આ ઘટના ઓચિંતી છે. અણચિંતી નથી. ‘કંપી’માં સ્મૃતિક્રમ તૂટવાનો અને ભયનો કંપ છે. પણ આ તો એ જ ઈચ્છિત સ્પર્શ છે-ના જ્ઞાનને કારણે એના સમગ્ર સંવિતમાં ડોલન આરંભાય છે. એટલે ‘ડોલી’, ‘લયિ’માં ડોલનનો ભાર છે. પ્રથમ પંક્તિ - ‘પાડી સેંથી નિરખિ રહિ’તી....’માં નાયિકાએ માત્ર સેંથી પાડી છે. કેશ છુટ્ટા જ છે. એ શોભા આશ્લેષની ક્રિયાને કારણે “વિખરિ”ને પરસ્પરની શોભા વધારે છે- ‘કરલતા’ અને ‘કંઠ’ બન્ને પક્ષે.

‘દૂડાડે યે શું ?’ નો લહેકો વિધેયાત્મક ઠપકો છે. એટલે જ દગનર્તન થવા માંડ્યું. કાવ્યના આરંભે ગીત હતું તેમાં નર્તન ભળે છે. ‘રાતો દિન’ વિચલિત કરી મૂકતી નાયિકાની સ્મૃતિને કારણે નાયક નાયિકાનું કુજન સાંભળવા આવ્યો છે. પણ એ એક જ ગીતને બે કંઠ મળે ત્યારે અધિક રૂકું લાગે છે.

‘ગાયું: પાયાં જિગર જિગરે પેયુષો સામસામાં;

હેં ત્યાં ચાંદાસુરત હજિ, એ પ્રેમ કેરી ઉપામાં.’ (‘પ્રેમની ઉપા’)

પ્રેમ પાવાનું અને પીવાનું અમૃત છે. ગાવું અને પાવું બન્ને ઓષ્ઠની ક્રિયાઓ છે. હૃદયની એકરૂપતાની આ ચરમ ક્ષણ છે. ચંદ્ર અને સૂરજ સમયનું ભાન કરાવે છે. પ્રેમની ઉપામાં નિઃસમયતા છે. આ મંદાકાન્તા છંદમાં રચાયેલું અનિયમિત પ્રકારનું સોનેટ છે.

‘અદષ્ટિ દર્શન’માં નાયિકાની ગેરહાજરીમાં નાયકના મનમાં માણેલી ક્ષણો છતી થાય છે.

‘આંખો આડી કરત ચડતું આંસું સંતાડવાને.’ નાયિકાની પોતાની વેદના સંતાડવાની મથામણ બરાબર ઝિલાઈ છે. નાયક માટે તો નાયિકાની સ્મૃતિ ‘ન ભૂલી ભૂલાયે’ એવી છે. નાયક વિખૂટી પડેલી નાયિકાનો દોષ જોતો નથી. પણ

‘- આ જન નહીં ઔદાસ્ય સાંખી શકે’ (‘નાયિકાની છેલ્લી સલામ !)

એ ભાગ્ય ઉપર છોડી દે છે. પ્રેમ માગ્યો ન મળે. એટલે

‘બનું સન્યાસી હું ?’ એવું નાયકનું ચિંતવન છે. મહત્વાકાંક્ષાના ધેનમાં આત્મીયને વીસરી ગયેલા નાયકને ભાન થાય છે.

‘એ મૂર્ખાઈ વિશે ત્હને અવગણી; દીઠો ન રે સ્નેહને !’ નાયક સ્વદોષને ઓળખે છે.

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ બનતું જાય છે. પ્રિયના સ્પર્શનો અધિકાર ગુમાવી ચૂકેલો છે એવું

આંતરભાન થતાં હૃદયને પ્રિયા સામે ખોઈ દેવા ચાહે છે. દુરિત, અપરાગ અને મોહમાં ફસાયેલા નાયકને નાયિકા મુક્તિદાત્રી લાગે છે. છતાં એ કહે છે - 'દલેદલ ઉજાળું આ ઉર પછી જ હું તાહરો.' ('મોગરો') બીજી તરફ નાયિકા 'દુરિત' 'અપરાગ' જેવાં આળ કાને ન ધરનારી છે. એ સહ ઉડ્યન માટે તત્પર છે. બધું જ નિર્મળ કરી ઈશ્વરને ચરણે ધરી દેવા ચાહે છે.

પ્રસૂતિ નિમિત્તે પિયર ગયેલી નાયિકા પુત્રજન્મની 'વધામણી' નાયકને આપે છે. અંત જીવનની વાત કરતાં કરતાં પુત્રસ્નેહ પણ વ્યક્ત થયો છે. નાયક પોતાની પાસે આવે એનું મહત્ત્વ છે.

ઢાલા મહારા, નિશદિન હવે થાય ઝંખા ત્હમાર'થી

આવી જોઈ દયિત દયિત ઉચરો લોચને કોણ જેવો? ('વધામણી')

દામ્પત્ય જીવનની અનુપમ ક્ષણોની પ્રતીતિ કરાવતું, મંદાકાન્તા છંદમાં રચાયેલું 'વધામણી' સોનેટનું પૂર્ણ દૃષ્ટાંત છે.

'વરવહુ અમે'માં મૃત સંતાનની સ્થળપ્રત્યક્ષતાને કારણે તાજી થતી સ્મૃતિ એ વિગત દુઃખની પુનઃઅનુભૂતિ આપે છે.

'પ્રેમનો મધ્યાહ્ન'માં દ્વેતમાંથી અદ્વેતની અનુભૂતિ જીવનના મધ્યાહ્ને થઈ છે.

આ અનુભૂતિનો વિકાસ 'પ્રેમનું નિર્વાણ'માં અનુભવાય છે. જીવનને પ્રેમતત્ત્વએ નિર્મળ બનાવી દીધું એટલે હવે તો કોઈ જ વિધિનિષેધ નથી. વિસંવાદો નામશેષ તઈ ચૂક્યા છે. જીવનના શિખરે ઊભેલું દંપતી પરમતત્ત્વનાં દર્શન કરે છે.

ઢાલી, કેવાં જનનિધનો પંડલય વાત કેવી !

કેવાં તૂં હું ! અસલ રસમાં એક સોહં શિવોહં !

જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત કરનાર પ્રેમની અનુભૂતિ છે. ઊર્ધ્વ તત્ત્વમાં વિગલનની ધન્યતા એ નિર્વાણ છે.

'જૂનું પિયર ઘર'માં પતિગૃહેથી લાંબા સમયે પિયર આવેલી નાયિકા સામે એક પછી એક સ્મૃતિ ઊકલતી જાય છે. સરી ગયેલું જીવન આજે જ તાજું થાય છે.

પ્રથમ આઠ પંક્તિમાં સ્મૃતિઓના સ્થળકાળનું મોટું પરિમાણ આલેખાયું છે. પણ ભરપૂર સ્મૃતિઓ વચ્ચે નાયિકાને થતો પતિની ઉપસ્થિતિનો અનુભવ પતિ પ્રત્યેના અતિરાગને કારણે જ છે. તેથી જ નાયિકા બાળવયમાં પણ સાથે રમ્યા કરતી હોવાનું અનુભવે છે. નાયિકાના હૃદય પર પતિના સ્નેહનું સ્વામિત્વ હોવાને લીધે એ કહે છે

'ત્યારે જાણી અનહદ ગતિ નાથ મારા ત્હમારી.

'પ્રેમનો દિવસ'નાં સોનેટ વર્ણ અને અર્થનાં લાલિત્યવાળાં છે. પ્રેમની ઉષાથી પ્રેમના નિર્વાણ સુધીની યાત્રા આંતરજીવનના ક્રમિક વિકાસની છે.

3.7 બ. ક. ઠાકોરની પ્રકૃતિવિષયક સોનેટરચનાઓ

પ્રકૃતિનું મનહર ચિત્રણ ઠાકોરના સૂક્ષ્મદર્શન તરીકે થયું છે. એમાં માત્ર આલેખ નથી. પ્રકૃતિને માનવભાવ સાથે મૂકી આપી ઠાકોર નવનિર્માણ રચી આપતા હોય છે. ગુજરાતી કવિતામાં સોનેટનો ઉદ્ધાડ 'ભણકારા' પ્રકૃતિકાવ્યથી થયો છે.

નરસિંહરાવ પ્રકૃતિના આલેખનમાં દિવ્યતા લાવે છે તેથી તેમની પ્રકૃતિકવિતા થોડી એકાંગી અભિવ્યક્તિ તરફ ઢળેલી છે. ન્હાનાલાલની અલંકારોથી ભરપૂર પ્રકૃતિવિષયક રચનાઓમાં પણ પ્રકૃતિનું પૂર્ણ સૌંદર્ય ખીલતું નથી. મનુષ્યને પોતાની જ લાગે એવી પ્રકૃતિ ઠાકોરે રચી આપી.

'ભણકારા'ના પ્રથમ અષ્ટકમાં નર્મદાતટનું, પરોઢના ધૂમિલ સૌંદર્યનું વર્ણન છે. ધુમ્મસથી આવૃત વૃશો છે. રેવાની વિશાળતા વ્યક્ત કરવા -

ઊંચા નીચાં સ્તનધડક શાં હાલતાં સુપ્ત વારિ,

તેમાં મેળે તલ સમ પડે ઊપડે નાવ મહારી.

રેવાના શાંત જળની ગતિ સ્તનધડક સાથે સરખાવી છે. 'ઊંચાં નીચાં'માં નાના જલતરંગો નિહાળી શકાય છે. એ જ જલતરંગોમાં નાવની 'પડે ઊપડે'ની સ્થિતિ વહે છે. નાવને 'તલ સમ' કહીને કવિએ રેવાની

વિશાળતા બતાવી આપી છે. વાયુ કેવો વાય છે તે વિશેની કવિની કલ્પના

ને બીડેલાં કમલ મહિ બંધાઈ સૌંદર્ય થેલો
ડોલે લેટે અલિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો

કમલમાં સ્વયં કેદ થયેલો ભ્રમર સૌંદર્યનો ઉપાસક છે. એણે સૌંદર્યલુભ્ય હોવાને કારણે બંધાવું પસંદ કર્યું છે. બંધનમાંથી મુક્ત થવા બંધ કમલમાં છટપટે છે, પણ એ સૌંદર્યસગી હોવાથી 'ડોલે લેટે અલિ મૃદુ પદે' કહ્યું છે. સૌંદર્યપાશમાંથી મુક્ત થવું છે પણ પ્રહાર નથી કરવા. ભ્રમર 'ડોલે લેટે'ને કારણે કમલ સહેજ હલે છે એ ઠાકોરે ભતાવેલો વાતો વાયુ છે. આ સમયે હોડીમાં સૂતેલો કવિ 'અર્ધા અનાયાસ છંદ' લવે છે. બીન ઝંકારે છે ત્યાં તો કુદરતના સાન્નિધ્યમાં "બાની ભીની નિર્તાર નિંગળે અંતરે શીય સેહની!" એવી અનવદ્ય અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થઈ. મંદાકાન્તામાં રચાયેલું આ પેટ્રાર્કશ્રેષ્ઠ સોનેટ ગુજરાતી પ્રકૃતિકવિતામાં અજોડ છે. 'વર્ષાની એક સુંદર સાંજ' નખશિખ લાલિત્ય ધરાવતું સોનેટ છે. પ્રકૃતિમાં વ્યાપ્ત શાંતિનું રૂપ કવિએ બતાવ્યું છે.

શાંતી ! શાંતી ! જરમર જરી ગે ગળી વાદળી આ

શાંતિની અસ્વત્તા પ્રથમ ચાર ગુરુવર્ણોથી સઘન બને છે. આકાશને 'ગિંચો દીપે ધુમટ ફરિથી વ્યોમ કેરો વિશાળો' પેલી વાદળી 'જરમર જરી ગે ગળી' એટલે આકાશ નિરભ બન્યું. આકાશ માટે 'વ્યોમ' શબ્દની પસંદગીમાં ધૂમટનું ચિત્ર ઊભું થયું છે. સોનેટના અંતનો ચમત્કાર

"વ્હાલા જોયું?" વદિ તું લહિ ત્યાં ચંદ્રને દશયસાર,

ટૌકો ત્હારો, અલિ, સર ગિરિ વ્યેમ ગુંજયો રસાળ!"માં છે. ચંદ્રોદયને કારણે સરોવરનું પાણી ફરક્યું. હલતું દેખામું હશે. ચંદ્રપ્રકાશની શુભતાને કારણે જળ પણ 'શુભ ચળક્યું'. આખું સરોવર 'દિવ્ય ઝાંચે રસેલું'નો અનુભવ આપે છે. 'વ્હાલા જોયું?'માં ચંદ્રને નિહાળ્યાનું વિસ્મય છે. નાયિકાનો આ ટહુકો સર-ગિરિ-વ્યોમ ઉત્તરોત્તર વ્યાપી જાય છે. શાંતિ છે, વ્યોમ વિશાળ ધૂમટ છે. ટહુકા-સિવાય કોઈ શબ્દ નથી. અશબ્દતાને ચીરતો નાયિકાનો વિસ્મયવાચક ઉદ્ગાર છે. 'ગુંજયો'માં 'ટૌકા'ના ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે. 'વ્યોમ ગુંજયો' મૂકીને કવિએ ટહુકાની વ્યાપ્તિ અને નાયિકાનું ગૌરવ બન્ને સૂચવી દીધાં છે.

'કુદરતપ્રતીક રેવા' અને 'તારાદર્શન'માં પ્રકૃતિનું અહોભાવયુક્ત સૂક્ષ્મદર્શન છે.

સુખદુઃખ સોનેટમાળા : વાર્ધક્ય અને મૃત્યુ :

જીવન અને જગત વિશેનું પરિપક્વ ચિંતન 'સુખદુઃખ સોનેટમાળા'નાં તેર સોનેટમાં રજૂ થયું છે. અંગત સ્થિતિભાવથી આરંભાયેલી માનવજાતિના સંસ્કૃતિવિકાસમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. સુખદુઃખ વિશેનું કવિનું દર્શન-વિમર્શન વિવિધ વિષય અને પરિસ્થિતિ લઈને આવ્યું છે.

સુખસમૃદ્ધિની વ્યાખ્યા સનાતન નથી. સાચી સમૃદ્ધિ, અનન્ય શ્રેય તો સ્વયં આત્મા જ છે. જીવનમુક્તની સ્થિતિ એ જ સુખની સ્થિતિ છે. એમની દષ્ટિ શ્રેય પ્રતિ ઊઠેલી છે. સંસ્કૃતિવિકાસમાં ઠાકોર માનવસંઘની સમગ્રતાને સાંકળે છે. વ્યક્તિથી સમષ્ટિ સુધીની ચિંતનયાત્રા ચિંતનભરી છે. તેઓ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં પુરુષાર્થને જુએ છે. ભૂત અને ભવિષ્ય કરતાં કવિ વર્તમાનને સ્વીકારવાનું કહે છે. એ જ બૌદ્ધિક અભિગમ છે. સુખદુઃખની ભરતીઓટ પ્રથમ સાત સોનેટમાં દર્શાવી પછીના આઠથી તેર સોનેટમાં માનવજાતિનો સંસ્કૃતિ વિકાસ દર્શાવે છે. માનવ અને સંસ્કૃતિનું ગંભીર ચિંતન રજૂ કરતી આ સોનેટમાળામાં ઠાકોરની ચિંતનપ્રતિભા ઊપસે છે. જયંત કોઠારી સુખદુઃખ સોનેટમાળાને 'કાવ્યામુખી કાવ્યગંધી નિબંધ' લેખમાં જણાવે છે -

"આ સોનેટમાળામાં કવિએ માનવવ્યક્તિ અને સમાજનાં સુખદુઃખ શામાં રહેલાં છે તે, વિશાળ કાળસ્થલપટ પરની માનવજીવનની ગતિવિધિનું વિહંગાવલોકન કરીને. તપાસવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. સંદર્ભની આ વિશાળતાને કારણે કવિનું ચિંતન પાયાનાં માનવમૂલ્યોને વ્યાપી વહે છે, અને તેથી બળવન્તરાયના સમગ્ર જીવનવિચારનું સત્ત્વ જાણે કે આપણને અહીં મળી જાય છે." (પ્રો. બ. કા. ઠાકોર અધ્યયન ગ્રંથ પૃ. 151)

વાર્ધક્ય અશક્તિ, આકર્ષણતા, અવહેલના અને સ્મૃતિઓ વચ્ચે જીવવાની અવસ્થા છે. અતીતનું સ્મરણ વાગોળ્યા કરવાનો વાર્ધક્યનો સ્વભાવ થઈ જાય. આ સ્મૃતિઓ સુખની, સંતોષની, અકાળે થતા મૃત્યુના ભારની છે. પરિવર્તનો જોવાં પડે છે. વાર્ધક્ય મૃત્યુ સામે મીટ માંડીને બેઠું રહે છે. પોતાનો જ દેહ પોતાનું કહ્યું ન કરે એવી સ્થિતિમાંથી મુમુર્ષા જન્મે છે. મુમુર્ષાની અભિવ્યક્તિ 'કુદરત અને મોત' અને 'યમને

નિમંત્રણ'માં છે.

અસહાય થઈને નસીબ ઉપર આધાર રાખતો વૃદ્ધ જાતને જુએ છે :

નિહાળું-મુજ જાત ત્યાં વિકલ વૃદ્ધ થૈ બાપડી !

નસીબ, તુજ રે શિ હોય અવળાઈ આથી વડી ! ('નસીબને')

પોતાની વર્ષગાંઠે દુઃખ પહોંચવાનું કારણ 'ગયાં પ્રથમ જે મુકી સફરમાં એકલો મ્હને', (અતિ દુખિયારાં) છે. યુવાનીનો તરવરાટ, પ્રિયની વિદાય, તૂટી ગયલી અપેક્ષાઓ, નિસ્તેજ થયેલું વ્યક્તિત્વ, મુખના સાથીઓ, વિનોદની ક્ષણો- આ બધું જ ચાલી ગયા પછી 'રહ્યું ફક્ત આમખૂં, રતિગતિસુખહીન નેરાશ્યનું:' ('એક હાથ') એવો અનુભવ થાય છે.

'લિથો ઉંચકિ સદ્ય, દુઃખદરિયાથિ આ બંધુને!' (એક હાથ) એથી અનુભૂતિ થાય છે. અકર્મણ્યાઅપતાને કારણે 'નહીં અકરણીય લેશ ય કરીશ, રે ભુજર્ગી!' (કસોટી) કહેવું પડે છે. મૃદોની દશા દયનીય બને છે. ચારે તરફથી આવી મળેલી અશક્તિઓથી, સ્વજનો દ્વારા કરાતી અવહેલનાથી, કૃત્રિમ આદરથી. તરંગોથી ભરપૂર ભવમાં ઈચ્છાના બેકાબૂ અશ્વો, કિશોર અવસ્થાનો પ્રેમ; ને એવું ભોંકેટલું દુખદાપી બની પડે છે. અધૂરી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નો, ઉત્તરોત્તર વધતી જતી જીજ્ઞાસા વચ્ચે વૃદ્ધનો 'ઉજમ' હણાય છે. (વૃદ્ધોનું મોટું દુઃખ) મૃત્યુની અનિશ્ચિતતા સતત ભયમાં રાખે છે. આ અજ્ઞાન કવિને સાલે છે. 'દુપટ દુખદા'માં અરુચિનું, અનિર્ણાયકતાનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતું જાય છે. 'જર્જરિત દેહનો અંતિમકાળ દૂર નથી રહ્યો ત્યારે 'જરા ઉચલ ડોક; દૂર નથી જો વિસામો હવે ('જર્જરિત દેહને') વાર્ધક્ય અને મૃત્યુનો ભાવ દર્શાવતી કાવ્યરચનાઓનું સૌંદર્ય કાવ્યત્વ અને અભિવ્યક્ત વિચારને કારણે ખીલ્યું છે. આ કાવ્યોમાં આત્મશ્રદ્ધા, પુરુષાર્થ, સ્વકર્મનું તટસ્થ પૃથક્કરણ છે. ઠાકોર ચુસ્ત આત્મ-પરીક્ષકની ભૂમિકા નિભાવે છે. ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ - "વૃદ્ધાવસ્થા - ભુજર્ગી - અંગેનું આવું તીવ્ર વિષાદભર આલેખન બલવન્તરાય સિવાય કોઈ કવિમાં, શું જુજરાતીમાં શું કદાચ અન્ય કોઈ ભાષામાં પણ જવલ્લે જ મળશે."

ઉપરાંત ઠાકોરે વ્યક્તિવિષયક, સ્થળવિષયક, અંજલિરૂપે અને મૈત્રીવિષયક સોનેટ સર્જ્યાં છે.

પ્રયોગશીલ ઠાકોરે સોનેટના આંતરબાહ્ય સ્વરૂપમાં વૈવિધ્ય આણીને, પોતાની અભિવ્યક્તિને અનિવાર્ય હોય એ મુજબ પંક્તિવિભાગો કરીને, પ્રાસ પ્રત્યે સ્વતંત્ર વલણ રાખીને, ભાષાનો કસ કાઢીને, ગુજરાતી સોનેટનો આદર્શ સ્થાપીને એમના સમકાલીનો અને અનુગામી સર્જકો સામે જબરજસ્ત શિસ્ત ઊભી કરી છે જેનું સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક મૂલ્ય છે.

3.8 કાન્ત (મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ) અને અન્ય

કાન્તે 'પૂર્વાલાપ'ના અર્પણરૂપે 'ઉપહાર' સોનેટ રચ્યું છે. ઉત્તમ સોનેટ કવિ ઠાકોરને સોનેટ દ્વારા અર્પણ સમુચિત ઉપહાર છે.

'ઉપહાર' શિખરિણી છંદમાં રચાયેલું શેક્સપિયરિયન સોનેટ છે. આ સોનેટમાં કાન્તે તેમણે કવિતાપ્રદેશમાં કરેલા મુધર સહચારનું નિરૂપણ છે.

સોનેટ કાવ્યપ્રકાર કાન્તની કવિ પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવ્યો નથી લાગતો. એમણે આ એક જ સોનેટ આપ્યું છે. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાએ 'વીણાનું અનુરણન' એક સોનેટ આપ્યું છે. પૃથ્વી છંદમાં સ્વતંત્ર સ્વરૂપના આ સોનેટમાં દોહિત્રનું અવસાન ઉપાદાન તરીકે આવે છે. ન્હાનાલાલે છંદપરત્વે નિજી ઉડ્યન કર્યું છે. તેમણે 'તાદાત્મ્ય' નામે એક સોનેટ આપ્યું છે. પ્રથમ આઠ પંક્તિમાં માતાના વાત્સલ્યનું શબ્દચિત્ર ઊભું થયું છે. પણ પતિ દૂર દેશે છે. પતિ સાથેના તાદાત્મ્યને કારણે જ નાયિકા 'મોંઘી મૂર્તિ'નો પ્રાણમાં અનુભવ કરે છે.

પતિની પ્રતિકૃતિ રૂપ સંતાન 'પ્રણયપ્રતિભા' બન્યું. દામ્પત્યના અદ્વૈતભાવનું નિરૂપણ કરતું, મંદાકાન્તામાં રચાયેલું સ્વતંત્ર સ્વરૂપનું સોનેટ છે.

3.9 અરદેશર ફરામજી ખબરદાર અને પંડિતયુગની પૂર્ણાહુતિ

નન્દનિકા (1944)માં 202 જેટલાં સોનેટ આપે છે. ખબરદાર સોનેટને 'વનિત' કહેવા પ્રેરાયા છે. શ્રી વિનોદ જોશી કહે છે તેમ 'ખબરદાર પાસેથી સંખ્યાબળમાં વધુ પણ સત્વદષ્ટિએ નબળાં કહી શકાય

એવાં બસ્સોથી વધારેની સંખ્યામાં સોનેટ મળે છે. ખબરદારે સોનેટને ધ્વનિત એવું નામ આપ્યું અને અંગ્રેજી સોનેટમાં બહુધા પ્રયોજાતા આયમ્બિક પેન્ટામીટર જેવા, પ્રાયઃ શિથિલ કહી શકાય તેવા, મુક્તધારા છંદનું અન્વેષણ કરી તેનો પોતાનાં કેટલાંક સોનેટમાં પ્રયોગ કર્યો. ખબરદારની આ પ્રયોગધર્મિતા કોઈ સુફળ લાવી જણાતી નથી, તે છતાં તેમણે આ દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન ધ્યાનાર્હ જરૂર છે. ખબરદારનાં મોટા ભાગનાં સોનેટ સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ ખરાં ઠરે છે પણ સોનેટનું આંતરસત્ત્વ તેમાં નહીંવત્ છે. (સોનેટ - સાહિત્ય સ્વરૂપ શ્રેણી) પંડિતયુગમાં કવિતા ક્ષેત્રે ઊર્મિકાવ્ય, રાસ, ગીતો, પ્રજ્ઞકાવ્ય, સોનેટ અને ખંડકાવ્ય આદિ કાવ્યસ્વરૂપોનું ખેડાણ થયું છે. સોનેટ સિવાયનાં કાવ્યસ્વરૂપોમાં એકાધિક કવિઓએ પ્રદાન કર્યું છે. સોનેટ ઠાકોરના અપવાદ સિવાય ઉપેક્ષિત રહ્યું છે. નરસિંહરાવે ઊર્મિને જ પ્રાધાન્ય આપી ઊર્મિકાવ્યો લખ્યાં. ન્હાનાલાલે રાસ અને ગીતો પ્રત્યે પક્ષપાત રાખ્યો. બન્નેમાં દૈવી તત્ત્વના પ્રભાવને કારણે સંવેદના ઓછી આવી. કાન્તની કવિતામાં હતાશા, વિકળતાની ચીસ સંભળાયા કરે છે. અલબત્ત, ખંડકાવ્યનું પૂર્ણ રૂપ કાન્તે જ પ્રગટાવ્યું છે. પંડિતયુગમાં એકમાત્ર ઠાકોરે સોનેટની સાધના કરી છે. એમની વિચારપ્રધાન કાવ્યવિભાવનાનું સત્ત્વ એમની જ કૃતિઓમાંથી મળી રહે છે. આ યુગમાં ઠાકોરની કાવ્યશિસ્ત સોનેટક્ષેત્રે નહીંવત્ જળવાઈ છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-1

- (1) સોનેટની ભૂમિકા જણાવો.
- (2) ગુજરાતીમાં સોનેટનું અવતરણ ક્યારે થયું ?
- (3) બ. ક. ઠાકોરની કવિતાકલા વિષયક સોનેટરચનાઓ વિશે લખો.
- (4) બ. ક. ઠાકોરની પ્રેમભાવનાની સોનેટરચનાઓ વિશે લખો.
- (5) બ. ક. ઠાકોરની પ્રકૃતિવિષયક સોનેટ રચનાઓ વિશે લખો.
- (6) કાન્ત અને ખબરદારના સોનેટ પ્રદાન વિશે લખો.

3.10 ગજેન્દ્ર બૂચ અને દેશળજી પરમાર

પંડિતયુગને ગાંધીયુગ સાથે જોડતા આ બન્ને કવિઓ બન્ને યુગનો પ્રભાવ ઝીલે છે.

ગજેન્દ્ર બૂચ (1902-1927) ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ, કાન્ત-કલાપી જેવા કવિઓની કાવ્યરીતિ અપનાવે છે. સાથે સાથે બ. ક. ઠાકોરની અર્થપ્રધાન શૈલીને પણ પુરસ્કારે છે.

ગજેન્દ્ર મૌક્તિકી (1928)માં તેમણે બે સોનેટ રચ્યાં છે.

દેશળજી પરમારનાં ઉત્તરાયન સંગ્રહમાં 39 જેટલાં સોનેટ મળે છે. પ્રારંભમાં કવિ ન્હાનાલાલની રંગદર્શી કવિતાથી આકર્ષાયા પછી ઠાકોરની કાવ્યરીતિનો પ્રભાવ ઝીલે છે. છતાં ઠાકોરની અગેય પ્રવાહી પદ્યરીતિના નિરૂપણમાં દેશળજી સર્વાંશે સફળ રહ્યા નથી. તેમનું લક્ષ કલાતત્ત્વ કરતાં સંવેદનની અભિવ્યક્તિ પર વિશેષ છે. દેશળજીના જુવાળને લગતાં, ન્હાનાલાલ, રમણભાઈ, ટોલ્સ્ટોય, ગાંધીજી, અરવિંદ વિષયક વ્યક્તિલક્ષી, ‘આષાઢ’, ‘ભરતી’ જેવાં પ્રકૃતિનાં અને અધ્યાત્મભાવનાં સોનેટ તેમણે રચ્યાં છે.

દેશળજી પરમાર પ્રાસયોજનામાં સ્વતંત્ર રીતિ યોજે છે. દેશળજીનો શબ્દ અતિપ્રકટતાનો ગુણ ધસવતો હોવાથી સંવેદનની પકડ નબળી પડી જતી હોય એવું લાગે છે.

છતાં ગજેન્દ્ર બૂચ અને દેશળજી પરમાર પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગને સાધતા કડીરૂપ કવિઓ છે.

3.11 ગાંધીયુગની ભૂમિકા

ગાંધીયુગની કવિતા પર ન્હાનાલાલ અને બ. ક. ઠાકોરનો પ્રભાવ સમાંતરે પડેલો છે. પણ ઠાકોરની કાવ્યવિભાવનાની અસર ગાંધીયુગીન કવિઓ પર વિશેષ થઈ. ઈ.સ. 1930થી ઈ.સ. 1940ના ગાળાની કવિતાનાં મુખ્ય ત્રણ પ્રેરક બળો છે : (1) ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ અને વિચારધારા (2) સમાજવાદી વિચારસરણી (3) પ્રા. ઠાકોરની કવિતા તેમ જ વિવેચના.

ગાંધીજી જીવન અને સાહિત્ય બન્ને પ્રભાવિત થાય છે. સત્ય-અહિંસાનો આદર્શ, સામાજિક સમાનતા, વિશ્વબંધુત્વની ભાવના અને વાસ્તવનો સ્વીકાર- આ તત્ત્વો ગાંધીયુગના કવિને આકર્ષે છે. વળી ગાંધીયુગના કવિને ઠાકોર જેવા કવિતાશિક્ષક મળ્યા છે. હવે આ યુગના કવિ સામે ન્હાનાલાલની રંગરાગી કવિતાનો માર્ગ અને ઠાકોરની અર્થાનુસારી કવિતાનો માર્ગ છે. ગાંધીયુગના કવિને ઠાકોરના ચીલે ચાલવું ગમ્યું છે. શુદ્ધ સોનેટ

વિશેની સભાનતા કેળવાઈ. પરિણામે ગાંધીયુગ સોનેટયુગ બની ગયો. ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ: 'બે ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રની વ્યક્તિઓમાંથી આજની કવિતાના દેહે અને આત્માએ પોષણ મેળવ્યું છે. આજની ગુજરાતી કવિતાનું કાઠું ઘડ્યું આપણા પ્રયોગશીલ પ્રો. ઠાકોરને હાથે, અને કવિતામાં પ્રાણસંચાર થયો ગાંધીજીની સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિને પ્રતાપે.' માટે જ ઠાકોરનો માર્ગ ગાંધીયુગની કવિતાનો રાજમાર્ગ બન્યો. વિષય, છંદ અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ ગાંધીયુગીન સોનેટની વિવિધ મુદ્રાઓ સોનેટને દૃઢમૂલ કરે છે.

3.12 ચંદ્રવદન મહેતા અને 'શેષ'

ચંદ્રવદન મહેતાએ ઈ.સ. 1926માં યમલ શીર્ષક હેઠળ ચૌદ સોનેટનો ગુચ્છ આપ્યો. ઠાકોરશૈલી અને સોનેટના પ્રથમ પુરસ્કર્તા ચંદ્રવદન મહેતા છે. સંદરમ્ યમલ વિશે કહે છે :-

'સંદિગ્ધતા વિનાની અને સુરેખ કાવ્યત્વવાળી રચનાઓ પ્રથમ વાર ચંદ્રવદન મહેતા પોતાના યમલ સોનેટ-ગુચ્છમાં લઈ આવે છે. યમલનાં સોનેટોમાં બળવંતરાયની શૈલીનું પ્રાસ્તાવિકતા ભરેલું નવું સ્ફુરણ છે અને એ નાની પુસ્તિકા નવીન કવિતાના સૌથી પ્રથમ સ્પષ્ટ અને મધુર રણકાર જેવી છે.

યમલમાં વસ્તુ અને આવૃત્તિરણ બન્નેની અપૂર્વતા છે. 'વિસર્જન' જેવા સોનેટને કારણે ચંદ્રવદન મોલાદાર સોનેટ કવિ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. રુદ્રભાવ માટે શિખરિણીમાં આવી ઊંચા પ્રકારની ક્ષમતા છે તેની પ્રતીતિ આ સોનેટ કરાવે છે. આ સોનેટ ગુજરાતી ભાષાની કઠોર શક્તિને આહ્વાદક રીતે પ્રગટ કરે છે. રાષ્ટ્રપ્રીતિ, ભગિનીપ્રેમ, સમસામયિક જીવન સંદર્ભ, તદ્વિષયક ચિંતન આદિની અભિવ્યક્તિ માટે ચંદ્રવદન મહેતાએ સોનેટને વારંવાર પ્રયોજ્યું છે.

રા. વિ. પાઠક 'શેષ'નો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ *શેષનાં કાવ્યો* ઈ.સ. 1938માં પ્રગટ થાય છે. તેઓ કાવ્યજ્ઞ કવિ છે. રચનારીતિની સુઘડતાવાળાં અભિવ્યક્તિરૂપો પૈકી સોનેટ સ્વરૂપ બહુ ઓછું પ્રયોજ્યું છે. તેમની પાસેથી ચાર સોનેટ મળે છે. 'અભેદ' પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટ છે. આકાશ અને પૃથ્વીના દામ્પત્યની કલ્પનાને આધારે દામ્પત્ય સ્નેહમાં પરિણમતા અભેદનું ગૌરવપૂર્ણ સોનેટ છે. 'છેલ્લું દર્શન' પૃથ્વી છંદમાં રચાયેલું શેક્સપિયરીઅન સોનેટ છે. એમાં વિગત પત્નીના આઘાતનું સંયમિત અને સ્વસ્થ આલેખન છે.

મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસ જુદાં ધિયે;

કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ સુન્દરી !

વેદનાનું ગંભીર રૂપ સ્વસ્થરૂપે વ્યક્ત કરવામાં શેષની સર્જકતા રહેલી છે. 'માગું બસ રાતવાસો જ હું'માં શેક્સપિયરીઅન શૈલીમાં રચાયેલું, ભાવપરિણતિની પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ ન કરતું સોનેટ છે. 'લગ્ન' શાલિની-ઇન્દ્રવજ્જના મિશ્ર છંદમાં રચાયું છે. એમાંનું સંવેદન અતિમુખર હોવાથી અકાવ્યતા દેખાઈ આવે છે. અનિયમિત સ્વરૂપનું ત્રણ, ચાર, ચાર, ત્રણ પંક્તિ વિભાગમાં વિભાજિત 'લગ્ન' સોનેટમાં વ્યંજનાનું સૌંદર્ય ઓછું- નહીંવત્ છે, એમણે સોનેટમાં સ્વતંત્ર પ્રાસયોજના સ્વીકારી છે.

અનંતરાય રાવળે *શેષનાં કાવ્યો*ને પાઠકની 'પ્રયોગશાલા' તરીકે ઓળખાવ્યો છે તેમાં તથ્ય છે.

'છેલ્લું દર્શન' તો તેમનો અવિસ્મરણીય પ્રયોગ છે.

3.13 સુંદરમ્

ગાંધીયુગીન કવિતામાં સુંદરમ્ એક મોટું નામ છે. સંવેદનની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ એમની કવિતામાં મળે છે. કવિની અનુભૂતિ વિવિધ વિષયક્ષેત્રોમાં ધૂમી છે. સોનેટ તો જાણે સુંદરમ્ને હાથવગું છે. ગાંધીયુગના સાહિત્યગુરુ રા. વિ. પાઠક પાસેથી છંદશિક્ષણ લઈને સુંદરમ્ પ્રતિભાબળે છંદનો વિનિયોગ સોનેટમાં કર્યો છે. રાષ્ટ્રભક્તિ, પ્રણય, અધ્યાત્મભાવ, શ્રી અરવિંદ અને માતાજી પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ વગેરે તેમનાં સોનેટના વિષય છે.

રાષ્ટ્રભક્તિ - 'સાહલ્યટાણું', 'ત્રિમૂર્તિ', 'ઘણ ઉડાવ'

પ્રણય - 'દશા ભાગ્યની', 'કાં ના ચહું?', 'શશી ભૂલ્યો', 'કમલદલમાં', 'ઉપા ન્હોતી જાગી', 'જાવા પૂર્વે', 'ગઈ ભલે'.

અધ્યાત્મ - 'અહો પૃથ્વી મૈયા', 'પ્રતિપદા', 'ધસો ઊંચે', 'અહીં હું', 'તારી થાળે', 'તને લહું છું ને - ' 'યાત્રા'ની કવિતામાં સુંદરમ્ ઊર્ધ્વ પ્રતિ અભિમુખ થયા છે. 'તારી થાળે' અસંબંધોના સંબંધનું સોનેટ છે. અપરિચયમાંથી કેટલો મોટો પરિચય મળે છે. પ્રેમમાંથી કમશ: ભક્તિનું ઉજ્જવળ સ્વરૂપ પ્રગટે છે. પ્રેમ

પરસ્પરને ધન્ય બનાવે છે. અભિજાત નાયક ઉપકારભાવ દાખવવા ઇચ્છતો નથી. એ તો પૂજા સ્થળે જતી નાયિકાની ગતિને દૃઢ કરવા સાથે પોતાનો સ્વાર્થ પણ જણાવી દે છે.

દઉં તારી ભાગે મુજ મન ધર નીરમ સમ,

બને તારી યાત્રા સુદૃઢ, મન મારું ય કુસુમ.

આ ઉપરાંત 'જઈએ', 'પૂર્ણમયંક', 'તુજ વિજય', 'ગઈ ભલે' જેવી રચનાઓમાં નિર્મળતા અનુભવાય છે. ઐહિકતાનો અંશ ક્રમશઃ ઘટતો ગયો છે. કવિનું ચિત્ત ઊર્ધ્વાભિમુખ થયું છે.

સુંદરમ્ની કવિતામાં પરમ્ની અવિરત શોધની મથામણ અનુભવાય છે. અરવિંદતત્ત્વદર્શનથી પ્રભાવિત થયા પછી સુંદરમ્ની કવિતામાં શ્રદ્ધાનું જોર વધારે દેખાય છે. 'નમું'માં કવિને શ્રદ્ધાનું આસન મળે છે. 'પ્રતિપદા', 'વસો ઊંચે', 'રસ-ઉગ્રતા', 'નૌકા', 'પથવિભેદ', શ્રી અરવિંદ' જેવાં સોનેટમાં પ્રાર્થના-શ્રદ્ધા અભીપ્સા વ્યક્ત થઈ છે.

'એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોઈને' એ સોનેટ પંચકની અને 'સપ્તરાગ'માં સંગીતના સાત રાગ વિષયક વિશિષ્ટ અને પ્રથમ વાર જ ખેડાયેલા વિષયનાં સોનેટસપ્તકની માળા છે. 'સપ્તરાગ'માં સ્વરૂપ અને પ્રાસયોજના સમાન છે, પરંતુ ત્રણમાં શિખરિણી, ત્રણમાં શાર્દૂલવિકીડિત અને એકમાં મંદાકાન્તા એમ છંદનું વૈવિધ્ય છે. સુંદરમે 'મિત્ર પત્નીને' અને 'એક મિત્ર યુગલને' આ બન્ને યૈત્રી વિષયક સોનેટ આપ્યાં છે. સુંદરમ્નાં સોનેટમાં શેક્સપિયરીઅન રીતિનાં વધારે છે. ઇટાલિયનનાં ઓછાં અને સ્વતંત્ર રીતિનાં સોનેટની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. ભાવવિકાસની અનિવાર્યતા મુજબ સુંદરમે સોનેટ સ્વરૂપ પરત્વે પ્રયોગો કર્યાં છે. તેમણે શેક્સપિયરીઅન સ્વરૂપમાં સત્તાવન સોનેટ લખ્યાં છે. બાકીનાં સોનેટ વિવિધ વિભાગો કરીને ભાવાનુકૂળ બનાવે છે. સુંદરમ્ સોનેટમાં ભાવના વળાંક અને અંતની ચોટ વિશે સભાન હોય છે. પ્રાસની જાળવણીનો આગ્રહ સુંદરમ્માં નથી. સહજ રીતે પ્રાસ જળવાય તો ઠીક, નહીંતર ઔચિત્ય દોષ વહોરી લઈને પ્રાસ જાળવતા નથી. કૃતિની અનિવાર્ય આવશ્યકતામાંથી જ પ્રાસ જન્મતા હોય છે. પેટ્રાર્ક કે અંગ્રેજી શૈલીની રૂઢ પ્રાસરચનાનું અનુસરણ જવલ્લે જ થયું છે. 'તારી થાળે' અને 'સુધા થીવી'માં abba cddc effe gg જેવી પ્રાસરચના છે. સોનેટની અંતિમ પંક્તિઓનો પ્રાસ સુંદરમ્ મેળવે છે. અનિયમિત પ્રાસરચના સુંદરમ્ની શક્તિઓને પ્રગટ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

સોનેટમાં છંદ પ્રયોગમાં સુંદરમ્નું છંદોપ્રભુત્વ છતું થાય છે. તેમણે પૃથ્વી, શિખરિણી, મંદાકાન્તા, શાર્દૂલવિકીડિત, સ્ગધરા, હરિણી જેવા છંદો અગેય પ્રવાહી રીતે પ્રભુત્વપૂર્વક પ્રયોજ્યા છે. શિખરિણીનો પ્રયોગ વધારે થયો છે. 'સાફલ્યટાણું'માં સ્ગધરા, 'સાંજે જ્યારે'માં હરિણી, 'ઘણ ઉઠાવ'માં પૃથ્વીની બાર પંક્તિ પછી સ્ગધરાની પ્રથમ યતિના બે પંક્તિખંડો મૂકી અંતિમ પંક્તિઓમાં સ્ગધરા યોજે છે. કવિએ ખંડ અને અભ્યસ્ત છંદોનો કવિતાની જરૂરિયાત મુજબ પ્રયોગ કર્યો છે.

સુંદરમે સોનેટને વિવિધ રીતે તાગ્યું છે. ગુજરાતી સોનેટ કવિતાને સુંદરમે પોતાની અભ્યાસપૂત સર્જકતાથી સંમાર્જ્ય છે.

સુંદરમ્માં એક સત્યશોધક બેઠેલો છે. સત્યશોધક અને કવિ વચ્ચે સંવાદ છે. એમની કૃતિઓમાં એમના માનસનાં વિકાસનું દર્શન મળે છે. વ્યક્તિથી આરંભેલી યાત્રા પરમના સાન્નિધ્યમાં શમતી હોવાનો અનુભવ છે. ગાંધીની અસર નીચે કેળવાયેલો માનવતા માટેનો પ્રેમ શ્રી અરવિંદની અસર નીચે દિવ્યતાની ઝંખનારૂપે વિકસે છે.

3.14 ઉમાશંકર જોશી

ગાંધીયુગની ચેતનાનો પ્રબળ અવાજ ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં સંભળાય છે. કુશાગ્ર બદ્ધિપ્રતિભા, વૈશ્વિક ચિંતન, માનવપ્રેમ અને સૌંદર્યના ચાહક ઉમાશંકર બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર વ્યક્તિ છે. એમની સંવેદના માત્ર સમસામયિક નથી રહી. ઉમાશંકર જોશીએ દોઢસો જેટલાં સોનેટ રચ્યાં છે.

રાષ્ટ્રભક્તિ અને વૈશ્વિકતા : ગાંધીયુગના રાષ્ટ્રભક્તિના સંસ્કારમાં પાંગરેલી ઉમાશંકરની કવિતામાં એક સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીનો અવાજ સંભળાય છે. 'શૂરસંમેલન'માં સ્વતંત્રતા માટેની ખુમારી છે.

મુખે સમરગાન હો ! પ્રિય સ્વતંત્રતા પ્રાણ હો !

ઉપરાંત 'ધ્રુવતારલી', 'મોખરે', પંચહીણ પંથ', 'ઉરખાખ' જેવાં સ્વાતંત્ર્ય ભાવનાનાં સોનેટ છે.

વિશ્વબંધુત્વની ભાવના 'વિશ્વતોમુખી', 'વિશ્વમાનવી', 'વિકલ્પ', 'ઓરતા' જેવાં સોનેટમાં વ્યક્ત થઈ છે. કવિ તો અન્ય માટે ઘસાઈ જવા ઝંખે છે -

પ્રભો મારે તાપે તપી, અવરની સાંતિ સૃજવી,
નિચોવી અંધારાં અમર રસજ્યોતિ જગવવી. ('વાંછા')

ઉકેલતો તારક શબ્દપોથી,

ને પ્રેમધારા વહું વિશ્વતોમુખી ('વિશ્વતોમુખી')

દેશપ્રેમથી અને ગાંધીજીની અસરને કારણે કવિના ચિંતમાં પ્રશ્ન જાગે છે. 'જઠરાગ્નિ'માં કવિનો રોષ છે. સમાજને ચેતવણી છે. જઠરાગ્નિના તાપને અને પરિણામને કવિ જાણે છે.

ભૂખ્યા જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે;

ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાધશે ! ('જઠરાગ્નિ')

ઉમાશંકર જોશીની કવિ ચેતના એકમાર્ગી રહી નથી. નિશીથ, વસંતવર્ષા, આતિથ્યમાં તેઓએ પ્રકૃતિ, પ્રેમ, જીવનમર્મ, ચિંતન, વ્યક્તિવિશેષ વગેરે વિષયક્ષેત્રોમાં કલમ ચલાવી છે.

વસંતવર્ષામાં ગાંધીજીના અવસાનનો ઘેરો વિષાદ 'રડો ન મુજ મૃત્યુને' સોનેટમાં છે.

વેર પ્રતિ પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમ જ ધરાવનાર ગાંધીનું ઉદાત્ત ચરિત્ર ક્યારેય વિલય પામતું નથી. માટે

અમે ન રડીએ, પિતા, મરણ આપનું પાવન,

કલંકમય દૈન્યનનું નિજ રડી રહ્યા જીવન.

અભિજ્ઞામાં 'મહાકવિ દાન્તે', 'રવીન્દ્રનાથ', 'નર્મદ', 'ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર', 'પાઠકસાહેબ' અને 'મહામના લિંકન' જેવાં વ્યક્તિવિશેષદર્શી સોનેટોમાં કવિની ભાવનામયી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અનુભવાય છે.

પ્રકૃતિ : ઉમાશંકર પ્રકૃતિને આકંઠ પીને ગાનારા કવિ છે. 'નખી સરોવર ઉપર શરત્પૂર્ણિમા'માં કવિ ગાય છે :

સૌંદર્યો પી, ઉરઝરણે ગાશે પછી આપમેળે

'બીડમાં સાંજવેળા'માં

તહીં, થરથરી, ટટાર થઈ ડોક ઊંચી કરી,

તુણો ટચલી આંગળી ઉપર તોળતા આભને.

'બળતાં પાણી' સોનેટઘાટ ધરાવતી કૃતિ છે. કેટલીક વાર ઉમાશંકર પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં માનવપ્રેમને વ્યક્ત થવા દેતા હોય છે. 'બે પૂર્ણિમાઓ'માં અભેદ દર્શનનું સૌંદર્ય છે.

નિરંતર સ્મરી રહું ઉભય પૂર્ણિમા એ સખી.

નિહાળી કવિતા તુંમા, વળી તનેય કવિતા મહીં.

ઉપરાંત, 'મધ્યાહ્ન', 'મહાવડ', 'ગુરુશિખર', 'કાંકરિયા', 'હતો જલધિ શાંત' જેવાં પ્રકૃતિને અભિવ્યક્ત કરતાં સોનેટોમાં કવિની નિજ મુદ્રા ઊપસી આવે છે.

પ્રેમ : કવિનાં પ્રણયભાવનાં સોનેટોમાં પ્રસન્નતાનો ભાવ વ્યાપ્ત છે. સુંદરમૂની કવિતામાં વિષાદની, નિષ્ફળતાની સંવેદના તારસ્વરે અનુભવાય છે. ઉમાશંકરમાં મિલનનું સુખ છે, સહોપસ્થિતિનો આનંદ છે.

દામ્પત્યજીવનની મધુરતા છે. 'વહેવું જગે એકલ સાથમાં વા?'ની મીઠી મૂંઝવણ ગંગોત્રીના કવિને થઈ છે.

નિશીથમાં 'સખી મેં કલ્પી 'તી', 'મળી ન્હોતી ત્યારે', 'સંદનો', 'બે પૂર્ણિમાઓ', 'રહસ્યો તારાં',

'પ્રણયરટણા', 'અમે ગાયાં ગીત', 'પ્રણયધબક' જેવાં સોનેટોમાં પ્રણયની વિવિધ ભાવમુદ્રાઓ આકારિત થઈ છે. 'સખીમેં કલ્પી'તી'માં કલ્પના કરતાં મનુજ તત્ત્વને કવિ મહત્વ આપે છે.

મળી ત્યારે જાણ્યું : મનુજ મુજ શી, પૂર્ણ પણ ના,

છતાં કલ્પ્યાથી ચે મધુરતર હેયાની રચના.

જેને માટે જગતમાં શોધ આદરી હતી તે પ્રિય પાત્ર મળતાં હવે તો તે પાત્રમાં જગતને શોધવાની ગતિ છે.

ઉમાશંકરમાં આવા ચમકારા આવ્યા કરે છે.

મળી ન્હોતી ત્યારે, પ્રિય જલથલે ખોજી તુજને,

રહું શોધી આજે તુજ મહીં પદાર્થો સકલ એ.

આવું જ 'બે પૂર્ણિમાઓ'માં બને છે.

ચિંતન : સોનેટનું આયોજન ઉમાશંકરને સહજસિદ્ધ હોય એમ રચના વિનાવિગ્ને પરિજ્ઞામ તરફ ગતિ કરતી હોય છે. જીવનનો મર્મ રજૂ કરતી સોનેટ કૃતિઓમાં ઉમાશંકરની આગવી ચેતના અભિવ્યક્ત થઈ છે. જીવન વિશેનું ગંભીર ચિંતન એમનો કવન વિશેષ બની રહે છે. આ પ્રકારનાં સોનેટોમાં 'બળતાં પાણી', 'આત્મસંતોષ', 'વિજય', 'કવિધર્મ', 'ઈર્ષ્યા, અભિનય', 'વ્યક્તિત્વ', 'હિસાબો જીવ્યાના', 'ભલે શૃંગો ઊંચાં', 'ગયાં વર્ષો તેમાં', 'રહ્યાં વર્ષો તેમાં' વગેરે તો સર્વકાલીન બની શકવાની ક્ષમતાવાળાં છે.

'ભલે શૃંગો ઊંચાં' ઇટાલિયન શૈલીનું ઉત્તમ કોટિનું સોનેટ છે. 'ગમે શૃંગો કિન્તુ જનરવભરી ખીણ મુજ હો' જેવો વળાંક સોનેટને ઊચિત ચોટ આપે છે. 'રહ્યાં વર્ષો તેમાં' પણ દુનિયાને પલટવાનું મૂકીને બાકી રહેલાં વર્ષોમાં આ વિશ્વના સૌંદર્યને આકંઠ પી લેવાની અભીપ્સા છે.

'આત્માનાં ખંડેર' ચિંતનલક્ષી સોનેટોની માળા છે. 'ઉષા ઊગી'થી 'યથાર્થ જ સુપથ્ય એક' સુધીનાં 17 સોનેટો છે. ઇટાલિયન અને અનિયમિત શૈલીની આ રચનાઓમાં ચિંતક ઉમાશંકરનાં દર્શન થાય છે. કાવ્યનાયકને જીવનના ખાલીપણાની, ભંગુરતાની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. નિર્ભાન્તિનો અનુભવ મળે છે. પ્રાપ્તિ માટે નીકળી પડનારને અંતે સુંદર માનવોને બદલે 'આત્માનાં ખંડેર' જ જોવા મળે છે. નાયક આ યથાર્થનો સ્વીકાર કરે છે. આમ, મહત્વાકાંક્ષા લઈને નીકળેલાના ભ્રમનિરસનના વિભિન્ન ચિંતન પ્રાક્ષિત ભાવસ્પંદો આ સોનેટમાળામાં સ્વતંત્ર ઘટકો તરીકે પણ આસ્વાદ્ય બને છે.

પંક્તિ વિભાજન અને પ્રાસનું આયોજન સ્વતંત્ર રીતિનું છે. કેટલીક વાર મિશ્રપ્રાસયોજના પણ હોય છે. તેઓ પ્રાસરચના પરત્વે પૂરતા સભાન છે.

છંદોલયનું વૈવિધ્ય ઉમાશંકરમાં મળે છે. બ. ક. ઠાકોરે પ્રબોધેલા પૃથ્વી છંદનો ઉપયોગ 'શૂર સંમેલન', 'રડો ન મુજ મૃત્યુને', 'વિકલ્પ', 'હૃદયસિન્ધુ' જેવાં અનેક સોનેટમાં કર્યો છે. 'આત્માના ખંડેર'માં વસંતતિલકા, શિખરિણી, હરિણ, પૃથ્વી, મંદાકાન્તા જેવું છંદવૈવિધ્ય છે. 'જઠરાગ્નિ', 'વિશ્વમાનવી'માંનો મિશ્રોપજાતિ કથ્ય ભાવને બરાબર વ્યક્ત કરવામાં ટેકારૂપ બન્યો છે.

સ્વરૂપ દષ્ટિએ ઉમાશંકરમાં પેટ્રાર્કશાઈ રચનાઓ વિશેષ મળે છે. કોઈ પણ સ્વરૂપ હાથમાં લે પરંતુ એ સોનેટની સંઘટનાની એકતા ઉમાશંકર સિદ્ધ કરી આપતા હોય છે.

ઉમાશંકર જોશીની સોનેટરચનાઓમાં એક ચીવટ અને સફાઈ છે. કલ્પના, વ્યંજના, ચારુતા અને કાવ્યકલાની સૂઝ - આ બધા ગુણવિશેષો એમની સોનેટરચનાઓમાં હાજર હોય છે. એ ઉમાશંકરની સિદ્ધિ છે.

3.15 ગાંધીયુગના અન્ય સોનેટ સર્જકો

ગાંધીયુગમાં સોનેટ સ્વરૂપ વધારે ને વધારે વિકસતું ગયું છે. સુંદરમ્- ઉમાશંકરના સમકાલીન કવિઓએ પણ યુગની જરૂરિયાત મુજબ પોતાની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા સોનેટ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે. ઊર્ધ્ધિ અને ચિંતન માટે સોનેટ વધુ કાર્યક્ષમ માધ્યમ બની રહ્યું. ગાંધીયુગમાં સુંદરમ્-ઉમાશંકર પછીના કવિઓએ પણ કેટલાંક અવિસ્મરણીય સોનેટ સર્જ્યાં છે.

સ્નેહરશ્મિ : સ્નેહરશ્મિના કાવ્યસંગ્રહો અર્ધ્ય અને પનઘટમાં સોનેટ મળે છે. રાષ્ટ્રપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્ય માટેની અતીવ ઝંખના, તિરસ્કૃતી પ્રત્યે સમભાવ, માનવ સંસ્કૃતિનું ચિંતન, પ્રેમ, પ્રકૃતિ વગેરે સ્નેહરશ્મિની કવિતાના વિષયો છે. અર્ધ્યમાં કથાનક આધારિત સોનેટો છે. 'ઝંઝા' અને 'સૂની વિજનતા' જેવાં સોનેટ સ્વરૂપ અને વિષયને કારણે નોંધપાત્ર બને છે. રાષ્ટ્રપ્રીતિનો આવિષ્કાર સ્નેહરશ્મિમાં છે. પનઘટ સંગ્રહમાં 'પનઘટ' સોનેટ પંચક છે. એમાં પનઘટને કેન્દ્રમાં રાખી એની સાથે માનવસંદર્ભ છે. પાંચેય સોનેટ શેક્સપિયર શૈલીનાં છે. 'વિશ્વરટણા' પેટ્રાર્કશાઈ અને 'વિરાટ લઘુતા' મિલ્ટન શૈલીનાં સોનેટ છે. 'વિરાટ લઘુતા'માં તુણનું ગૌરવ અને માનવીની લઘુતાનો વિચાર છે. ઇટાલિયન શૈલીમાં રચાયેલું 'સંસ્કૃતિવૃક્ષ'માં દીનજનો પ્રત્યેની અભિમુખતા છે. આ ઉપરાંત 'ચપટી રાખ', 'લદ્રતા', 'પડોશી', 'નીરવ' જેવી સોનેટરચનાઓ નોંધપાત્ર ગણાય. જનતા જનાર્દન પ્રત્યે કવિનો સ્નેહ એમની રચનાઓમાં અભિનિવેશપૂર્વક પ્રગટે છે. સ્નેહરશ્મિનાં સોનેટમાં વિચારતત્ત્વનું પ્રાધાન્ય વિશેષ હોવાને કારણે કલાઘાટ ઓછો રચાતો હોય છે. ક્યારેક એમનું ચિંતન સપાટી પરનું લાગે છે. એમની ભાવનાઓનું સંવદનમાં રૂપાન્તર થયું હોય છે. ત્યાં કવિની પ્રતિભા દેખાય છે.

સોનેટક્ષેત્રે રામપ્રસાદ શુક્લનું પ્રદાન મહત્વનું બને છે. યુગપ્રભાવ, જીવનનું ગહન ચિંતન, ઊર્મિ, છંદ પરની પકડ, લયની સૂઝ અને સોનેટ સ્વરૂપની સભાન માવજત આવાં ગુણલક્ષણો બિન્દુ નામે સોનેટસંગ્રહમાં મળે છે. 'વિનાશ અને વિકાસ'નાં પશ્ચીમ સોનેટની માળામાં વિસર્જન તરફથી સર્જન પ્રતિની ગતિ છે. સ્વિરોધમાંથી જ જીવનશક્તિ પ્રગટે છે એવું ચિંતનતત્ત્વ રહેલું છે. વિશ્વયુદ્ધના ભીષણ વર્ણનથી આરંભાયેલ સોનેટમાળા, 'પ્રફુલ્લતર મૃત્યુથી પમરતી રહે જિંદગી' એવી આશા સાથે સમાપ્ત થાય છે. શુક્લનાં અવિસ્મરણીય સોનેટોમાં 'ભોગાવાને કાઠે', 'જુહાર', 'ઉપરપટમાં ચાંદની', 'લગ્નોન્મુખ બાલાને', 'આંધી', આદિને ગણાવી શકાય.

રામપ્રસાદે એકવીસ જેટલાં પેટ્રાર્કશાઈ, છઠ્વીસ જેટલાં શેક્સપિયર શૈલીમાં અને તેર અનિયમિત સ્વરૂપમાં સોનેટ રચ્યાં છે. તેઓ સ્વતંત્ર પ્રાસયોજના યોજે છે. છંદોલય પરનું પ્રભુત્વ અને સ્વરૂપની વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન રામપ્રસાદનાં સોનેટમાં દેખાય છે.

સુંદરજી બેટાઈ પાસેથી પચાસેક સોનેટ મળે છે. તેમનાં જીવનના મંગલ સ્વરૂપને વ્યક્ત કરતાં સોનેટ- 'જનની', 'જ્યોતિર્મયી જનની', 'કોણ આવ્યું?' યાદ કરવાં પડે. બેટાઈ શુદ્ધ કવિતાના આગ્રહી છે. 'સિન્ધુનું સ્મરણ' શેક્સપિયરીઅન શૈલીનું મંદાકાન્તામાં રચાયેલું પ્રતીકાત્મક સોનેટ છે. બેટાઈમાં ચિંતન બોલકું બને છે છતાં એમનાં સોનેટમાં શિષ્ટતા અને શિસ્ત હોય છે. તેઓ સોનેટના પરંપરિત સ્વરૂપને સ્વીકારીને ચાલે છે.

મનસુખલાલ ઝવેરી આત્મલક્ષી કવિ છે. વિશદ ભાવનિરૂપણ અને પ્રાસાદિક વર્ણનો એમની કવિતાનાં પ્રમુખ લક્ષણો છે. પ્રણય ભાવને વ્યક્ત કરતી સોનેટ રચનાઓ આપે છે - 'તવ સ્મૃતિ', 'સ્મરે છે?', 'હું તો ચહું', 'જવા ટાણે' આદિ. તેમના સોનેટોમાં કશુંક અસ્વાભાવિક, આયાસરૂપ દેખાય છે.

પૂજાલાલ : સુંદરમૂની પહેલાં શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગભણી વળેલા પૂજાલાલે પ્રકૃતિ, દેશભક્તિ અને અધ્યાત્મભાવનાં કાવ્યો આપ્યાં છે, ગુર્જરી આખો સોનેટસંગ્રહ છે. પરિજાતમાં પણ કેટલાંક સોનેટો છે. શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી પ્રત્યેની ભક્તિનાં, ઊર્ધ્વની અભીપ્સાનાં સોનેટ તેમણે રચ્યાં છે. પૂજાલાલે રચેલાં સોનેટની સંખ્યા ચારસો જેટલી થાય છે, પરંતુ આ સોનેટ ઈયત્તામાં વધુ છે. એમાં કાવ્યત્વની ગુણવત્તા ઓછી છે.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી આ ગાળાના કવિઓમાં એક બુલંદ કવિ અવાજ છે. ઉમાશંકર જોષી નોંધે છે: '30ના ગાળાના અપૂર્વ ચેતનસ્પંદની સાથે ગુજરાતમાં અનેક કવિકંઠ ખીલ્યા, તેમાં સાચી કવિતાનો રણકો જેઓના અવાજમાં વસ્તાતો હતો તેઓમાંના એક હતા શ્રીધરાણી. સુભગ શબ્દવિન્યાસ, તાજગીભર્યો લયહિલ્લોલ, સુરેખ ચિત્ર ખડાં કરતાં ભાવપ્રતીકો આદિ દ્વારા શ્રીધરાણીની રચનાઓમાં જે અનાયાસ કલાસૂઝ પ્રગટ થતી હતી તે કદાચ અજોડ હતી.'

બ. ક. ઠાકોરે 'નવીન કવિતા' વિશેનાં એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં શ્રીધરાણીની કવિતાને ઝીણી નજરે ઓળખી છે. શ્રીધરાણી પાસે સોનેટ સ્વરૂપનો કસબ છે. ચિત્રાત્મકતા, કલ્પન અને પ્રતીકની યોજના એમનાં સોનેટને તાજાં રાખે છે. 'ભરતી' અને 'અરબી રણ' બન્ને પૃથ્વી છંદમાં રચાયેલાં શેક્સપિયર શૈલીનાં સોનેટ છે. 'ભરતી'માં હૃદયમાં ઊમટતા જોમનું વસ્તુગત પ્રતિરૂપ ભરતી અને ભરતીનું પ્રતિરૂપ ઘોડલાં, એમ ત્રિવિધ ગૂંથણી દ્વારા કાવ્યનું પોત બળકટ પદાવલિ દ્વારા સુષક બને છે, 'અરબી રણ'માં રણની કરાળતાનું ચિત્રાત્મક આલેખન થયું છે. આ બન્ને ઉત્તમ સોનેટ તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

સમયદષ્ટિએ ગાંધીયુગના હોવા છતાં અભિવ્યક્તિની દષ્ટિએ અનુગાંધીયુગની કવિતાનાં લક્ષણો ધરાવતા બે સબળ કવિઓમાં હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ અને પ્રહલાદ પારેખ છે. સૌંદર્ય નિર્મિતિ પ્રધાન લક્ષ્ય છે. હરિશ્ચન્દ્ર સામે ઠાકોરનો કાવ્યાદર્શ છે. છતાં સોનેટમાં એમનું નિજત્વ પ્રગટ થતું હોય છે. તેમનું કવિહૃદય બાલ સ્વરૂપની સિદ્ધિ કરતાં ભાવાભિવ્યક્તિ પ્રત્યે વિશેષ સભાન રહ્યું છે.

'જોઈશ આ હૃદય ભીતર' શેક્સપિયરીઅન સોનેટ છે.

'જીવનમંગલ તારું નિત્યે'માં પ્રણયનું ઉદાત્ત સ્વરૂપ વ્યક્ત થયું છે. પ્રણયને કવિ વાગોળતા નથી.

'તરલતા દગની'માં પ્રિયાને પ્રણયમાં અનુદાર ન થવા જણાવે છે: હવે તો કવિને 'સ્મરણશેષ થવાની ય શો સ્મૃત્ત ?' એવી જંપના છે. 'અવિગુલાબ', 'હૃદય દ્વાર ઉઘાડી' બન્નેમાં પ્રણયનો ભાવ છે. 'મિલન-સ્મૃતિ' પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટમાં મિલનની ક્ષણ અંતિમશ્વાસ સુધી વિસ્તરે છે.

નાયિકા - 'દુદમની મુજ એ જ સરસ્વતી' હોવાથી કવિ નાયિકાને 'તું પ્રેર, પ્રેર જીવને કવિતા કરીશી' કહે છે. 'વસંત' ને કવિ હોય દેતાં નથી માટે કવિ કહે છે : 'વિષાદની શેં ન વસંત માણવી!' એવો હકારાત્મક વિષાદ છે. 'વિષાદ' શેક્સપિયર શૈલીનું કવિની વિરસ હયાતીની વેદના વ્યક્ત કરતું સોનેટ છે. 'શવ સમું જડ જીવન જીવવું?' હોવાથી માત્ર 'ફરજની રસહીન કથા રહી' છે.

'પેગાસસ' ગ્રીક પુરાણ કથાનો આધાર લઈ રચાયેલું અનિયમિત શૈલીનું સોનેટ છે. 'એકો અને નાર્સીસસ'માં એકોની પ્રેમને પામવા માટેની ઝંખના વેદના બનીને અટકી ગઈ તેનાં બે આત્યંતિક સ્વરૂપ વ્યક્ત થયાં છે. 'જ્યૂડીઆમાં સવાર' શેક્સપિયર શૈલીનું ઈસુની વેદના વ્યક્ત કરતું સોનેટ છે. 'સ્વાધ્યાય' રથોદ્ધતા છંદમાં રચાયેલ ચોદ રચનાઓની માળા છે. વ્યક્ત-અવ્યક્ત સંઘર્ષજનિત વેદના 'સ્વાધ્યાય'ની રચનાઓને એકસૂત્ર કરે છે. 'જીવન-મૃત્યુ' અંતર્ગત જીવન-મૃત્યુ, જય-પરાજય વિશે કવિની દૃષ્ટિ સાત ખંડમાં વિસ્તરી છે.

પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાં ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિની એકરૂપતા પમાય છે. શબ્દને સુંદર બનાવી મૂકવાની કળા એમની આંખ અને એમના કાન પાસે છે. શ્રીધરાણીની જેમ પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાં અનુગાંધીયુગની કવિતાનાં લક્ષણો અંકુરિત થયેલાં જોઈ શકાય છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ પાસેથી આઠેક સોનેટ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવની અભિવ્યક્તિ સાધવામાં પ્રહ્લાદ સફળ રહ્યા છે. એમનાં સોનેટમાં રહેલી સહજતા, સરળતા અને પારદર્શકતા એમને ઊંચા સોનેટ કવિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે.

'વિદાય'માં ઘેરા કરુણની અભિવ્યક્તિ છે. પોતાના સ્મરણનો ભાર પણ ન રાખી, અન્યની સાથમાં બધું ભૂલી જવા કહેતા કવિનું ગર્ભિત કરુણ સંવેદન તેની વિનમ્ર કામાયાચનાથી તીવ્રતર બને છે.

'વાતો' પ્રજ્ઞયની મધુરતાનું કલાત્મક કાવ્ય છે. વાતોમાંથી અશબ્દતામાં સરતો ભાવ કવિત્વપૂર્વક રજૂઆત પામ્યો છે. નાયક-નાયિકા વચ્ચે જે તન્મયતા સ્પર્ધાઈ તે સોનેટની અંતિમ દ્વિપંક્તિમાં કવિએ પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે.

'સૂર્યોદય' ચૈતન્યના કોઈ ગૂઢ અનુભવને પ્રકૃતિના અવલંબનથી પ્રગટ કરતું સોનેટ છે.

ઓછાં પણ સત્વશીલ સોનેટ આપીને પ્રહ્લાદ પારેખે જિજ્ઞાસુ સોનેટ કવિ તરીકેની એમની પ્રતિભા બતાવી આપી છે.

આ ગાળામાં અનેક કવિઓએ સોનેટ સ્વરૂપમાં હાથ અજમાવ્યો છે. શ્રી કરસનદાસ માણેક 'જ્યોતિર્ધામ' અને 'એક પણ' જેવાં સોનેટ આપે છે. 'એક પણ' મંદાકાન્તા છંદમાં રચાયેલું સ્વતંત્ર સોનેટ સ્વરૂપનું સોનેટ છે.

બાદરાયણમાં સોનેટનો કલાઘાટ નથી. સપાટી પરનું ચિંતન કાવ્યત્વ સુધી પહોંચતું નથી. 'વિષાદ' પૃથ્વી છંદમાં, પેટાર્કશાઈ સોનેટ નિગૂઢ વિષાદની મનોદશાનું કાવ્ય છે. વેણીભાઈ પુરોહિતનું 'અધૂરપ' હરિણી છંદમાં રચાયેલું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ધરાવતું સોનેટ માનવમનની અકળ ગતિની અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે. ઈન્દુલાલ ગાંધી ઉદ્દંડ કલ્પનાવિહારમાં રાચનારા કવિ છે. છંદ, ભાષા, ભય, આદિમાં અચોક્કસ ઈન્દુલાલે વિપુલ સંખ્યામાં સોનેટ લખ્યાં છે. તેમનાં સોનેટમાં સોનેટસિદ્ધિ પમાતી નથી. આ ઉપરાંત પ્રજારામ રાવળ, હસિત બૂચ, નાથાલાલ દવે, નંદકુમાર પાઠક, દેવજી મોઢા, સ્વપ્નસ્થ, પારાશર્ય, દુર્ગેશ શુક્લ વગેરે કવિઓએ યુગપ્રભાવની અસર હેઠળ સોનેટરચનાઓ કરી છે.

પ્રજારામ રાવળની કવિતામાં અધ્યાત્મનું સાતત્ય દેખાય છે. તેમણે પાંત્રીસ જેટલાં સોનેટ રચ્યાં છે. 'ગગન અને પૃથ્વી', 'ખીલી છે સ્વચ્છ રાત્રિ', 'ઢળે દિન', સિન્ધુ, 'તિમિર વન' જેવાં સોનેટમાં પ્રકૃતિ અને અધ્યાત્મની સમરસતા અનુભવાય છે. પ્રજારામની કવિતામાં સંસ્કૃત કવિતાની સઘનતા અને પ્રૌઢિ છે.

દુર્ગેશ શુક્લે 'ઉર્વશી અને યાત્રા'માં એક કલ્પિત કથાને, એક એક સોનેટમાં એક એક પ્રસંગ નિરૂપી આલેખી છે તે એક પ્રયોગ તરીકે ધ્યાનાર્હ છે. 'પ્રયાણ', 'કેડી', 'મજલ રણની', 'સાંધ્ય ભરતી' જેવાં સોનેટ મહત્વના ગણી શકાય.

રમણીક અરાલવાળા પ્રતીક્ષા કાવ્યસંગ્રહમાં સત્તાવીસ જેટલાં સ્પર્શક્ષમ સોનેટ આપે છે. વતન અને વાત્સલ્યનો ભાવ વધારે ઘૂંટાયો છે. 'વિખૂટા મિત્રને'માં વિગત મિત્રને કારણે થયેલા આઘાતનું સંયત નિરૂપણ છે. આ સોનેટ પૃથ્વી છંદમાં રચાયેલું સ્વતંત્ર સોનેટસ્વરૂપ છે.

ગોવિંદ સ્વામી સૌંદર્યલુબ્ધ કવિ છે. ભાવની તીવ્રતા અને અભિવ્યક્તિની સુઘડતા જાળવે છે. તેમણે સ્વરૂપની

સૂચી સ્ત્રોતો સોનેટ 'પાનખરખં', 'સ્મૃતિ', 'ખાસના', 'અમૂલ્ય પ્રજા' આદિ આસ્વાદ્ય ગમે એવાં છે. અંબીયુગના અંતિમ તબક્કામાં પત્તીલ, પ્રેમાશંકર ભટ્ટ, મુરલી ઠાકુર, હરિહર ભટ્ટ, રમણ વકીલ જેવા કેટલાક ગૌણ સોનેટકારો મળે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-2

- (1) ગાંધીયુગની પૂર્વભૂમિકા જણાવો.
- (2) ચંદ્રવદન મહેતા અને શેષનું સોનેટમાં પ્રદાન જણાવો.
- (3) સુંદરમૂની સોનેટકવિતાનું મહત્ત્વ બતાવો.
- (4) ઉમાશંકર જોશીની સોનેટસિદ્ધિ બતાવો.
- (5) ગાંધીયુગના અન્ય સોનેટસર્જકો વિશે લખો.

જોડકાં જોડો

અ	બ
1. ગજેન્દ્ર ભૂચ	1. કોડિયાં
2. સુંદરમૂ	2. બારી બહાર
3. ઉમાશંકર જોશી	3. યમલ
4. ચં. ચી. મહેતા	4. નિશીથ
5. સ્નેહરશ્મિ	5. સ્વપ્નપ્રયાણ
6. હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ	6. યાત્રા
7. પ્રહલાદ પારેખ	7. ગજેન્દ્ર મૌકિત્કો
8. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	8. અર્ધ

3.16 અનુગાંધીયુગમાં સોનેટ-ભૂમિકા

ગાંધીયુગથી અનુગાંધીયુગને જુદી પાડતી ધારા ઈ.સ. 1940ના અરસામાં આવેલા પ્રહલાદ પારેખ, હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ અને કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીથી આરંભાઈ ચૂકી હતી. પ્રહલાદ પારેખના કાવ્યસંગ્રહ વિશે ઉશનસ નોંધે છે - " 'બારી બહાર'(1940)થી ગાંધીયુગોત્તર ગુજરાતી કવિતાનું મંગલાચરણ થયું એમ કહેવાય."

અનુગાંધીયુગની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણોમાં બહિર્મુખી રાષ્ટ્રચેતનાને સ્થાને સૌંદર્યચેતના આવી. શ્રી ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ.... 'જેમને હું નવીનતર કવિઓ કહું છું તેમનું લક્ષણ મને અવશ્ય એ લાગે છે કે તેઓ આગળનાઓ કરતાં સવિશેષણપણે સૌંદર્યાભિમુખ છે.' વળી પાશ્ચાત્ય અને બંગાળી કવિતાની અસર અનુગાંધીયુગની કવિતાના અંતરંગ પર થયેલી જોઈ શકાય છે.

બદલાયેલી કવિદષ્ટિ અનુભવને વ્યક્ત કરે છે. યાંત્રિક જીવન, નગરજીવન આપેલી ભુબ્ધતા, માનવચિત્તની અકળ-સંકુલ ગતિવિધિ, જીવનમૂલ્યોનો હાસ, અશ્રદ્ધા આદિ આ યુગના કવિઓની વેદના છે. કવિતાના અન્ય સ્વરૂપોની જેમ આ સમયગાળામાં સોનેટસ્વરૂપ ખેડાતું રહ્યું છે.

3.17 રાજેન્દ્ર શાહ

રાજેન્દ્ર શાહ અનુગાંધી યુગના કસબી સોનેટકાર છે. બ. ક. ઠાકોરથી રાજેન્દ્ર શાહ સુધી અનેક કવિઓને હાથે સોનેટ ખેડાયું છે. રાજેન્દ્ર શાહ સોનેટના સૌંદર્યને વ્યક્ત કરવામાં છંદ અને ભાષાને બરાબર કામે લગાડે છે. તેમને શેક્સપિયરશાઈ સોનેટપ્રકાર પ્રત્યે વિશેષ પક્ષપાત છે. શેક્સપિયરશાઈ સોનેટોમાં કવિએ 4, 4, 4, 2ના પંક્તિ વિભાગો જાળવ્યા છે પણ આ પ્રકારની નિશ્ચિત પ્રાસયોજના જાળવી નથી. મિલ્ટોનિક સોનેટોમાં પંક્તિઘટકોના વિવિધ પ્રયોગો કર્યા છે. 'તમોસ મા..' (ધ્વનિ)માં 3, 4, 4, 3 અને 'સંધિકાળ'માં 5, 5, 4 એવા વિભાગો છે. ધ્વનિના 'આજે', 'રજની થકી યે' અને 'યામિનીને કિનાર'માં 6, 6, 2 જેવા પંક્તિવિભાગો છે. આ રીતે શાંત કોલાહલની 'પ્રશાંત'માં 3, 3, 3, 2 અને ક્ષણ જે ચિરંતનની 'શયને' રચનામાં 4, 4, 3, 3 જેવાં ઘટકો છે. કાવ્યની આંતરિક આવશ્યકતા અનુસાર યોજના તેઓ સ્વીકારે છે.

રાજેન્દ્ર શાહે સોનેટોમાં અક્ષરમેળ અને સંખ્યામેળ છંદોનો વિનિયોગ કર્યો છે. વિયોગિની, ઈન્દ્રવજા અને ઉપેન્દ્રવજા, દ્રુતવિલંબિત, વસંતતિલકા, મંદાકાન્તા, પૃથ્વી, શિખરિણી, હરિણી, સ્વપ્નરા જેવા છંદો કવિએ કુશળતાપૂર્વક યોજ્યા છે. 'આધુન્યના અવશેષ'ના હરિણી વિશે બ. ક. ઠાકોરે કહ્યું હતું કે 'શરૂત માણસનું મન જે લયમાં વિચારે તે લયનો છંદ રાજેન્દ્રે આબાદ પકડ્યો છે.' કવિએ સંખ્યામેળ છંદોમાં 'વિષાદને સાદ' વનવેલીમાં લખ્યું છે. 'તપોભંગ'માં પણ આ છંદનો કુશળ-સફળ પ્રયોગ છે. રાજેન્દ્ર શાહની ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોનું પ્રાચુર્ય મળે છે- 'સ્તિમિત', 'તમિસ્ર', 'ધ્વાન્ત', 'સ્થાણુ', 'વિવર્ત' આદિ. ઉપરાંત હિન્દી ફારસી શબ્દો શંખા, ધકડન, શબનમ અને બોલચાલની ભાષાના શબ્દો- 'અંબોળિયા', 'પછવાડે', 'જરૂર', 'ખખડ' આવે છે. રાજેન્દ્ર શાહ સોનેટયુગમ, સોનેટત્રયી અને સોનેટમાળા આપે છે. 'વનખંડન' ચાર, 'આધુન્યને અવશેષે' પાંચ અને 'રાગિણી' આઠ સોનેટની માળાઓ છે. જીવનનું મંગલ અને વિધેયાત્મક દર્શન એમની કમનીય ભાષામાં વ્યક્ત થયું છે. કવિનું દર્શન સોનેટને ચિંતનસમૃદ્ધ કરે છે. 'પૂર્ણિમા નિત્ય', 'શિરીષ ફૂલ શી', 'રજની થકી યે', 'તવ પ્રવેશે', 'ત્રિમૂર્તિ', 'મારું ઘર' જેવાં પ્રણયભાવનાં, 'હું દીપ જ્યોતિ', 'વિધાતાને'. જેવાં અધ્યાત્મભાવનાં અને 'એક સવાર', 'યામિનીને કિનાર', 'શાન્તિ', 'પ્રભાત', 'તરુ', 'બઢે ચલ' જેવાં પ્રકૃતિ સાથે અધ્યાત્મને વણી લેતાં સોનેટ અવિસ્મરણીય છે.

3.18 નિરંજન ભગત

આ કવિ અનુગાંધીયુગના અભ્યાસુ કવિ છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળની કવિતામાં કલ્પન અને પ્રતીકની સભાનતા આવી છે. માનવ અને સમાજનું બદલાયેલું સ્વરૂપ નિરંજન ભગતની કવિતામાં અસરકારક રીતે આવે છે. તેમણે સત્તરની વયે રચેલું 'દેદયની ઋતુઓ' સોનેટ સંપૂર્ણ સોનેટ છે. વિષય, ભાવ, પ્રતીક- બધી જ બાબતે અતિ ચોક્કસ એવા કવિ છે.

નિરંજન ભગતે મિલ્ડોનિક પ્રકારનાં સોનેટ વધુ રચ્યાં છે. તેઓ પ્રાસના આગ્રહી છે. સોનેટોમાં પરંપરાગત પ્રકારો મુજબ પંક્તિઘટકો છે, પણ પરંપરા અનુસાર પ્રાસરચના કરી નથી. 11-12 અક્ષરના છંદથી માંડી 17-19 અક્ષરના છંદ- પૃથ્વી, શિખરિણી, મંદાકાન્તા, શાદૂલવિકીડિત પ્રયોજે છે. 'આધુનિક અરણ્ય'નો પૃથ્વી, 'કોલબા પર સૂર્યાસ્ત' અને 'એપોલો પર ચન્દ્રોદય'નો શાદૂલવિકીડિત કવિનું છંદ પરનું પ્રભુત્વ બતાવે છે. 'મુંબઈ નગરી' સ્વકીય ભાત ઉપસાવતું સ્વતંત્ર સ્વરૂપરચનાનું સોનેટ છે.

આત્મલક્ષી કે પરલક્ષી સોનેટમાં કવિની તટસ્થતા રહેલી હોય છે. બલ્લુકાકા, ગાંધીજી, મિત્ર મડિયા, રિલ્કે જેવી વ્યક્તિવિશેષને આલેખતી રચનાઓ તે તે વ્યક્તિત્વને ઉપસાવી આપે છે. નગરજીવનની યાંત્રિકતા, વિરૂપતા, અને તેમાંથી જન્મતી વ્યથાનું દર્શન કથાવતાં સોનેટમાં નિરંજન ભગતનું સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. અલંકાર, કલ્પનો અને પ્રતીકોને શક્ય તેટલાં વ્યંજનાત્મક બનાવે છે. 'મોર' પૃથ્વીમાં સ્થાયેલું મિલ્ડોનિક સોનેટ છે. 'આધુનિક અરણ્ય' (પૃથ્વી)માં નગરજીવનનાં નીરસતા, નિર્દયતા, જડતા, યાંત્રિકતા, કૃત્રિમતા, દાંભિકતા વગેરેએ સંસ્કૃતિને વિકૃત કરી છે તેથી કવિ નગરને આધુનિક અરણ્યરૂપે જુએ છે. 'કોલબા પર સૂર્યાસ્ત' (શાદૂલવિકીડિત છંદ)માં નગરની સાયંકાલીન સૃષ્ટિની ઝીણી વિગતોથી ખંચિત ચિત્રમાં નગરજીવન વચ્ચે કવિજીવની ગૂંચળામણ વ્યક્ત થઈ છે. સ્વરૂપની સુદૃઢ વ્યવસ્થા અને બાનીની મંજુલતા નિરંજન ભગતને ઉત્તમ સોનેટકવિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે.

3.19 ઉશનસુ

સ્વાતંત્ર્યોત્તર સોનેટકારોમાં ઉશનસુ અને જયંત પાઠકનું આગમન એમની સોનેટપ્રીતિને કારણે ધ્યાન ખેંચે છે. ઉશનસુને સોનેટ સહજસિદ્ધ છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય, કુટુંબભાવ, અધ્યાત્મ, સ્થળસૌંદર્ય, વતનપ્રેમ, વ્યક્તિવિશેષ, જીવનચિંતન, કાળવિષયક, ભારતદર્શન એક અનેકવિધ વિષય લઈને ઉશનસુ સોનેટસર્જન કર્યું છે. ઋતુઓ પ્રત્યેનો તેમનો અતિરાગ દર્શાવતાં ઉત્તમ સોનેટો મળે છે.

સોનેટના સ્વરૂપ વિશે ઉશનસુ ચોક્કસ આગ્રહી નથી. પંક્તિવિભાગ, સ્વરૂપસિદ્ધિ માટે સભાન પ્રયોગ નથી. ભાવવિકાસ અનુસાર પંક્તિવિભાજન ગોઠવે છે. તેમણે અનેક સોનેટ-ગુચ્છ આપ્યાં છે. 'ભારત દર્શન', 'ઝંગ દર્શન', 'રસ્તો અને ચહેરા', 'મુંબઈ', 'વળી પાછા વતનમાં', 'વસંતાગમ', 'પૂ. બાપા જતાં'- જેવી સોનેટમાળાઓ ભાવસભરતાવાળી બની છે. ઉશનસુનાં ઉત્તમ નીવડેલાં સોનેટ- 'વળાવી બા આવી', 'પ્રથમ

શિશુ', 'મધ્યાહન ગ્રામ', 'શિશુ ઊછરતાં', 'હવે ઘર ભણી', 'સ્મશાનમાં', 'ઈસુની છબી ડિંગાડતાં', 'પ્રશાન્ત શણ', 'હું જાણું', 'ભૂલ', 'કાળ-ડૂબકી', 'ઘાસ અને કાળ' આદિ ગણાવી શકાય. 'વળાવી બા આવી' - પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટ છે. અહીં કુટુંબજીવનની માર્મિક શણ કવિએ પકડી છે. કુટુંબીજનોને કામધંધાર્થે વિદાય આપતાં ગૃહવ્યાપી વિરહને જોઈ પગથિયે જ બેસી પડતી માતાના ચિત્રમાં આવતી પરાકાષ્ટા આસ્વાદ્ય છે.

વળાવી બા આવી નિજ સકલ સંતાન ક્રમથ:

ગૃહવ્યાપી જોવો વિરહ, પડી બેસી પગથિયે.

'હું જાણું'માં મૃત્યુની એકાધિકારતા સ્વીકારીને કવિ અશ્રુનો જ આશ્રય લે છે. 'મધુર નમણા ચહેરા' નારી-સૌંદર્યનું નિર્મળ કાવ્ય છે. પ્રકૃતિનાં ઈતર સુંદર સ્વરૂપોને ચાહી શકાય તેટલી સરળતાથી કવિએ મધુર નમણા ચહેરાઓને ચાહ્યા છે. 'પ્રથમ શિશુ'માં માનું સ્વરૂપ કેવું છે :

પ્રથમ શિશુ સૌ કહાનો, માતા બધી જ યશોમતી,

મૃદમલિન મ્હોંમા બ્રહ્માંડો અનંત વિલોકતી?

'મરણ નામની ઊંઘ' મૃત્યુની અનુભૂતિનું કાવ્ય છે. આ ઉપરાંત 'અન્ધત્યાલાવ', 'ખ્હાડોની પેલે પાર', 'થોડે સુધી જ', 'યથોન્મત', 'અદ્વૈત', 'પ્રાતઃચકલીઓ' જેવાં સોનેટોમાં વિષયનું અપાર વૈવિધ્ય મળે છે. આ ગાળામાં બાલમુકુન્દ દવે પાસેથી સ્વરૂપરચનાનાં વૈવિધ્યવાળાં સોનેટ મળે છે. તેમનું પંક્તિવિભાજન સોનેટનું સૌજવ જાળવી શકે છે. પ્રાસનો આગ્રહ નથી. 'ખરેર પરનો પીપળો', 'ચણોઠીનું સ્વપ્ન', 'તીર્થોત્તમ', 'દાદીમાનો ઓરડો' અને 'જૂનું ઘર ખાલી કરતાં' જેવાં સોનેટમાં માતૃપ્રેમ અને વિષાદને તીવ્ર રીતે વ્યક્ત કરે છે. 'જૂનું ઘર ખાલી કરતાં' કરુણની હૃદયવિદારક અભિવ્યક્તિ છે. બાલમુકુન્દ દવેમાં ઉત્તમ સોનેટકાર તરીકેની ક્ષમતા પડેલી છે.

3.20 જયંત પાઠક

ઉશનસૂત્રી પંક્તિના જયંત પાઠક પ્રાસેથી વિપુલ માત્રામાં સોનેટ મળે છે. સોનેટના સ્વરૂપ પરવે જયંત પાઠક વિશેષ સભાન છે. તેમણે શેક્સપિયર શૈલીનાં તેમ જ સ્વતંત્ર સ્વરૂપનાં સોનેટ રચ્યાં છે. 'ત્રીખ' જેવાં સોનેટમાં સાત યુગ્મનો પ્રયોગ છે. પ્રાસજાળવણી કરે છે. પૃથ્વી, હરિણી, વસંતતિલકા, શિખરિણી, અનુષ્ટુપ, રોળા જેવા છંદમાં સોનેટ રચે છે.

'ઉનાળાનો દિવસ'માં ઉનાળાના દિવસની મંથર ગતિને કવિએ ચાલુષ કરી છે.

ઉનાળાનો લાંબો દિવસ વહતો મંથરગતિ :

રહ્યા જાણો વાંચી અપ્રિય કવિની નીરસ કૃતિ.

આ દિવસની શણો કેમ પ્રસાર થાય છે તેનું ચિત્ર -

ઉનાળાના લાંબા દિવસની શણો એમ ખસતી

ભર્યા રસ્તે જેવી લગનવરઘોડા તણી ગતિ.

'રેવા તટે મધ્યાહન-સંધ્યા'. પેટ્રાર્કન પદ્ધતિના આ સોનેટમાં પ્રથમ અષ્ટકમાં મધ્યાહનની 'મૂર્છાદશા'નું ચિત્ર અને ત્યાર પછી ષટ્કમાં સાંધ્યાકાળે થતી ચહલપહલનું ચિત્ર આસ્વાદ્ય બન્યું છે. 'આદિમતાની એક અનુભૂતિ' વિશે વિનોદ જોશી લખે છે : 'કવિએ આ સોનેટને આદિમતાની અનુભૂતિ ગણાવ્યું છે. નગરસંસ્કૃતિની સભ્ય ગણાતી વિભીષિકાથી વેગળો થઈ આદિમ આવેગોને મુક્તપણે અનુભવતો કવિ અહીં રતિમૂલક અધ્યાસો આપી મનુષ્યની આદિમ વૃત્તિને પ્રબોધી રહે છે. કવિની આ વિવક્ષા અહીં સોનેટજન્ય રીતે આકૃષ્ટ શૈલી જોઈ શકાય છે.

પુરાણું આ મારું વન ઘર નહીં છપ્પર ભીંતો

અહીં અંધારાથી, શરમ મૂકીને સૂર્ય રમતો.

વતનપ્રેમ માટેનો ઝુરાપો 'વતનથી વિદાય થતાં' સોનેટમાં છે. વતન અને વતન સાથે જોડાયેલા તમામ સંદર્ભો આજે પીડાકારી બન્યા છે.

આથે ખેતર જોઈ બે કર કરી ઉંચા મને વારતી

એ મારી ભ્રમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી ?

'ભીનું સમયવન' અતીતરાગની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરતું સોનેટ છે. કાવ્યના અંતે સ્મરણ અને સ્વપ્ન વચ્ચે

વહેંચાઈ ગયાની અનભૂતિ સોનેટની અને ભાવની ઉચિત સાધી લે છે. 'મને થતું'માં સાહકબુંદોએ શું? રંગરૂપવિહીન પત્ની માતા બન્યા પછી બાળક જે દષ્ટિથી માને જુએ છે તે લક્ષ કવિને પીડે છે.

મને થતું :

તને અગર સાહવા બની શકાય જો બાળક.

કાવ્યના આરંભે આવેલી વિરૂપતા જ સૌંદર્ય બની ગઈ. યુવા મન બાળક થઈને પત્નીને સાહવા ઝંખે છે. પણ એ શક્ય નથી. માટે તો વેદના તીવ્ર રીતે બેવડામ છે.

એમના સોનેટમાં વિચાર ભાવમાં રૂપાન્તરિત ઘઈ કાવ્યાનંદની કોટિએ પહોંચે છે. સોનેટને અંતે સમીકરણમાં નહીં સરી પડતાં, સમીકરણને અતિક્રમી જવાની કવિપ્રતિભા શ્રી જયંત પાઠકમાં છે. આ કૌંવ પાસેથી શેક્સપિયરીઅન સોનેટો વધારે મળે છે. 'વળાવીને આવું' પેટ્રાર્કીયીતિની રચના છે. પ્રાસરચનામાં abba cdde effe gggh થાય, bb cc dd ee ff gg અને સ્વતંત્ર રીતિનો તેઓ પ્રયોગ કરે છે. છંદની અને લમની સૂઝ ચોખ્ખાઈપૂર્વક પ્રયોજે છે. 'વતનમાં'નો હરિણી, 'ગ્રીષ્મ'નો અનુષ્ટુપ ચીવટપૂર્વક યોજાયેલા છે. અલંકારો અને કલ્પન-પ્રતીકની નવીનતા એમનાં સોનેટને અન્ય સોનેટકારોનાં સોનેટથી જુદાં પાડી આપે છે. એમનાં કાવ્યશક્તિ છે.

જયંત પાઠક પછીના ગાળામાં જેમણે ઓછીવત્તી સંખ્યામાં સોનેટરચનાઓ આપી છે તેવા કવિઓમાં પિનાકિન ઠાકોર, મકરન્દ દવે, હસિત બૂચ, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, હસમુખ પાઠક, શ્રીકાન્ત માહુલીકર, પ્રજલાલ દવે, શશિશિવમ્, વિનોદ અધ્વર્યુ, હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ, ચુનીલાલ મડિયા, હેમન્ત દેસાઈ, નલિન રાવળ, ગીતા પરીખ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ભરત હક્કર, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, યોસેફ મેકવાન વગેરેને મૂકી શકાય.

3.21 અન્ય સોનેટ સર્જકો

વેણીભાઈ પુરોહિત મુખ્યત્વે ગીત કવિ છે. તેમણે 'મીંચી સંગ આવજે', 'શાંત હું', 'સંદેશ', 'ચક્ર' જેવી સોનેટ-રચનાઓ આપી છે.

હસિત બૂચના 'સાન્નિધ્ય' સંગ્રહમાં કેટલીક સોનેટ રચનાઓ મળે છે.

પિનાકિન ઠાકોરના 'આલાપ' સંગ્રહમાં શ્રી સુંદરમ્ નોંધે છે તેમ આંતરજીવનની ઊર્મિઓનો વિવિધ પટ આલેખતી વિચાર અને ઊર્મિનું સંતુલન સાધતી કેટલીક ઘટ અને પાસાદાર સોનેટરચનાઓ છે.

મકરન્દ દવે પાસેથી 'મહાચિલન' અને 'અશો' અને શિવદર્શનમાં કેટલાંક સોનેટ મળે છે.

પ્રિયકાન્ત મણિયાર પાસેથી 'અધ્ધિ તટે', 'સત્રિ', 'પારેવડું' જેવાં આસ્વાદ્ય સોનેટ મળે છે.

નલિન રાવળે ઉદ્ગારમાં એક અને અવકાશમાં ચાર એમ પાંચેક સોનેટ આપ્યાં છે. આ બધાં શેક્સપિયર શૈલીનાં સોનેટ છે.

ચુનીલાલ મડિયાએ વીસ સોનેટોનો સંગ્રહ સોનેટ આપ્યો છે અને પ્રોતાની સોનેટ કલાનો પરિચય આપે છે.

નમેલી સાંજ અને સાયુજ્યના કવિ હસમુખ પાઠક પાસેથી પરંપરાગત અર્થોમાં સોનેટ કહી શકાય એવી રચનાઓ મળતી નથી. શ્રીકાન્ત માહુલીકરનું 'સમષ્ટિ વિનષ્ટિ', વિનોદ અધ્વર્યુનું 'મેઘલી રાત', શશિશિવમનાં 'હવે', 'સખી ફૂલ', 'જેદગી', 'જેલાલ દવેનું 'પાશપાશ' વગેરે સોનેટવિકાસમાં પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

3.22 હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ અને બીજા સોનેટકારો

હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ, હેમન્ત દેસાઈ, ગીતા પરીખ, ચન્દ્રકાન્ત શેઠ જેવા કવિઓએ સોનેટને ખેલ્યું છે.

હરીન્દ્ર દવેએ 'મુંબઈ એક દર્શન', 'આશ્લેષમાં', 'અરીસાને પૂછી લઉં', 'વિમાસી રે', 'તો કે' જેવાં કલાઘાટવાળાં સોનેટનું સર્જન કર્યું છે. સૃષ્ટિની સમગ્રતા આશ્લેષમાં લીલાની અનુભૂતિ છે.

સુરેશ દલાલે 'ફરીને હું આવ્યો', 'લીલા તારી', 'સ્મરણ', 'ફરી આંખો સામે' જેવી સોનેટકૃતિઓ રચી છે.

'તારું પહેલું રુદન સ્મિતની છોળ થઈને છવાયું'થી

ધીમે ધીમે ડગ લથડતા પારતા સ્થૈર્ય તેમાં

ખોઈ છું હું નજર ભરીને મહાભૂત ભાવિ મારું!

એવી ભવિષ્યની શક્તિ કવિ જુએ છે.

ગીતા પરીખે પૂર્વી સંગ્રહમાં કેટલાંક સોનેટ આપ્યાં છે. એમનાં સોનેટમાં વાત્સલ્ય અને પ્રસન્નતાનો કવિત્વસભર ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

હેમંત દેસાઈએ 'સ્મૃતિ', 'વિસ્મય', 'વિદામ', 'સ્વપ્ન' અને 'જોમ-ફોલ્સ' જેવાં સોનેટ રચ્યાં છે. 'પ્રસૂતિગૃહ' જતાં-આવતાં' અનવલ્લ સોનેટ છે.

ચંદ્રકાન્ત શેઠ 'કાશ્મીર-સુંદરી' અને 'રસ' જેવી સોનેટરચનાઓ આપે છે.

3.23 લાભશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી અને બીજા સોનેટકારો

લાભશંકર ઠાકર, આદિલ મન્સુરી, ચિનુ મોદી, રઘુવીર ચૌધરી, મણિલાલ દેસાઈ, રાવજી પટેલ આદિ કવિઓએ સોનેટરચનાઓ કરી છે. લાભશંકર ઠાકરના વહી જતી પાઠશાળા રમ્ય લોચા સંગ્રહમાં આવી રચનાઓ મળે છે.

આદિલ મન્સુરીનું 'બહેલાખરે' શિખરિણી છંદમાં સ્વતંત્ર સ્વરૂપનું સોનેટ છે. આદિલ મન્સુરીનું આ સોનેટ પ્રાસ, શબ્દયોજના અને કલ્પનોથી સમૃદ્ધ છે. ચિનુ મોદીએ વાતાયનમાં સોનેટો આપ્યાં છે. તેમનું 'શબ્દખંડમાં'માં ઓ સંસારને જ શબ્દખંડ ગણતા કવિએ સાંપ્રત સંવેદના ધારદાર રીતે વ્યક્ત કરી છે. રઘુવીર ચૌધરી 'પારિજાત' અને 'રત્નાવલીનો પત્ર' જેવાં સોનેટો દ્વારા પરિષ્કવ ઉથોટીનો પરિચય આપે છે.

મણિલાલ દેસાઈ પાસેથી 'ધૂ. નાનાને' અને 'બાને' બે સારાં સોનેટ મળે છે.

રાવજી પટેલ પાસેથી શુદ્ધ સોનેટ એક જ જોવા મળે છે :

'પરોઠે તાપણી પાસે બેઠેલ વૃદ્ધની સ્વગતોક્તિ'.

3.24 છેલ્લા બે-અઢી દાયકા અને સોનેટ

છેલ્લા બે-અઢી દાયકા દરમિયાન સોનેટસર્જન થતું જ રહ્યું છે. આ ગાળાના કવિઓ માધવ રામાનુજ, ધીરુ પરીખ, રામચંદ્ર બ. પટેલ 'સુકીત', ભગવતીકુમાર શર્મા જેવા કવિઓએ સોનેટનું નવું પરિમાણ સિદ્ધ કર્યું છે.

માધવ રામાનુજ 'તમે આવ્યા ને આ', 'આલો' તથા 'હવે' જેવાં સોનેટ આપે છે.

ઉવાડના કવિ ધીરુ પરીખ પાસેથી 'સવારી', 'સજા', 'જીતી ઊભો' આદિ સોનેટો મળે છે. શ્રી રામચંદ્ર પટેલના મારી અનાગતિ ઋતુ સંગ્રહમાં કેટલીક સોનેટરચનાઓ છે. સંભવેના કવિ ભગવતીકુમાર શર્મા પાસેથી દસેક સોનેટરચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે 'દેવ', 'જલલક્ષ્મી' અને 'કાળકળા', 'મિલન-કોલ' જેવી સોનેટકૃતિઓમાં એક સોનેટકાર તરીકે કૌશલ પ્રગટ થયું છે. શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકની સોનેટકૃતિઓ 'પરાયું કે લાગે', 'તું આજ' અને 'જીવમાં જીવ આવ્યો' વિશિષ્ટ ભાનીમાં રચાયેલી છે.

શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાના સંગ્રહ અજોઅકમાં સોનેટકૃતિઓ મળે છે.

3.25 મણિલાલ પટેલ, વિનોદ જોશી અને રમેશ પારેખ

મણિલાલ પટેલ સાતમી ઋતુમાં 'પોળોના પહોળાં' બાર સોનેટનું ગુચ્છ આપે છે.

વિનોદ જોશી છલકાતી સર્જકતાના કવિ છે. તેમણે 'ભૂણ', 'સિસૃક્ષા', 'ECSTASY', 'નાગરિક', 'હત્રા', 'ટાઈપિસ્ટ ગર્લ', 'REALIZATION', 'બટકણી પળે', 'પરિરંભન', 'બાલપણની એક સ્મૃતિ', 'એક-રોમેન્ટિક અનુભૂતિ', 'પ્રિયતમા સાથે હસ્તધનુનવેળા', 'આંખ', 'પગ', 'નાક', 'હાથ' જેવી ઝાંઝાળી સર્જકતાવાળી રચનાઓ આપી છે.

સરર-સરકતા ત્યાં ફરે પે રુન્ગુનાટો,

સકળ કમળ ખૂલી જાય શાં ગુન્ગુનાટો.

કમળ ખૂલી જતાં મુક્ત ભ્રમરોનો ગુંજારવ આસ્વાદ્ય બને છે. 'REALIZATION' જાલનું નિરીક્ષણ કરતું સોનેટ છે.

વિનોદ જોશી ગીતોમાં ખીલે છે તેમ સોનેટમાં પ્રજ્ઞ એમની લયની કરામત બતાવી આપે છે. લયનાં આવર્તનો

લેતી વાતચીત શૈલીની ભાષા કેટલી હદે સર્જનાત્મક બને છે એનો અનુભવ વિનોદ જોશીનાં સોનેટોમાં મળે છે. સોનેટમાં પ્રસરેલી સહજતા એના કવિની પરિપક્વ હથોટીનો પરિચય આપે છે.

રમેશ પારેખ યમ્મા, આલ્હા બાપુને/ સંગ્રહમાં સોનેટગુચ્છ આપે છે.

બ. ક. ઠાકોરથી આરંભાયેલી અને વિનોદ જોશી સુધીની સોનેટયાત્રા વિવિધ સ્વરૂપે પ્રકટ થતી રહી છે, નવીન પ્રયોગશીલતા બતાવતું જયેન્દ્ર શેખડીવાળાનું 'સુમરણરતાડી' (સ્મરણચિત્ર) નામનું 'એક અપ્રભંશસોનેટ' તથા આદમ ટંકારવીનું 'ભાષાભવન' ગઝલ-સોનેટ અઘાપિ અવિરત રહેલી કવિઓની સોનેટ પ્રીતિ દર્શાવે છે. સત્વશીલ કવિઓને હાથે સોનેટનાં નવાં નવાં રૂપ પ્રગટતાં રહેશે, કારણકે સોનેટે અભિવ્યક્તિના એક માધ્યમ તરીકે પોતાની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરી લીધી છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -3

- (1) અનુગાંધીયુગની પૂર્વભૂમિકા જણાવો.
- (2) રાજેન્દ્ર શાહની સોનેટકવિતા વિશે લખો.
- (3) નિરંજન ભગતની સોનેટરચનાઓ વિશે લખો.
- (4) ઉશનસૂનું સોનેટવિકાસમાં પ્રદાન જણાવો.
- (5) જયંત પાઠકનું સોનેટવિકાસમાં મહત્ત્વ બતાવો.
- (6) હરીન્દ્ર દવે અને સુરેશ દલાલનો સોનેટવિકાસમાં ફાળો જણાવો.
- (7) લાભશંકર ઠાકર અને ચિનુ મોદીનો સોનેટવિકાસમાં ફાળો જણાવો.
- (8) છેલ્લા બે દાયકાનાં સોનેટ કવિઓનું પ્રદાન દર્શાવો.

જોડકાં જોડો

અ	બ
1. રાજેન્દ્ર શાહ	1. વિસ્મય
2. નિરંજન ભગત	2. તુષ્ણનો ગ્રહ
3. હસિત ભૂય	3. ઝાલર વાગે જૂઠડી
4. હસમુખ પાઠક	4. સાતમી ઋતુ
5. લાભશંકર ઠાકર	5. નમેલી સાંજ
6. ચિનુ મોદી	6. સાન્નિધ્ય
7. વિનોદ જોશી	7. વહી જતી પાછલા રમ્ય શોષા
8. મણિલાલ હ. પટેલ	8. વાતાયન
9. ઉશનસૂ	9. છંદોલય
10. જયંત પાઠક	10. ધ્વનિ

3.26 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

- (1) જુઓ 3.2
- (2) જુઓ 3.3 અને 3.4
- (3) જુઓ 3.5
- (4) જુઓ 3.7
- (5) જુઓ 3.6
- (6) જુઓ 3.8 અને 3.9

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

	જોડકાં	
(૧) જુઓ ૩.૧૧		
(૨) જુઓ ૩.૧૨	૧-૭	૫-૮
(૩) જુઓ ૩.૧૩	૨-૬	૬-૫
(૪) જુઓ ૩.૧૪	૩-૪	૭-૨
(૫) જુઓ ૩.૧૫	૪-૩	૮-૧

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-૩

(૧) જુઓ ૩.૧૬	(૫) જુઓ ૩.૨૦
(૨) જુઓ ૩.૧૭	(૬) જુઓ ૩.૨૨
(૩) જુઓ ૩.૧૮	(૭) જુઓ ૩.૨૩
(૪) જુઓ ૩.૧૯	(૮) જુઓ ૩.૨૪

જોડકાં

અ	બ	અ	બ
૧	૧૦	૬	૮
૨	૯	૭	૩
૩	૬	૮	૪
૪	૫	૯	૨
૫	૭	૧૦	૧

3.27 સારાંશ

- સોનેટનો ઉદ્ભવ અને ગુજરાતીમાં સોનેટના અવતરણ સાથે બ. ક. ઠાકોરની સોનેટ કવિતાનો અભ્યાસ મેળવ્યો.
- ગાંધીયુગની પૂર્વભૂમિકા અને સુંદરમ્-ઉમાશંકર આદિ ગાંધીયુગના સોનેટકારોનું પ્રદાન અને વિકાસ પરિચય મેળવ્યો.
- અનુગાંધીયુગની ભૂમિકા અને ઉશનસ-જયંત પાઠક આદિ આ યુગના મહત્વના સોનેટકવિઓનો સોનેટવિકાસ સંદર્ભે અભ્યાસ થયો.

3.28 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- (૧) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં વહેણો-રા. વિ. પાઠક
- (૨) અર્વાચીન કવિતા-સુંદરમ્
- (૩) ગુજરાતી સાહિત્યમાં સોનેટ-સુંદરજી બેટાઈ
- (૪) પ્રો. બ. ક. ઠાકોર અધ્યયન ગ્રંથ - સુંદરમ્ પ્રસાદ, ત્રિવેદી
- (૫) આધુનિક કવિતાપ્રવાહ - જયંત પાઠક
- (૬) આપણાં સોનેટ - સં. ચન્દ્રશંકર ભટ્ટે
- (૭) સોનેટ - વિનોદ જોશી
- (૮) રાજેન્દ્ર - નિરંજન યુગની કવિતા - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
- (૯) નિરંજન ભગત- સુમન શાહ
- (૧૦) સોનેટ : શિલ્પ અને સર્જન - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

3.28 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

અષ્ટક - આઠનો સમૂહ, ચતુષ્ક - ચારનો સમૂહ, યુગ્મ - બે, સર્ગશક્તિ - સર્જન કરવાની શક્તિ, પ્રભુદ્ર - પ્રજ્ઞાવાન, ઋજુ - કોમળ, પ્રવાહિતા - સરળ રીતે વહી જાય એવો ગુણ, ધૂર્જટી - શંકર, પરિમાણ - માપ, આવૃત્ત - ઢંકાયેલું, વિમર્શ - સમીક્ષા, મુમુર્ષા - મરવાની ઇચ્છા, અકર્મણ્યતા - નિષ્ક્રિયતા, વાર્ધક્ય - વૃદ્ધાવસ્થા, ઉપહાર - ભેટ, અન્વેષણ - ખોજ, ધ્યાનાર્હ - નોંધ લેવી પડે એવું.
પંડિતયુગ - ઈ. સ. 1886થી 1920 સુધી, ગાંધીયુગ - ઈ.સ. 1920-21થી 1938-39 સુધી, અનુગાંધીયુગ - ઈ.સ. 1940 પછીનો સમય. તિમિરાવૃત્ત - અંધારાથી ઘેરાયેલું, વાતાયન - બારી.

વિભાગ

2

એકમનું નામ:	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
એકમ-4 'જૂનું પિયેરઘર' -બ. ક. ઠાકોર	07
એકમ-5 'છેલ્લું દર્શન' -રા. વિ. પાઠક	11
એકમ-6 'અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું' -ઉમાશંકર જોશી	16
એકમ-7 'ગઈ ભલે' -સુંદરમ્	21
એકમ-8 'આધુનિક અરણ્ય' -નિરંજન ભગત	25
એકમ-9 'આદિમતાની એક અનુભૂતિ' -જયંત પાઠક	35
એકમ-10 'હું મુજ પિતા' -ઉશનસ્	36
એકમ-11 'મરજીવિયા' -પૂજાલાલ	40
એકમ-12 'ઘેરૈયા' -પ્રહ્લાદ પારેખ	45
એકમ-13 'વિખૂટા મિત્રને' -રમણીક અરાલવાળા	49
એકમ-14 'જોઈશ આ હૃદય ભીતર' -હરિશચંદ્ર ભટ્ટ	53

લેખન:	પ્રો. સતીષ વ્યાસ રીડર, ભાષાભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
	પ્રા. સરોજ જોષી પ્રો. આર. એલ. વેગડા 10, ન્યૂ શુભ સોસાયટી, વેજલપુર ગામ, અમદાવાદ
ભાષા અને વિષય-પરામર્શન:	પ્રો. રમણલાલ જોશી 2, અચલાયતન સોસાયટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ
સંપાદન અને સંયોજન:	ડૉ. પી. કે. મહેતા નિયામક, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
સંયોજન સહાય:	શ્રી એસ. એચ. બારોટ (મદદનીશ કુલસચિવ) શ્રી ડી. આઈ. શાસ્ત્રી (કાર્યાલય અધીક્ષક, BAOU)

સંવર્ધિત આવૃત્તિ: એપ્રિલ 2026	
લેખન-સંપાદન:	પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ (અધ્યક્ષ: ગુજરાતી વિભાગ)
સહ સંપાદક:	ડૉ. રજનીકુમાર પરમાર
પ્રૂફ રીડિંગ:	પ્રા. હેતલ જોષી
ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ	

:: પ્રકાશક :: કા. કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, 'જ્યોતિર્મય પરિસર', શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, અમદાવાદ-382 481

© સર્વહક સ્વાધીન: આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

એકમ 1 'જૂનું પિયેરઘર' - બ. ક. ઠાકોર

રૂપરેખા

- 1.1 ઉદ્દેશો
- 1.2 પ્રસ્તાવના
- 1.3 કૃતિ
- 1.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન
- 1.5 સ્મરાંશ
- 1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

1.1 ઉદ્દેશો

- કાવ્યનો સૉનેટપ્રકાર અને વિષયદષ્ટિએ અભ્યાસ કરી શકાશે.
- કાવ્યના છંદોલયનો પરિચય મેળવી શકાશે.
- કવિનું કવિત્વ માણી શકાશે.

1.2 પ્રસ્તાવના

શ્રી બ. ક. ઠાકોર પંડિતયુગના સમર્થ કવિ છે. ગુજરાતીમાં સૉનેટ અવતરવાનું શ્રેય શ્રી ઠાકોરને ફાળે જાય છે. અદ્ભુત શિસ્તના આગ્રહ સાથે સૉનેટક્ષેત્રે પોતાની પ્રતિભા દાખવીને તેમણે અનુગામીઓ માટે એક અઘરો પડકાર ઊભો કર્યો. શ્રી ઠાકોરે વિવિધ ભાવ વ્યક્ત કરતાં સૉનેટ રચ્યાં છે, તે પૈકી 'જૂનું પિયેરઘર' પતિસ્નેહ અનુભવતી નાયિકાનું મનોરમ ભાવચિત્ર રચતું સૉનેટ છે. હિન્દુ રિવાજ અનુસાર કન્યાનું બાળપણ પિતાને ત્યાં વીતે છે. લગ્ન પછી તે પતિનું ઘર સાચવે છે. પછી તો પિતાને ત્યાં અતિથિરૂપે જ જવાનું. પરંતુ જે સ્થળ સાથે બાળવયનો સંબંધ બંધાયેલો હોય તેની સ્મૃતિ ચિત્તમાં સચવાઈ રહેતી હોય છે. સાસરિયેથી પિતાના ઘરે આવતી દીકરીને અતીત તાજો થતો હોય છે, પણ એ તો બધું થોડી ભણી પૂરતું જ, બાકી પછી તો એ પાછી પોતાના વર્તમાન જીવનમાં ગૂંથાઈ જાય છે. એનું કારણ નવું જીવન છે. પતિનો અકબંધ સ્નેહ છે. 'જૂનું પિયેરઘર'માં પિતાને ત્યાં આવેલી દીકરીનો અનુભવ કાવ્યાત્મક રીતે રજૂ થયો છે.

1.3 કૃતિ

જૂનું પિયેરઘર

બેઠી ખાટે ફરિવણિ બધે મેડિયો ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલ્યાં આપ રૂડાં.
માડી મીઠી, સ્મિત મધુર ને ભવ્ય મૂર્તિ પિતાજી,
દાદી વાંકી રસિક કરતી ગોઠિયી બાળ રાજી;
સુનાં સ્થાનો સજિવન થયાં, સાંભળું કંઠ જૂનાં,
આચારો કે વિવિધ ઠબના નેત્ર ઠારે સહુના :
ભાડું ન્હાનાં; શિશુસમયના ખટમિઠાં સોબતીઓ
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલિ સંતાય જાણે પરીઓ.
તો યે એ સૌ સ્મૃતિછબિ વિશે વ્યાપિ લે ચક્ષુ ઘેરી,

ન્હાની મોટી બહુરુપિ થતી એક મૂર્તિ અનેરી :
ચૌરીથી આ દિવસ સુધિમાં એવિ જામી કલેજે
કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાળવેશે સહેજે !
બેસી ખાટે પિયરઘરમાં ઝિદગી જોઈ સારી,
ત્યારે જાણી અનહદ ગતી, નાથ મ્હારા, ત્હમારી.

- બ. ક. ઠાકોર

1.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

‘જૂનું પિયરઘર’ મંદાકાન્તા છંદમાં રચાયેલું પેટ્રાર્કન પદ્ધતિનું સૉનેટ છે. આ રચનામાં પતિગૃહેથી પિતૃગૃહે આવેલી નાયિકા શું-શું અને કેવું-કેવું અનુભવે છે, તેનું શબ્દચિત્ર આકારિત કરવામાં આવ્યું છે.

પતિના દીર્ઘ સહવાસ પછી નાયિકા પિતૃગૃહે આવી છે. કાવ્યના આરંભ માટે કવિએ એવી શક્ષ પકડી છે.

‘બેસી ખાટે ફરિવણિ બધે મેડિયો ઓરડામાં’ સમાજની, ઘરની મર્યાદાના કારણે પતિના ઘરે વહુ ઇચ્છાનુસાર હસી-ફરી બેસી શકતી નથી. ત્યાં તો એને એક મર્યાદા નડે છે. ઘણાં સમય પછી નાયિકા પિતાના ઘરે આવી છે. પતિના ઘરના વાતાવરણમાંથી પોતાના ચિરપરિચિત્ત એવા વાતાવરણમાં આવી છે. એટલે એને હળવાશ અને મોકળાશનો અનુભવ થાય છે. પણ એને માટે તો પતિનું ઘર જ સર્વસ્વ બની ગયું હોવાથી પિતાને ત્યાં તો પ્રસંગોપાત્ત જ જવાનું બને છે. પિયરઘર અને આ ઘર સાથેના તમામ સંદર્ભો મૂકીને એણે નવું વાતાવરણ સ્વીકાર્યું છે. નવા જીવનનાં સુખ અનુભવતી આ કાવ્યની નાયિકા સાસરિયેથી પિતાને ત્યાં આવેલી છે. ‘બેસી ખાટે’માં નાયિકા નિરાંત અનુભવે છે. મંદાકાન્તાના પ્રથમ ચાર ગુરુ વર્ષોમાં નાયિકાની નિર્ભર ચિત્તસ્થિતિ વ્યક્ત થઈ છે. અહીં એને પેલી સાસરિયાની મર્યાદા અવરોધરૂપ બનતી નથી એટલે એ નિરાંત ખાટે બેઠી છે. ખાટે બેસતાંની સાથે એનું મન આંદોલિત થાય છે. એ ઘણા દિવસો પછી પિતાને ત્યાં આવી છે એટલે એને બધું જ જોઈ લેવાની અધીરાઈ છે. એક વાર અનુભવેલા અનુભવોમાંથી પુનઃપસાર થવાનું માણસને ગમતું હોય છે. અધીરાઈની તીવ્રતા વધતી ગઈ અને ‘ફરિવણિ બધે મેડિયો ઓરડામાં’ પ્રથમ પંક્તિના ચાર ગુરુમાં આવેલી નિરાંત ન ટકી અને પછીના પાંચ લઘુ વર્ષોમાં નાયિકાની ફરી વળવાની ઝડપ છે. નાયિકાની આ ઝડપમાં અનુભૂત સમયને જીવતો જોવાની તીવ્રતા છે. પહેલા એ ઘરનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં ફરી વળી, પછી મેડી અને ઓરડો. મેડી અને ઓરડો બન્ને પોતાનાં પૂર્વજીવનનાં સ્મરણો સાથે જોડાયેલાં હોવાથી નિરાંતે જોવાં છે. ‘ઓરડામાં’ એમ પંક્તિ પૂરી થતાં તો નાયિકાનું મન કેટલું બધું, કેટલી બધી ઝડપથી ફરી વળીને ઓરડામાં સ્થિર થયેલું છે ! અહીં નાયિકા એક પછી એક સ્મૃતિઓ ઉકેલાતી જુએ છે. ઉકેલાતા જતા સ્મૃતિપડને નાયિકા હેતથી નીરખે છે. ‘દીઠાં હેતે’માં સ્મૃતિઓ સાથેની અભિન્ન આત્મીયતા છે. નાયિકાની હાજરીથી જ બધી જ સ્મૃતિઓ આપમેળે ઊકેલવા માંડી છે. નાયિકા આ તમામ સ્મૃતિઓ સાથેનો ચિરપરિચય અનુભવે છે.

ત્રીજી પંક્તિથી કવિ સ્મરણોની વિગતો આપે છે. માતા-પિતા અને દાદીમા નાયિકાના મનમાં ત્રણેયનું નિશ્ચિત સ્થાન છે. માનું મીઠું, વાત્સલ્ય, અહોભાવ જન્માવનારું, કરડાકિયું નહીં એવું ‘સ્મિત મધુર ભવ્ય મૂર્તિ’ એવું પિતાનું વ્યક્તિત્વ અને ‘ગોઠિ’થી તરબોળ કરી મૂકતા દાદીમાની સ્મૃતિ તાજી થાય છે. કવિ આગળ વધે છે. ‘સૂનાં સ્થાનો સજીવન થયાં, સાંભળું કંઠ જૂનાં’, નિશ્ચેતન સ્થાનો નીરખવાથી સજીવન થતાં ગયાં. આ સ્થાનો સજીવન હોવાનો ભ્રમ એ સ્થાનો સાથે નાયિકાની આત્મીયતાની તીવ્રતમ સ્થિતિ સૂચવે છે. માટે જ વર્ષો પહેલાં ઉચ્ચારાયેલા ધ્વનિઓ આજે પુનઃ સંભળાઈ રહ્યા છે - ‘સાંભળું કંઠ જૂનાં’. આ કંઠ તો નાયિકા માટે અજાણ્યા નથી. એ વર્ષો પહેલાં સાંભળેલા કંઠની સ્મૃતિ નાયિકાના ચિત્તમાં હજી અકબંધ સચવાઈ રહેલી છે. આ તો પુનઃશ્રવણ છે. સ્થાનો પણ જાણે નાયિકા વિના જ સૂનાં હતાં. નાયિકાની હાજરી સંજીવની બની ગઈ. ખરેખર તો નાયિકાના ચિત્તમાં પડેલી સ્મૃતિઓ સજીવન થઈ છે. સ્થાનો જ સ્મૃતિઓ દર્શ્ય બનાવવા માટે આલંબન બન્યાં.

અહીં ભૂતકાળનું વર્તમાનમાં થતું-અનુભવાતું રૂપાંતર છે. 'કંઠ જૂના'માં વીતી ગયેલી સમય અને વિગત એવાં સ્વજનો એમ બન્ને શક્યતાઓ પડેલી જોઈ શકાય છે. હવે સૂનાઈમાં તે સ્થાનો સજીવન થયાં છે એટલે તે તે સ્થાનો સાથે જોડાયેલી આચારસ્મૃતિ નાયિકાના સ્મરણે યડી. નાના ભાઈઓ, બાળપણનાં 'ખટમિકાં સોજાતીઓ' તો 'જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલિ સંતાય જાણે પરીઓ.' અત્યારે તો નાના ભાઈઓ અને સાથીઓ પણ મોટાં થઈ ગયાં છે એટલે એ બધાં જાણે વય બદલીને આવ્યા હોય એવું દશ્ય નાયિકા જુએ છે. બાળમાનસમાં રહેલી પરીની પરિકલ્પનાનો સંદર્ભ નાયિકાને સુઝે છે એવી કાવ્યાત્મક સૂઝ કવિએ દાખવી છે. નાયિકાને આ દશ્યસ્મૃતિનો અપાર આનંદ છે. પરંતુ અત્યારે તો નાયિકા જુદા જીવનમાં સ્થિર છે આ તો માત્ર પુનરાનુભવ છે. સ્મૃતિની સ્મૃતિ તરીકેની સભાનતા નાયિકાને દુઃખ આપે છે. પછી નાયિકાના ચિત્તમાં એક નવી અનુભવ કૂટવા માંડે છે.

'જૂનાની મોટી બહુરૂપિ થતી એક મૂર્તિ અનેરી'

આ નવો અનુભવ 'જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલિ...' પંક્તિના અનુભવ સાથે જોડાતો જાય છે. 'મૂર્તિ' માટે કવિએ નાયિકાના મનમાં રહેલો અનન્ય સુચલ્યો છે. 'જૂનાની મોટી' એ બે વિશેષણોમાં મૂર્તિનું સ્વરૂપ નાયિકા ભરી શકી નહીં એટલે મૂર્તિને 'બહુરૂપિ' કહી. મૂર્તિનું સ્વરૂપ એના ચિત્તમાં તો સ્પષ્ટ છે. મૂર્તિ જ એવી બહુરૂપી છે જે નાયિકાના ચિત્તને તસ્મોજ કરતી રહી છે. વળી મૂર્તિ માટે કવિએ 'અનેરી' વિશેષણ પણ યોજ્યું છે. અન્યો કરતાં જુદી પાકીને મૂર્તિની અસામાન્યતા બતાવી એનું નાયિકાચિત્તમાં રહેલું મહત્ત્વ સ્થાપિત કરી દીધું છે. પછીની બે પંક્તિમાં મૂર્તિ 'અનેરી' કેમ છે તેનું કારણ મળે છે. નાયિકા લગ્નથી આજના દિવસ સુધી મૂર્તિના-પતિના સતત સ્નેહમય સહવાસના કારણે પતિ સાથે એકરૂપ બની ગઈ છે. એ મૂર્તિ 'એવી જામી કલેજે' કે હવે એનાથી જ હૃદય ભરાઈ રહે છે. 'જામી' શબ્દમાં સ્નેહની ઘનતા અને એકરૂપતાની ગહનતા રહેલી છે. આ તદ્દરૂપતા એટલી બધી છે કે એ મૂર્તિ તો બાળવયથી જ હૃદયમાં સરતી રહી હોય એવું નાયિકા અનુભવે છે. પતિની મૂર્તિનું સ્નેહસામ્રાજ્ય ચિત્તને ઘેરી વળ્યું છે, આ અસર તો બાળવયથી ચિત્તમાં જામતી જતી હતી અને આજે તો 'એવી જામી કલેજે' કે એની અસરમાં રમમાણ રહેવાનું નાયિકાને ગમે છે. એ ધન્યતા અનુભવે છે.

આ અનુભવમાંથી પસાર થતી નાયિકા ફરી ખાટે બેસે છે. પિયરઘરની જિંદગી પ્રત્યક્ષ જુએ છે. પિતાના ઘરમાં પોતાની બાળવયની જિંદગી જોઈ. બધું જોયું, ફરી અનુભવ્યું પણ છતાંય કંઈક ખૂટતું લાગ્યું. આ ખોટ 'નાથ'થી ભરાય છે.

'ત્યારે જાણી અનહદ ગતી, નાથ મ્હારા, ત્હમ્હારી.'

પતિનો સ્નેહ બધી જ સ્મૃતિઓ કરતાં સર્વોપરી નીવડે છે. પતિસ્નેહનો મહત્ત્વ અનુભવ તો હતો પણ એની જાણકારી પિયર આવ્યા પછી સમજાઈ. કવિએ જે 'અનહદ ગતી' કહી છે તેમાં નાથમાં દેવત્વ જોતી ભારતીય નારી છે. 'નાથ મ્હારા...'માં પતિસ્નેહના સામ્રાજ્યનો સ્વીકાર છે. નાયિકા પતિનું પ્રેમમય સ્વામિત્વનું સંકેત કહે છે. કાવ્યના અંતે નાયિકા અનહદગતિનો અનહદ પરિતોષ અનુભવે છે. નાયિકાના ચિત્તમાં જન્મેલાં આંદોલનો પતિપ્રેમના કેન્દ્રમાં શમે છે.

કાવ્યમાં નાયિકા પતિના ઘરેથી પિયર આવે છે એટલે પ્રથમ વિરહભાવનું કાવ્ય લાગે. પરંતુ એ વિરહમાં ક્રમશઃ પતિ સાથેનું નાયિકાનું આંતરિક સાયુજ્ય વિકસતું રહ્યું છે. છેવટે કાવ્યના અંતે નાયિકા પતિથી વિલક્ત નથી જ એવા બિદુએ કવિ આપણને લાવી મૂકે છે; એ દારૂપત્યસ્નેહની અને એને ગોચર કરી આપવીની સર્જકતા ધરાવતા કવિની ખૂબી છે.

કાવ્યને કવિએ 'જૂનું પિયરઘર' શીર્ષક આપ્યું છે. નાયિકા માટે હવે પિતાનું - પિયરનું ઘર જૂનું છે. પતિનો સહવાસ એનું નવું જીવન છે. 'જૂનું' વિશેષણ નાયિકાએ 'પિયરઘર' છોડ્યાના દીર્ઘ સમયને સૂચવે છે, એટલે બધું સ્મૃતિરૂપે જ સચવાઈ રહ્યું છે. એ સ્મૃતિઓ ઉકેલાતી ઉકેલાતી નાયિકાને વર્તમાન સાથે જોડી દે છે. એને વર્તમાન જ સત્ય લાગે છે, એ જ નિત્ય નવીન હોવાનો અનુભવ થાય છે. માટે જ કવિએ 'પિયરઘર' માટે 'જૂનું' વિશેષણ યોજ્યું છે. જૂના પિયરઘર નિમિત્તે નાયિકાને સ્મૃતિઓ અનુભવવા જોવા મળી અને એમાંથી જ નાથની અનહદ ગતિનો પરિચય મળ્યો. આમ, કાવ્યનું શીર્ષક કાવ્યાત્મક ઔચિત્ય ધરાવે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’

1. ‘જૂનું પિયેરઘર’ સોનેટનો પ્રકાર અને છંદ જણાવો.
2. ‘જૂનું પિયેરઘર’ કાવ્યનો સારાંશ લખો.
3. કાવ્યનાયિકા પિયેરઘરમાં શું શું જુએ છે ? સમજાવો.
4. ‘ત્યારે જાણી અનહદ ગતી નાથ તારા, તુમારી’ પંક્તિ સમજાવો.
5. ‘જૂનું પિયેરઘર’ શીર્ષકની યોગ્યતા વિશે લખો.

1.5 સારાંશ

‘જૂનું પિયેરઘર’ સોનેટ રચનામાં પતિગૃહેથી પિતૃગૃહે આવેલી નાયિકા ભૂતકાળને સ્મરણ-પ્રત્યક્ષ થતી અનુભવે છે. આવીને પાટે બેસે છે; તરત જ ઘરમાં બધે જ ફરી વળે છે. ઘણા સમય પછી આ બધું જોવાનું સુખ પ્રાપ્ત થયું છે એટલે જોઈ લેવાની ઉતાવળ, અધીરાઈ નાયિકાના મનમાં છે. પોતાના વિના સૂનાં ઘરેલાં સ્થાનો સજીવ બની જાય છે, અને નાયિકા છેક બાળવયનાં સ્મરણોમાં સરી જાય છે. હવે તો નાયિકા પતિગૃહે રહેતી હોવાથી પિતાના ઘર સાથેના સંદર્ભો કેવળ સ્મૃતિ બની ગયા છે. વળી, પતિની સ્નેહમૂર્તિ એના હૃદય પર એવી તો સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે કે એ અનેરી મૂર્તિ બાળવયથી સાથે હોય એવો અનુભવ થાય છે. નાયિકા એના વર્તમાન જીવન તરફ જ ઠભે છે. પિતાનું ઘર અને પતિની હૃદયસ્થ હાજરી વચ્ચેની રમણીય ઘણોને કવિએ આ રચનામાં શબ્દબદ્ધ કરી છે.

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

- રમણીય - સુંદર
 નિભરિ - ભાર વિનાનું
 તદ્દરૂપ - એકરૂપ
 અનહદ - હદ વિનાનું
 પરિતોષ - સંતોષ
 ગોચર - જોઈ શકાય એવું
 સાયુજ્ય - જોડાણ
 હૃદયસ્થ - હૃદયમાં રહેલું, હૃદયમાં સ્થિર થયેલું
 અનુભૂત - અનુભવેલું
 પુનરાનુભવ - પુનઃ અનુભવ - ફરી અનુભવવું

1.7 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો

1. જૂઓ એકમ 1.5નો પ્રથમ પરિચ્છેદ
2. જૂઓ એકમ 1.4
3. જૂઓ એકમ 1.5નો ત્રીજો અને ચોથો પરિચ્છેદ
4. જૂઓ એકમ 1.5નો પાંચમો અને છઠ્ઠો પરિચ્છેદ
5. જૂઓ એકમ 1.5નો સાતમો પરિચ્છેદ

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ગાંધીયુગ - ભૂમિકા, પરિબલો અને 'શેષ'ની કવિતા
- 2.3 રામનારાયણ વિ. પાઠક - જીવન અને કવન
- 2.4 'છેલ્લું દર્શન' - આસ્વાદ
- 2.5 સારાંશ
- 2.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 2.7 ચાલીરૂપ શબ્દો
- 2.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

2.0 ઉદ્દેશો

આ પહેલાં તમે ગાંધીયુગથી પરિચિત થયા છો. અહીં તમે -

- ગાંધીયુગ અને રા. વિ. પાઠક - 'શેષ'ની કવિતાથી પરિચિત થશો.
- રા. વિ. પાઠકના જીવન અને કવનથી પરિચિત થશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

નર્મદયુગ, પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ અને ગાંધીયુગની કવિતાથી પણ પરિચિત થયા છો. આપણે જોયું તેમ ગાંધીયુગના સાહિત્યમાં નવનવોન્મેષ જોવા મળે છે. વિષય, નિરૂપણ, કાવ્યપ્રકારોમાં વૈવિધ્ય, પશ્ચિમ સાહિત્યનો પ્રભાવ, અને વિશેષ તો આઠઠ્ઠીપરાયણતાનો ત્યાગ અને વાસ્તવનાં મંડાણ તે આ યુગનાં પ્રધાન લક્ષણો, જે તે યુગની કવિતામાં પણ દેખાય છે. જેમનામાં પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગની સમન્વય સધાયેલો છે તેવા કવિ શ્રી રા. વિ. પાઠકના જીવન-કવનથી પરિચિત થશો.

2.2 ગાંધીયુગ - ભૂમિકા, પરિબલો અને 'શેષ'ની કવિતા

જે યુગમાં ગુજરાતની રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક ચેતનામાં અનેક ફેરફારો આવ્યા તે ગાંધીયુગમાં કવિ શ્રી સુંદરમ્, ઉમાશંકરની હરોળમાં 'શેષ' પણ નવીન કવિતા આપે છે. 'શેષ'ની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ગંભીરપણે આરંભાઈ ત્યારે ગુજરાતી કવિતામાં સાહરયુગના કવિઓનું મહત્વનું અર્પણ સમાપ્ત થઈ ચૂક્યું હતું. ગાંધીયુગના કવિઓની આલભેલ કંઈક અંશે ગજેન્દ્ર ભૂચ, ઝવેરચંદ મેઘાણી ચંદ્રવદન મહેતા, સ્નેહરશ્મિ, દેશબજા પરમાર આદિ કવિઓથી થઈ તેમાં 'શેષ' પણ લગભગ સાથે જ રહ્યા છે. શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી કહે છે, 'પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની પ્રયોગશીલતા અને દ્રષ્ટિની નવીનતા 'શેષ'ને સિદ્ધ કરવા છતાં પિતૃકૃષ્ણ તો સંસ્કૃત કવિઓ જ શોભાવી રહ્યા છે.' કાન્તની વર્ણસંવાદિતા અને મંજુલતા અને ઠાકોરની અર્થઘનતા અને પ્રયોગશીલતાનાં તત્ત્વો શેષનાં કાવ્યોમાં સાંઘેન્ત દેખાઈ આવે છે.

‘શેષ’ની પ્રથમ પ્રકાશો - 1

1. ગાંધીયુગની કવિતાના લક્ષણો વર્ણવો.
2. ‘શેષ’ના સમકાલીન કવિઓનાં નામ આપો.
3. ‘શેષ’ની કવિતાએ કોનો પ્રભાવ ઝીલ્યો છે ?
4. ‘શેષ’ની કવિતાઓ ગાંધીયુગ અને પંડિતયુગના સંધિકાળે ઊભેલી છે - સમજાવો.

2.3 રામનારાયણ વિ. પાઠક - જીવન અને કવન

ગાંધીયુગના એક અગ્રગણ્ય વિદ્વાન, વિવેચક અને સર્જક-સાહિત્યકાર એવા શ્રી રા. વિ. પાઠકનો જન્મ ઈ.સ. 1887ની એપ્રિલની 8મી તારીખે પ્રસ્નોરા નાગર કુટુંબમાં ધોળકા તાલુકાના ગાણોલ ગામે થયો. શિક્ષક-પિતાનો વારસો પૂર્ણપણે રામનારાયણની વ્યક્તિત્વમાં જોઈ શકાય છે. શરૂઆતનું શિક્ષણ રાજકોટમાં, ત્યાર બાદ ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાંથી મૅટ્રિક થયા 1905માં. વિલ્સન કૉલેજમાં જોડાઈને 1908માં તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે પ્રથમ વર્ગમાં બી.એ. થયા, અને તે જ કૉલેજમાં દક્ષિણા દેશો નિભાયા. 1911માં એલએલ.બી. થયા આ સમય દરમ્યાન તેઓ મહાદેવભાઈ અને નરહરિ પરીખના ઘનિષ્ઠ સંપર્કમાં આવ્યા. 16 વર્ષની ઉંમરે ઈ.સ. 1903માં મણિભડેન સાથે લગ્ન થયું. સાહિત્ય, સંગીત અને છંદના સંસ્કાર વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં જ પ્રાપ્ત થયેલા. મુંબઈથી અમદાવાદ આવી સાદરામાં વકીલાત શરૂ કરી. 1918માં પત્નીનું અવસાન થયું. 1920માં અમદાવાદની ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલનો વહીવટ સાંભળી લીધો. ત્યાર બાદ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક - જે આજીવન રહ્યા, તે દરમ્યાન અસહકાર આંદોલનની અસર ઝીલવા માંડી અને સાથે સાથે એમની સંપાદન-લેખનપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. વિદ્યાપીઠ સેવા અને વિદ્વાન અધ્યાપકોના સંપર્કે તેમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનાં બીજ મજબૂત કર્યાં છે. ‘યુગધર્મ’નું સંપાદન સ્વીકાર્યું. ‘પ્રસ્થાન’ દ્વારા લેખન વધ્યું. 1928માં વિદ્યાપીઠમાંથી રાજીનામું આપ્યું. ત્યાર પછીની સાહિત્ય-આરાધના જીવનના અંત સુધી અવિરતપણે ચાલી. શ્રી ઉમાશંકરે તેમને ‘ગાંધીયુગના સાહિત્યગુરુ’ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. 1930માં સત્યાગ્રહ દરમ્યાન ધરપકડ થઈ. 1950માં વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક સ્વીકાર્યા. 1952માં મુંબઈ ભારતીય વિદ્યાલયનમાં અધ્યાપક. 1955ની 21મી ઑગસ્ટે તેમનું અવસાન થયું. જૂન 1945માં મુંબઈમાં હિરાબેન સાથે બીજું લગ્ન થયું. રામનારાયણ પાઠકમાં ભારતીય પરંપરાના ઉચ્ચ સંસ્કારો અને ગાંધીયુગીન ભાવનાઓનો સુભગ સમન્વય થયો હતો. આચાર્ય-વિચારશક્તિ, સંગ્રહિત અને શાંત જીવન, ચિંતલાપી અને નિયતાચારી સ્વભાવ, નિરાગ્રહી અને નિરભિમાની.

તેમના જીવનની કેટલીક ઘટનાઓ તેમની સાહિત્યસેવામાં ઉપયોગી નીવડી છે. પ્રથમ પત્નીના અવસાને તેમના હૃદય પર ઘેરી અસર કરી હતી. પછીનાં વર્ષોમાં આત્મલક્ષી પ્રણયકાવ્યો મળ્યાં. ‘ઉપા-મા-વ્યર’ એક કાવ્યો અને ‘એકલું દર્શન’ એવાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં કાવ્યો અને ‘વિશેષ કાવ્યો’માંનાં કાવ્યો પ્રસન્ન દામ્પત્યની નીપજ છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સંપાદન અને અનુવાદપ્રવૃત્તિ ચાલી શરૂ થઈ. ‘ગોવિંદસમન’, ‘કાવ્યસમુચ્ચય’, ‘કાવ્ય-પ્રક્રિય’, એનાં ફળ છે. ‘કાવ્યપ્રકાશ’ અને ‘ધમ્મપ્રદ’નો અનુવાદ એમની પાસેથી મળ્યાં. ‘યુગધર્મ’ની સાથે સાથે વિવેચન, કાવ્ય અને વાર્તાપ્રવૃત્તિની શરૂઆત થઈ. વધુ વાર્તાઓ, કાવ્યો, નાટકો અને ‘સ્વૈરવિહાર’નાં લખાણો મળ્યાં તે ‘પ્રસ્થાન’ને કારણે. રા. વિ. ગુજરાતી છંદોને ગણનાપાત્ર ‘પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો’ અને ‘બૃહદ પિંગલ’ જેવા શાસ્ત્રીય છંદો લખી શક્યા. નિર્બંધસંગ્રહ ‘મનોવિહાર’, કાવ્યસંગ્રહ ‘વિશેષ કાવ્યો’, નાટ્યસંગ્રહ ‘કુલાંગાર’ અને મીઠા કૃતિઓ, ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યનું વિહંગાવલોકન કરાવતો ‘નભોવિહાર’ અને વિવેચનસંગ્રહ ‘આકલન’ જેવા પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં છે.

કવિ - ‘શેષ’

એમની પ્રથમ કાવ્યકૃતિ 1921માં અને અંતિમ કૃતિ 1955માં આપણા પ્રાચીન રાક્ષ, કુક્ષ, અને ભજનોનો ફાળો પણ ‘શેષ’ ઘડતરમાં ઓછો નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં રાસ જેવાં ઊર્મિગીતો પણ છે. તેમનાં પ્રણય, પ્રકૃતિ અને પ્રાર્થનાકાવ્યોમાં તેમનું વિશેષ વ્યક્તિત્વ ઉભરાય છે. તેમનાં કાવ્યોનો બાહ્ય સ્વરૂપથી વિચાર કરીએ તો તેના ઘણા વિભાગો પરે તેમ છે. એમાં

ઊર્મિગીતો, સોનેટો, ભજનો, રાસ, ગરબા, ગરબી, ખંડકાવ્યો, દુહા, મુક્તકો અને પ્રાસંગિક રચનાઓનો સમાવેશ કરી શકાય. 'વિશેષ કાવ્યો'માં ભક્તિનાં, પ્રકૃતિનાં, હર્ષ-વિષાદ ભાવોનાં, માનવસ્વભાવનાં, નર્મ-મર્મનાં, ઇતિહાસવિષયક, ગંભીર મનોભાવ અને ચિંતન વ્યક્ત કરતાં તેમજ સામાજિક વિચારો આલેખતાં કાવ્યો લખ્યાં છે. પ્રકૃતિકાવ્યોમાં ચંદ્રનો ઉલ્લેખ વિશેષ આવે છે. 'ડુંગરની કોરે'માં પ્રકૃતિનું ભીષણ દર્શ્ય છે. પ્રણય એ માનવીની કવિતાના વિશેષ ખંડ સ્વરૂપે આવે છે. ક્યાંક લોકગીતોનો ઢાળ અને લય છે. ઓછા શબ્દો પાસેથી વધારે કામ લેવાની સિદ્ધિ તેમને વરેલી છે. કવિતામાં ચિંતનાત્મક વિષયો જેવા કે મનુષ્યજીવન, માનવદેહમાં સ્પંદિત થતા ભાવો, આત્મા, વ્યાપક સમાજજીવન અને પરમાત્માની અકળ સૃષ્ટિલીલા છે. શેષે પ્રસંગોપાત્ત પાદપૂર્તિકાવ્યો, અર્પણપંક્તિઓ, દુહા-મુક્તકો અને ગઝલો લખ્યાં છે. નવા શબ્દપ્રયોગો, નવીન રચનાકૌશલ, નવીન કલ્પનાચિત્રણ અને પોતાની એક ઊંડી લાક્ષણિક ભાવસર્જકતાથી 'શેષનાં કાવ્યો' એક નવી તાઝગી, નવી કુમાસ અને નવી સુન્દરતા કવિતામાં ઉમેરે છે." તેમની કવિતા ભલે સંખ્યાની બાબતમાં વિપુલ નહિ, પણ સત્ત્વમાં મૂલ્યવાન અને પંડિતયુગ તેમ ગાંધીયુગ એ બેઉ યુગના કવિઓની પંગતમાં આગલી હરોળમાં માનભર્યું સ્થાન અપાવે તેવી છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. રા. વિ. પાઠકના જીવનનો પરિચય આપો.
2. રા. વિ. પાઠકના સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપો.
3. 'શેષ'ની કવિતાનો પરિચય કરાવો.
4. 'શેષ'નો કવિપરિચય આપો.
5. 'શેષ'ની કવિતામાં પ્રણય - પ્રકૃતિ ઉપસંત ચિંતનનું નિરૂપણ પણ દેખાય છે - સમજાવો.

છેલ્લું દર્શન

ધમાલ ન કરો - જરાય નહિ નૈન ભીનાં યાશે
 ઘડી બ ઘડી જે મળી - નયનવારિ થંભો જરા -
 કૃતાર્થ થઈ લો, ફરી નહિ મલે જ સૌંદર્ય આ,
 સદા જગત જે વડે હતું હસનું માંગલ્ય કો !
 ધમાલ ન કરો, ધરો બધી સમૃદ્ધિ માંગલ્યની,
 ધરો અગરુ દીપ ચંદન ગુલાબ ને કુંકુમ
 ધરો કુસુમ શ્રીફળો, ન ફરી જીવને આ થવો
 સુયોગ અણમૂલ સુંદર સુહાગી માંગલ્યનો !
 ધમાલ ન કરો, ન લો સ્મરણ કાજ ચિહ્ને કશું
 રહ્યું વિકસતું જ અન્ત સુધી જેહ સૌંદર્ય તે
 અખંડ જ ભલે રહ્યું, હૃદયસ્થાન તેનું હવે
 ન સંસ્મરણ વા ન કો સ્વજન એ કદી પૂરશે
 મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસ જુદાં ચિયે
 કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ, સુંદરી ?

- રા. વિ. પાઠક

2.4 'છેલ્લું દર્શન' - આસ્વાદ

શ્રી પાઠકનાં પ્રથમ પત્નીના અવસાન નિમિત્તે 1930માં આ કાવ્ય રચાયું છે. એમના અંગત જીવનનું મર્મસ્પર્શી કાવ્ય છે, એટલે મૃત્યુનિમિત્ત છે પણ મંગલ જીવનરસથી છલકતું કાવ્ય છે. શેષનાં પ્રણયને લગતાં આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં શિરોમણિ કાવ્ય છે. કાવ્યની અંતિમ પંક્તિ 'સુંદરી' સંબોધનને બાદ કરતાં ક્યાંય વ્યક્તિનિર્દેશ નથી. સૌંદર્ય અને માંગલ્યનો અમૂર્ત ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

મૃત્યુનો પ્રસંગ છે પણ તત્ત્વચિત્ક રા. વિ. પાઠક વ્યક્તિવિશેષ રાગમાં અટવાય નહીં. જે નષ્ટ થયું તેનો શોક નહીં, પણ જે પ્રાપ્ત થયું તેની ધન્યતા તે કાવ્યનો પ્રધાન સુર છે. છેલ્લી શ્લોક સુધી તેનું દર્શન એ જ કર્તવ્ય. માનવીય લાગણીઓથી કવિ દૂર નથી તેથી મૃત્યુ સમયે સહજતાથી આંખમાં આંસુ-તેને રોકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન - જે 'ધમાલ ન કરો' એક વાર નહીં ત્રણ-ત્રણ વાર પુનરુચ્ચારણ પામે છે. તેમાં જ અસ્વસ્થતા પ્રગટ થઈ છે, જે આ ઘટનાને નવી વિધાયક દૃષ્ટિથી જોઈને દૂર કરે છે. સૌંદર્યના પૂજનનું 'છેલ્લું દર્શન' છે. દર્શન શબ્દમાં આદર, ભક્તિ, પૂજા સમાયેલાં છે, જે શાશ્વત સ્મરણ હૃદયમાં સ્થિત છે એને બાહ્ય સ્મરણચિહ્નની જરૂર નથી જ. સોનેટના છેલ્લા યુગ્મકમાં અગ્નિની સાક્ષી એ મંગલનું સૂચક છે. સાક્ષિત્વનું આરોપણ ઘટનાને વધારે મહિમાવંત બનાવે છે. સમગ્ર કાવ્ય ભાવમય છે. કાવ્યમાં ભાવ અને વિચારનું અદ્ભુત રસાયન સિદ્ધ થયેલું છે. સોનેટના સ્વરૂપમાં ત્રણ ચતુષ્ક અને છેલ્લું યુગ્મક ભાવ અને વિચારની સળંગસૂત્રતા પરાકાષ્ટા પર મૂકી આપે છે. સંબોધનો બદલાયાં છે. પત્ની, અગ્નિ... પણ બાધારૂપ નથી. વિચારપરિવર્તન સાથે કાવ્ય અધ્યાત્મ-અનુભવના પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે.

કાવ્યનિરૂપણ-ભાષા સંબંધે બિલકુલ સ્વસ્થ અને સહજ છે. સંસ્કૃત, ગ્રામ્ય કે તળપદને બદલે 'ઘડી બ ઘડી' કે 'ચિએ' જેવા પ્રયોગોથી સ્વાભાવિકતા વધી છે.

બહુ ઓછાં કાવ્યોમાં મૃત્યુ ભયાનકતા ઊભી કર્યા વિના આવ્યું છે. મૃત્યુના સાંનિધ્યમાં હૃદય વિદારાઈ જવાને બદલે ઊંડું આશ્વાસન અનુભવે તેવું ભાગ્યે જ બને. અહીં મૃત્યુનું માંગલ્ય, સૌભાગ્યવતી પ્રણયની પત્નીના મૃત્યુનું માંગલ્ય કે તેની સાથેના પ્રણયની ને જીવનની કૃતાર્થતા અને કરુણતા એમ બધા ભાવો સંમિશ્ર છે, તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનીની તટસ્થતાને બદલે સંયમથી વેદના વધુ કરુણગર્ભ બને છે. સૂક્ષ્મ ભાવોને વિષાદના ભાર વિનાના વાતાવરણમાં મૂકી આપ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનાં વ્યક્તિલક્ષી પ્રણયકાવ્યોમાં ઉત્તમ કાવ્ય તરીકે ચિરંજીવ છાપ ઊપસાવી ગયું છે.

2.5 સારાંશ

- ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા અનુસાર અહીં ગાંધીયુગ, ભૂમિકા, પરિબળો અને ગાંધીયુગની કવિતાનો પરિચય મેળવ્યો.
- રા. વિ. પાઠક - પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગના સંધિકાળના કવિ.
- તેમની કવિતામાં બધાં જ સ્વરૂપો - વિષય - ચિંતનમાં નાવીન્ય.
- રા. વિ. પાઠકના જીવન-કવનનો પરિચય.
- 'છેલ્લું દર્શન' કાવ્યનો આસ્વાદ.

2.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. રા.વિ. પાઠક - વાઙ્મય પ્રતિભા	- ડૉ. કાન્તિલાલ કાલાણી
2. રા.વિ. પાઠક	- ચંદ્રકાન્ત શેઠ
3. આસ્વાદ અષ્ટાદશી	- જયંત કોઠારી
4. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	- લે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

વિધાયક	- હકારાત્મક
ભીષણ	- ભયાનક
મીતભાષી	- ઓછું બોલનાર

2.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. જુઓ - 1.1નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.
2. જુઓ - 1.3નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.
3. જુઓ - 1.3નો પરિચ્છેદનો અંત.
4. જુઓ - 1.1નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. જુઓ - 1.4નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.
2. જુઓ - 1.4નો બીજો પરિચ્છેદ.
3. જુઓ - 1.4નો છેલ્લો પરિચ્છેદ.
4. જુઓ - 1.4નો છેલ્લો પરિચ્છેદ.
5. જુઓ - 1.4નો છેલ્લો પરિચ્છેદ.

એકમ ૩ 'અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું'

- ઉમાશંકર જોશી

રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 પૂર્વભૂમિકા
- 3.3 ગાંધીયુગ - ભૂમિકા અને પરિબળો
- 3.4 ઉમાશંકર જોશી - જીવન અને કવન
- 3.5 'અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું' - આસ્વાદ
- 3.6 સારાંશ
- 3.7 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 3.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

3.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ 'ગાંધીયુગ'ની કવિતાનો પ્રથમ એકમ છે. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે -

- ગાંધીયુગની પરિચિત થશો.
- ગાંધીયુગની કવિતા અને પરિબળોથી પરિચિત થશો.
- ઉમાશંકર જોશીના જીવન અને કવનથી પરિચિત થશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

નર્મદયુગ, પંડિતયુગ, અને ગાંધીયુગનો પરિચય તમે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસક્રમમાં મેળવ્યો, હવે ગાંધીયુગની કવિતાથી પરિચિત થશો.

ગાંધીયુગના કવિઓનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાયું છે. ઉમાશંકર અને સુંદરમ્ ત્રીશીના પ્રમુખ કવિઓ છે. બંનેની કવિતા વિશેષ કાવ્યતત્ત્વવાળી છે. ગાંધીયુગનો કવિ માત્ર પ્રેમનાં, પ્રકૃતિનાં કે પરમાત્માનાં જ ગીતો ગાવાને બદલે જીવનની કઠોર વાસ્તવિકતા પ્રત્યે અભિમુખ બન્યો. એ માત્ર કવિ જ ન રહેતાં માનવી બનવાને મથ્યો. વિશ્વૈક્ય અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાનાં ગાન એ ગાવા લાગ્યો. એણે મૃત્યુને મંગલ માન્યું અને જગતની યોજનામાં સુંદરતા સાથે કડુજ્ઞતા અને ભીષ્મજ્ઞતાનું સ્થાન પણ એણે જોયું. કવિતા મહાન અને ભવ્ય વિષયો પર જ લખાય - તેવા 1914ના આદર્શને બદલે ભંગડી, દરજી, ઉકરડો, રૂડકી, સુસાયેલો ગોટલો વગેરે વિષયો પર કાવ્યો લખાવા લાગ્યાં. આ કાવ્યો અંગે ગાંધીયુગના પ્રમુખ કવિશ્રી 'ઉમાશંકર જોશીના જીવન-કવન'થી પરિચિત થશો.

3.2 પૂર્વભૂમિકા

આપ જાણો છો તે મુજબ દલપતરામની કવિતા 'બાપાની પીંપર'થી અર્વાચીન કવિતાનો પ્રારંભ થયો ગણાય. ગાંધીજી આફ્રિકાથી આવ્યા અને ગુજરાતી કવિતામાં નવોન્મેષોનો પ્રારંભ થયો. એટલે કે લગભગ 1920થી 1948ની ગાંધીયુગની કવિતાને અહીં તપાસીશું.

3.3 ગાંધીયુગ - ભૂમિકા અને પરિબળો

ગાંધીયુગ એ અર્વાચીન ગુજરાતનો જન્મયુગ જ નથી, સુવર્ણયુગ પણ છે. એ યુગમાં ગુજરાતની માત્ર રાજકીય નહિ પણ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક ચેતના પણ સ્ફુરાયમાન થઈ. બ. ક. ઠા.નું મહત્વનું કાર્ય એ યુગમાં થયું. સુન્દરમ્, ઉમાશંકર જેવા કવિઓ, મુનશી, રમણલાલ, પન્નાલાલ જેવા નવલકથાકારો, ધૂમકેતુ અને દિરેક જેવા નવલિકાલેખકો, રા. વિ. પાઠક અને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેવા વિવેચકો, કાલેલકર જેવા ગદ્યશિલ્પી આપણને આ યુગમાં મળ્યા. ઉમાશંકર જોશી આ યુગના અગ્રણી કવિ છે. એટલે ગાંધીયુગની બધી જ પ્રધાનભાવનાઓ દીનજનવાત્સલ્ય અને સમાનતાવાદ, યુદ્ધવિરોધ અને વિશ્વબંધુત્વ - એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ગંગોત્રી'માં આલેખાઈ છે. વિદેશી શાસનની ધુરામાંથી મુક્ત થવા માટે ભારત જે પુરુષાર્થ કરી રહ્યું હતું તેને પરિણામે જ દષ્ટિલાભ થયો તે 'ગંગોત્રી'માં સાદ્યન્ત દેખાયા કરે છે. ઘરે ઘરે ગાંધી ને બારણે બારણે બુદ્ધને જગાડવા તે ઝંખે છે, તે પણ માત્ર ભારતને માટે નહિ પણ યુદ્ધોથી ત્રાસેલી સમગ્ર માનવજાત માટે. ઉમાશંકરનો રાષ્ટ્રવાદ ભારતની ચતુઃસીમાઓ પૂરતો મર્યાદિત નથી રહ્યો, માનવતાવાદ સુધી જ વિકસીને ધંભી નથી ગયો, વિશ્વબંધુત્વવાદ સુધી વિસ્તર્યો છે. ઉમાશંકર પ્રેમના અને સૌંદર્યના ગાયક છે. એ પ્રેમ એટલે, અલબત્ત વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમ નહિ, સ્થૂલ આકર્ષણ કે આવેશ તો નહિ જ. ઉમાશંકર જોશી માંગલ્યના ગાયક છે. જીવનની વિષમતા એમને અજાણી નથી. આવા બહુવિધ પ્રતિભા ધરાવનાર અને વૈશ્વિક પ્રેમથી છલકાતા એવા કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીનો વિશેષ પરિચય મેળવવો જોઈએ.

3.4 ઉમાશંકર જોશી - જીવન અને કવન

જન્મ : 19 જુલાઈ, 1911

મૃત્યુ : 19 ડિસેમ્બર, 1988

ગુજરાતી શીલ, સંસ્કારિતા અને સર્જકતાના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ કવિ શ્રી ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશીનો જન્મ ઈડર તાલુકાના બામણા ગામે 21 જુલાઈ, 1911ના રોજ થયો. પ્રાથમિક શિક્ષણ બામણાની સ્કૂલમાં, પછી દસ ધોરણ સુધી ઈડરમાં અને અમદાવાદની પ્રીપરાઈટરી સ્કૂલમાં મૅટ્રિક થયા. 1930 સુધી ગુજરાત કૉલેજમાં અભ્યાસ. 1930થી 34માં અભ્યાસ છોડીને સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં સામેલ. 1931માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. ત્યાં કાલેલકર અને કવિ સુન્દરમ્નો પરિચય થયો. 1936માં અર્થશાસ્ત્ર સાથે બી.એ. થયા. 1939થી 1946 સુધી વિશ્વસિભામાં અધ્યાપક. 1940માં 'ગંગોત્રી' માટે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો. 1937માં શરૂ થયેલું કામગીરી, 1964માં જ્યોત્સ્નાબહેનના અવસાન બાદ પડી ભાંગ્યું અને સમગ્રપણે સાહિત્યસાધનામાં જોડાયા. 1952થી 1988 સુધી સતત સર્જન. ગુજરાતી સાહિત્યનાં બધાં જ સ્વરૂપો - જેવાં કે ટૂંકી વાર્તા, નાટક, કવિતા, વિવેચન, પ્રવાસસાહિત્ય ખેડ્યાં, જેમાં કવિ ઉમાશંકર શિરમોર રહ્યા છે. તેમની પાસેથી નીચે મુજબ દસ કાવ્યસંગ્રહો મળ્યા છે. 'વિશ્વશાંતિ', 'ગંગોત્રી', 'નિશીથ', 'પ્રાચીન', 'આતિથ્ય', 'વસંતવર્ષા', 'મહા-પ્રસ્થાન', 'અભિજ્ઞા', 'ધારાવસ્ત્ર', 'સપ્તપદી' ઈઝરિયા ડુંગરના ઝરણેથી પ્રથમ પંક્તિ પંદર વર્ષના કિશોરને મળી 'જનતાતટે કુદરતપટે સૌંદર્યનિકેતન હતું' અને એમની છેલ્લી કવિતા ૨૩ ઓક્ટોબર, '88ની 'સાસણ ગીરમાં સિંહમય-રાત્રી' આ બન્ને વચ્ચે 'વિશ્વશાંતિ' થી 'સપ્તપદી' સુધીની ઉમાશંકરની સમગ્ર કવિતાગ્રંથી આત્રા' એક ઉત્તમ કવિ તરીકે એમણે સ્થાપી આપે છે. તેમની કવિતાના વિષયોમાં વૈવિધ્ય રહ્યું છે. ગાંધીયુગીન ભાવનાઓને આવકાર છે. વિશેષ તો પ્રકૃતિ, પ્રણય, ચિંતન અને માનવતા તેમની કવિતામાં વિશેષભાવે નિરૂપાયાં છે. તરુણવયે કવિતામાં પદ્મપણ કરનાર કવિ વિશ્વશાંતિ લઈને આવે છે. સ્વભાવે વિશ્વનાગરિક હોવાથી માણસને સાહ્ય વિના રહી શકતા નથી.

'સૌંદર્યથી ઉરઝરણ સામે પછી આપમેળે' આમ આ પ્રકૃતિ - સંસ્કૃતિધર્મની સાધના દ્વારા કવિએ 'શીલભદ્ર સારસ્વતે' કાવ્ય માટેની સૌંદર્યદ્વીપા પ્રાપ્ત કરી, ઉમાશંકરને તેમની પૂર્વકાલીન, સમકાલીન તેમજ અનુકાલીન પેઢીઓનો સમાદર સાંપ્રણ્યો અને તેઓ સમકાલીન તેમજ અનુકાલીન કવિપેઢીઓના પ્રેરક અને પ્રભાવક થઈ રહ્યા.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. ઉમાશંકર જોશીના જીવનનો પરિચય આપો.
2. ઉમાશંકર જોશીની બહુવિધ સાહિત્યિક પ્રતિભાનો પરિચય આપો.
3. ઉમાશંકર જોશીની કવિપ્રતિભાનો પરિચય આપો.
4. ઉમાશંકર જોશીની કવિતાની વિશેષતાઓ વર્ણવો.
5. ઉમાશંકરની કવિતા ‘વિશ્વશાંતિ’થી ‘આત્મશાંતિ’માં પરિણમે છે - સમજાવો.

અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

રહ્યાં વર્ષો તેમાં હૃદયભર સૌંદર્યજનનું
ભલા પી લે, વ્હીલે મુખે કર રમે સાત ડગનું
કદી લાધે જે જે મધુર રચી લે સખ્ય અહીંયાં
નથી તારે પાટે ઘઈ જ, નિરખી ‘દુષ્ટ’ દુનિયા
- અહો નાનારંગી અજબ દુનિયા! શે સમજવી ?
તને ભોળા ભાવે કરું પલટવા, જાઉં પલટી,
અહંગતમાં હા પગ, ઉપરથી, જાય લપટી;
વિસારી હું ને જો વરતું, વરતે તું મધુરવી
મને આમંત્રે ઓ મૂઢુલ તડકો, દક્ષિણ હવા
દિશાઓનાં હાસો, ગિરિવર તણાં શુંગ ગરવાં,
નિશાખૂણે હૈયે શશિકિરણનો આસવ ઝમે,
જનોત્કર્ષે - હાસે ગરમ ઋતલીલા અભિરમ
- બધો પી આકંઠ પ્રણયભુવનોને કહીશ હું;
મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું.

- ઉમાશંકર જોશી

3.5 ‘અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું’ - આસ્વાદ

બ. ક. ઠા.નું ‘ભણકારા’ આપણા સાહિત્યનું પ્રથમ સૉનેટ. ગાંધીયુગનો ભાગ્યે જ કોઈ કવિ એવો હશે જેણે એકાદ પણ સૉનેટ ન રચ્યું હોય. ઉમાશંકરના કાવ્યોદ્યાનમાં અનેક સૉનેટકુસુમો પાંગર્યા છે. પોતાને અભિવ્યક્ત કરતા કવિની પ્રથમ રચના પણ સૉનેટ છે. એમની સૉનેટસર્જનની પ્રવૃત્તિ 1928થી 1979 સુધી ચતત ચાલુ રહી છે. એમનાં મોટા ભાગનાં સૉનેટ પેટ્રાર્કશાઈ અને શેક્સપિયરશાઈ ઢાંચામાં ઢબેલાં છે. થોડાં મિશ્ટનશાઈ સૉનેટો પણ મળે છે. તેમની રચનાઓમાં ‘સ્વ’થી ‘સર્વ’ સુધીનો, સ્પુળથી સુખ સુધીનો, ભૌતિકથી આધ્યાત્મિક સુધીનો વિકાસતંતુ જોવા મળે છે.

‘વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી

માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની.’

1983માં લખાયેલા સૉનેટ ‘ભલે શુંગો ઊંચાં’માં વ્યક્ત થયેલી

‘ભલે શુંગો ઊંચાં, અવનિતલ વાસો મુજ વહો !

વાત જસ ઘૂંટાઈને ‘રહ્યાં વર્ષો તેમાં’...

‘બધો પી આકંઠ પ્રણયભુવનોને કહીશ હું;

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું.’

માં ઓલખાઈ છે. અવનિના અમૃતના-માનવના અમૃતના તેઓ આશ્ચિક છે.

‘ગયાં વર્ષો -’ અને ‘રહ્યાં વર્ષો તેમાં -’ ઉમાશંકર જોશીનાં એમની જન્મતિથિએ એક જ દિવસે લખાયેલાં બે સૉનેટ છે. આ બે સૉનેટને કવિએ ‘અડધે રસ્તે કાઢેલા જીવનના સરવૈયાફળ સૉનેટ’ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. આ સૉનેટોમાં ગયેલા સમયનું મૂલ્યાંકન અને રહેલા સમય ઓળખીને લેવાનું છે. કાશીમાં પસાર થતું જીવન વહી મયા પછી જ અર્ધર પડે છે, ત્યારે ઘણું મોડું થયું હોય છે. કવિને તો વિશ્વ સમસ્તમાં અમૃત છે તે જ લેવું

3.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

વિશ્વેક્ય	-	સમગ્ર વિશ્વની એકતા
રાષ્ટ્રવાદ	-	રાષ્ટ્રભાવના - દેશહિત
પૂર્વકાલીન	-	પહેલાંના સમયના
સમકાલીન	-	તે (વર્તમાન) સમયના
અનુકાલીન	-	પાછળના સમયના
પ્રભાવક	-	પ્રભાવ પાડનાર

3.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. જુઓ 1.1ની પ્રથમ પરિચ્છેદ.
2. જુઓ 1.3નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.
3. જુઓ 1.3નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.
4. જુઓ 1.3નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.
5. જુઓ 1.3નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. જુઓ 1.4ની પ્રથમ પરિચ્છેદ.
2. જુઓ 1.4નો બીજો પરિચ્છેદ.
3. જુઓ 1.4નો ત્રીજો પરિચ્છેદ.
4. જુઓ 1.4નો બીજો પરિચ્છેદ.
5. જુઓ 1.4ના બીજા પરિચ્છેદનો અંત.

રૂપરેખા

- 4.1 ઉદ્દેશો
- 4.2 પ્રસ્તાવના
- 4.3 કૃતિ
- 4.4 ક્રિયાત્મક સમન અધ્યયન
ખણ : 1
ખણ : 2
ખણ : 3
ખણ : 4
- 4.5 સારાંશ
- 4.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 4.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

4.1 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે -

- આ સોનેટમાં નિરૂપિત પ્રણયવિભાવનાની માહિતી મેળવશો.
- સુંદરમ્ની પ્રણયસંવેદના કેવી ઉત્કટ છે એની ખ્યાલ મેળવશો.
- સોનેટપ્રકારની વિલક્ષણતા જાણશો.
- કવિત્રી સુંદરમ્ની સોનેટકલાથી પરિચિત થશો.
- કાવ્યમાંનાં છંદ, અલંકાર, ભાષાસંયોજનાથી પરિચિત થશો.

4.2 પ્રસ્તાવના

પ્રણય કવિતા માટેનો સનાતન વિષય છે. વેણીભાઈ પુરોહિતે પણ 'ગીત ગાવું તો પ્રેમનું ગાવું' એવું કહ્યું છે. મીરાં પણ પોતાની જાત માટે 'એ રી મેં તો પ્રેમદીવાની' કહે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શુંગારને 'રસરાજ' કહેવાયો છે. શુંગારના બે પ્રકાર છે : સમ્ભોગ શુંગાર અને વિપ્રભભ શુંગાર. વિયોગની કવિતા સાચે જ વિશેષ સંવેદનતીવ્ર હોય છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં પણ કવિ ત્રી સુંદરમે વિયોગની અનુભૂતિને સંવેદનની તીવ્રતા સાથે આલેખી છે. વિપ્રભભ શુંગારનું આ એક નોંધપાત્ર સોનેટ છે.

4.3 કૃતિ

ગઈ ભલે

સરોવરતટે તદા અજબ સાન્ધ્ય રંગો તણી
કમાનસિખરે ચઢ્યાં નયન આપણાં જોડમાં,
અને ઉચરિયાં 'અહા !' ઉભય સંઘમાં આપણે :
શ્રવી સરખી કાં ગિસ ભટકતાં અજાણ્યાં તણી ?
અને ઘડીક એકમેક નિરખી રહ્યાં આપણે,
હઠાવી દગ તેં લીધાં, હું દગ ઢાળી ચિતી રહ્યો :
'અહો; ઉજવી સાથમાં શણિક સાંજ તેવી જ જો
ઉજાવી શકીએ કદી ઉભય જિન્દગી સાંજ, તો -'

વળ્યાં કદમ તાહરાં, કદમ માહરાં યે વળ્યાં,
 અને હદયની નિશીથમહી શોચસે પ્રાર્થુ હું :
 ગઈ ! ગઈ ભલે, અને સકળ સાર જીવ્યા તણો
 લઈ જ ગઈ સાથ, તોય કરતી જજે આટલું :
 મૂક્યું મિલનનું ભલે સ્મરણ ના, જજે મૂકી તો
 ચિરન્તન વિદાયના સ્મરણહીન ઝંકાર કો.

- સુન્દરમ્

4.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

અભ્યાસની સરળતા ખાતર આ સૌનેટને આપણે ચાર ખણ્ડોમાં વહેંચી નાખીશું. ચાર પંક્તિઓના એક-એક ખણ્ડમાં કવિએ પોતાની અનુભૂતિનો વિસ્તાર કરી છેવટની બે પંક્તિઓમાં એનું સમાપન કર્યું છે. આથી ત્રણ ચતુષ્કના ત્રણ અને એક યુગ્મનો એક એમ કુલ ચાર ખણ્ડોમાં આ કાવ્યને વિભક્ત કરીને સમજીશું.

ખણ્ડ : 1

સુરમ્ય સરોવરનો કિનારો છે, આકાશમાં અલ્પણી અન્ધ્યાની રંગપૂર્ણ ક્ષમાત વિસ્તરી છે અને એ સૌન્દર્ય નિહાળતાં નિહાળતાં કાવ્યનાયક અને નાયિકાથી એકસાથે જ મુગ્ધતાવૃક્ષ 'અહો' ઉદ્ગાર થઈ જાય છે. બન્ને પરસ્પરને માટે અજાણ્યાં છે. પરન્તુ પ્રકૃતિનું આ સૌન્દર્ય બન્નેને એકસરખું, એકસાથે વશીભૂત કરે છે. કાવ્યનાયકને આ અકસ્માતનું આશ્ચર્ય થાય છે કે આમ બન્નેના મુખમાંથી એકસરખી જ વાણી શા માટે નીસરી ! શું કશોક દૈવી સંકેત હશે મોંમાં ? આ સૌન્દર્યાનુભૂતિએ બન્ને વચ્ચે જાણે કે કશુંક અગમ્ય, અકથ આકર્ષણ ઊભું કરી દીધું. વિશેષે તો નાયકના ચિત્તમાં આ આકર્ષણનો પ્રભાવ વધારે છે. પૃથ્વી છન્દની પ્રથમ ચાર પંક્તિઓમાં આવી ભાવપરિસ્થિતિનું ઉદાહરણ નિરૂપણ કવિએ કર્યું છે. અહીં માત્ર પ્રથમ અને ચતુર્થ પંક્તિઓના જ પ્રાસ મળે છે. બીજા અને ત્રીજા પંક્તિને કવિએ પ્રાસમુક્ત રાખી છે અને એમ પ્રાસની દૃષ્ટિએ એમણે અનિયમિત એટલે કે મિલ્ડોનિક પ્રકારને અનુસરવાનું પસંદ કર્યું છે.

ખણ્ડ : 2

પ્રથમ ખણ્ડમાં પ્રકૃતિદર્શનથી વિસ્મિત બનેલાં નાયક-નાયિકા આ દ્વિતીય ખણ્ડમાં હલે પરસ્પરને નીરખવા માંડે છે. આ નયનચૈત્રક શણ-મે-શણ ટક્યું-ન ટક્યું ને બન્ને નજરો ઠાળી દે છે. નાયકના ચિત્તમાં એવો ભાવ થાય છે કે, આ જે શણ શ્લેષી વાર માટે પ્રાપ્ત થઈ એ જિન્દગીની સાંજ સુખી, આયુષ્યભર ટકે-તો-કેટલું સારું ! કવિ હલે પ્રકૃતિના મિન-અંગત અનુભવવર્ણનમાંથી કમશઃ અંગત અનુભૂતિના નિરૂપણ પ્રતિ ગતિ કરે છે. ત્રિર્મિકાવ્યમાં હમેશાં આવી અંગતતાને પ્રગટ થવાનો અવકાશ રહેતો હોય છે અને આથી જ સૌનેટને ત્રિર્મિકાવ્યનો એક પ્રકાર ગણવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ખણ્ડક આમ કાવ્યનાયકની અંગત સંવદનાને પ્રગટ કરે છે. અહીં બીજા, ત્રીજા અને ચોથી પંક્તિ વચ્ચે પ્રાસ સજવાયું છે.

ખણ્ડ : 3

કાવ્યનાયકની કાવ્યનાયિકા સાથે ચિરકાલાન સંગ કરવાની ઇચ્છા સાકાર થાય એ પૂર્વે તો બન્ને છૂટાં પણ પડી ગયાં. કવિએ 'વળ્યાં કદમ તાહરાં, કદમ માહરાં યે વળ્યાં' પંક્તિ દ્વારા અત્યન્ત સંભેપમાં આ દૂરતા ઉપસાવી આપી છે. આ શબ્દિક, આકસ્મિક મિલન જ હતું અને નાયિકાના ચિત્તમાં તો કદાચ નાયક માટે આવી ભાવ જાગ્યો પણ નહીં હોય. કવિએ કેવળ નાયકચિત્તનાં સંચાલનો જ દર્શાવ્યાં છે. નાયિકાથી છૂટા પડ્યા બાદ હદયમાં અન્ધકાર છવાઈ જાય છે અને એ અંધકારમય રાત્રિમાં કાવ્યનાયક માત્ર એક જ ઉચ્ચાર કરી શકે છે : 'ગઈ !' પણ તરત જ એમનું ચિત્ત સમાધાન શોધી લે છે અને વળતો ઉચ્ચાર કરે છે કે, 'ગઈ ભલે'. નાયિકા કેવળ ખાલી હાથે નથી ગઈ, પરન્તુ નાયકના જીવનનું સઘળું છીનવી ગઈ છે. એનો પણ નાયકને કશો રંજ નથી. નાયકનો પ્રેમભાવ એને સમુદાર બનાવે છે. એ જતી (રહેલી) નાયિકાને આજીજી, વિનવણી કરે છે કે તું

જતાં જતાં મારા માટે એક નાની શી કૃપા પણ કરતી જશે. નાયક જાણે કે પોતાનો બધો અધિકારભાવ ત્યાગી દે છે. એમને નાચિકા સંજોગોના સ્થૂળ મિલનમાં, દૈહિક મિલનમાં રસ નથી અને આથી જ એમની માંગણીનું સ્વરૂપ જૂદું છે. અહીં બીજી અને ચોથી પંક્તિનો પ્રાસ સચવાયો છે.

ખણ : 4

કાવ્યનું આ અંતિમ ચરણ છે. એમાં ચોટ સાથેનો વળાંક છે. શેક્સપિયરીઅન સૉનેટની શિસ્ત આ યુગ્મક પૂરતી તો કવિએ બખૂબીથી નિભાવી છે. કાવ્યનાયકના ચિત્તનો પ્રણય-વિસ્તાર આ પંક્તિઓમાં સરસ રીતે પ્રગટ થયો છે. કવિ અધિકારમાં નહીં પણ ત્યાગમાં પ્રેમનો મહિમા છે એ પ્રગટ કરે છે. આથી જ એ મિલનના સ્મરણ 'કરતાં' વિદાયનાં 'ઝંકાર'ને વિશેષ મૂલ્ય આપે છે. આ સ્મરણ નાયકચિત્તમાંથી કદાપિ વિલુપ્ત ન થાય એવી એની ઝંખના છે. ઝંખના જ ચિરન્તન રહે તો યે એમાંથી એમને પ્રણયાનંદ પ્રાપ્ત થશે. આ સંવેદનામાં સ્થૂળ દેહલાલસા કે મિલનસુખની અપેક્ષા નથી પણ નિરપેક્ષ સાત્ત્વિક સ્નેહની અભીપ્સા છે. કાવ્યનાયકનો પ્રણયભાવ આમ ઉચ્ચ કોટિનો છે, એમાં વિશુદ્ધિ છે, એની પ્રતીતિ આ છેવટની બે પંક્તિઓ કરાવે છે. અહીં બન્ને પંક્તિઓ વચ્ચે પ્રાસ સચવાયેલો છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો આપો :

1. કાવ્યનાયક અને નાયિકા કયા સંજોગોમાં 'લેગો' થઈ જાય છે ?
2. કાવ્યનાયિકાને નિરખતાં કાવ્યનાયકના ચિત્તમાં કેવી ઇચ્છા આકાર લે છે ?
3. આ મુલાકાતનું પરિણામ કેવું આવે છે ? મુલાકાતને અન્તે કાવ્યનાયકના મનમાં કયા વિચારો આવે છે ?
4. કવિ નાયિકા પાસે, કાવ્યાન્તે, કઈ અપેક્ષા વ્યક્ત કરે છે ?

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. કાવ્યમાં સૉનેટનો કયો પ્રકાર છે ?
2. પ્રાસયોજનામાં કયા કાવ્યપ્રકારની શિસ્ત કવિએ અપનાવી છે ?
3. કાવ્યનો છન્દ કયો છે ?
4. કાવ્યમાં નિરૂપિત સંવેદના પુરુષના ભાવોને પ્રગટ કરે છે કે સ્ત્રીના ?

4.5 સારાંશ

પ્રકૃતિસૌન્દર્ય નિરખતાં નિરખતાં કાવ્યનાયક અને નાયિકા એકસાથે જ પ્રસન્નતા અનુભવતા ઉદ્ગારો કરી બેસે છે. એ પછી અન્યોન્યને નિરખ્યા કરે છે અને આ ક્ષણિક સંગ ચિરકાલીન બની રહે તો કેવું સારું એવું નાયક વિચારે છે, પરન્તુ વાસ્તવ તદ્દન વિપરીત છે. બન્ને છૂટાં પડી જાય છે. કાવ્યનાયક એને દૂર રહ્યો રહ્યો પ્રાર્થે છે કે મિલનનું સ્મરણ ભલે એ મૂકી નથી ગઈ પરન્તુ વિદાયનું કોઈ સ્મૃતિચિહ્ન અચૂક અંકિત કરી જાય, જેથી એની ચિરકાલીન સ્મૃતિ ટકી રહે.

4.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

'કોયા ભગતની કડવી વાણી', 'વસુધા', 'કાવ્યમંગલા', 'યાત્રા', 'વરદા', 'અભીપ્સા' આદિ સુન્દરમૂના કાવ્યસંગ્રહો જોઈ જાઓ. આ ઉપરાન્ત સુન્દરમૂની પ્રતિભાનું મૂલ્યાંકન કરતા 'તપોવન' (સં. સુરેશ દલાલ) અને 'સુન્દરમૂ : વ્યક્તિ અને સર્જક' (સં. મફત ઓઝા, સુધા પંડ્યા) તથા 'સુન્દરમૂ એટલે સુન્દર' (સં. રામજીભાઈ કડિયા) ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરો.

4.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

વિપ્રલમ્બ	-	વિયોગ
તટે	-	કિનારે
સાન્ધ્ય	-	સન્ધ્યાના
ઉભય	-	બન્ને
ઞવી	-	નીકળી
ગિરા	-	વાણી
દગ	-	નજર
નિશીથ	-	રાત્રિ
સદૃષી	-	સુન્દર
પ્રપૂર્ણ	-	ભરપૂર
દ્વિતીય	-	બીજું,
નયનમૈત્રક	-	આંખો વડે થતી મૈત્રી
બિનંગત	-	અંગત નહીં એવું
સમુદાર	-	સરખી રીતે ઉદાર
સ્થૂળ	-	ભૌતિક

4.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

- (1)
1. જુઓ ખણ્ડ : 1
 2. જુઓ ખણ્ડ : 2
 3. જુઓ ખણ્ડ : 3
 4. જુઓ ખણ્ડ : 4
- (2) શેક્સપિયરીઅન, મિલ્ટોનિક, પૃથ્વી, પુરુષના ભાવો.

એકમ 5 'આધુનિક અરણ્ય' - નિરંજન ભગત

રૂપરેખા

- 5.0 ઉદ્દેશો
- 5.1 પ્રસ્તાવના
- 5.2 પૂર્વભૂમિકા
- 5.3 અનુગાંધીયુગ : ભૂમિકા - પરિભળો
- 5.4 નિરંજન ભગત : જીવન અને કવન
- 5.5 'આધુનિક અરણ્ય' - આસ્વાદ
- 5.6 સારાંશ
- 5.7 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 5.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 5.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

5.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ 'રાજેન્દ્ર - નિરંજન યુગ'ની કવિતાનો પહેલો એકમ છે. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે

- 'રાજેન્દ્ર - નિરંજનયુગ'થી - અનુગાંધીયુગથી પરિચિત થશો.
- 'રાજેન્દ્ર નિરંજનયુગ'ની ભૂમિકા - કવિતા - પરિભળોથી પરિચિત થશો.
- નિરંજન ભગતના જીવન-કવનથી પરિચિત થશો.

5.1 પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસક્રમમાં તમે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નર્મદયુગ, પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગના સાહિત્યથી વાકેફ થયા છો, હવે 1942 પછીના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરીશું. પુરોગામી સાહિત્ય કરતાં ઘણી બાબતોમાં નવો-નવોનો અનુભવ કરાવતું આ સાહિત્ય પશ્ચિમ સાહિત્યના સંપર્કથી વધુ વિસ્તાર પામ્યું છે. વિષય-નિરૂપણમાં નવી શિતિજો વિસ્તારી છે. વૈશ્વિક પ્રવાહોથી સાહિત્યકાર પરિચિત થતો રહ્યો છે. આમીણ સંસ્કૃતિથી શહેરી સંસ્કૃતિ તરફની આંધળી દોટ - અને નગરમાં ખોવાયેલા માનવ અને માનવતાની સોધ તેને નગરકવિતાના વિશ્વમાં ખેંચી જાય છે. આ એકમમાં રાજેન્દ્ર -નિરંજનયુગનાં પરિભળો, તેમની કવિતા અને તે અંગે વિશેષ પ્રદાનકર્તા કવિશ્રી નિરંજન ભગતના જીવન-કવનથી પરિચિત થશો અને સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો આપી શકશો.

5.2 પૂર્વભૂમિકા

અગાઉ અભ્યાસમાં જોયા અનુસાર આપ જાણો છો કે 'બાપાની પીપર' દલપતરામથી અર્વાચીન કવિતાનો પ્રારંભ ગણાય - પણ નર્મદથી શુદ્ધ અર્વાચીનતાનો પ્રારંભ વિવેચકોએ સ્વીકારેલો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં

નર્મદયુગ - 1845થી 1885

પંડિતયુગ - 1885થી 1920

ગાંધીયુગ - 1920થી 1948

લગભગ 1940થી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભારતીય સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના પબ્લિકશન વિશેષ સંભળાયા જેને આપણે અનુ-ગાંધીયુગ કે રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગની ઓળખીશું.

5.3 અનુગાંધીયુગ : ભૂમિકા - પરિભળો

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નર્મદયુગ, પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગથી આપ પરિચિત રહ્યા છો. હવે અનુગાંધીયુગ જેમાં સાહિત્યસર્જનક્ષેત્રે ઘણાંબધાં પરિભળો પ્રભાવક નીવડ્યાં. જેમ કે, રાજકીય-સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ, સામાજિક-નગરચેતના એટલે તત્કાલીન સાહિત્યમાં વસ્તુ, નિરૂપણ, અભિવ્યક્તિ બાબતે વિલક્ષણતાઓ જોવા મળે છે, જેને ધ્યાનમાં લઈને અનુગાંધીયુગને શ્રી ઉશનસુ તેમના 'નૂતન કવિતાની નાન્દી' નામના લેખમાં 'રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગ' એવું નામ આપતાં લખે છે : "આમ ગુજરાતી કવિતા વળી પાછી રાજેન્દ્ર-નિરંજનને ખભે ચડીને ચાલે છે કહેવો હોય તો આ રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગ છે." શ્રી ભીળાભાઈ પટેલે પણ આ યુગને રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે (અધુના પૃ. 51-52). ટૂંકમાં, હવે અનુગાંધીયુગ વધારે ને વધારે 'રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગ'થી ઓળખાવા લાગે છે, કારણ આ સમયગાળાના સર્જનમાં આ બંને પ્રધાન કવિઓએ ઘણો મોટો ફાળો નોંધાવેલો છે.

આમ તો અનુગાંધીયુગની શરૂઆત 'બારીબહાર'માં જોઈ શકાય છે, જેમાં ગાંધીયુગ કરતાં કવિતા સૌંદર્યાભિમુખ વધારે બની છે. સૌંદર્યાભિમુખતાને લીધે આ યુગની કવિતા કૌતુકરાગી બની છે. સાથે ને સાથે રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગની કવિતામાં સમાજભિમુખતાના અંશો પણ વધે છે. કોઈ પણ સર્જક તે તે યુગનો ગુલામ હોય છે. પોતાની આસપાસનાં વૈશ્વિક પ્રવાહોથી અને ઘટતી ઘટનાઓથી મુક્ત રહી શકે નહીં. દેશ અને દુનિયાનું ચિત્ર બીજા વિશ્વયુદ્ધને લીધે ડામાડોળ હતું. પ્રશ્નોની વચ્ચે સબડતો માનવી સર્જનમાં શું બાદબાકી કરી શકે ? એટલે જ કદાચ આ બંને કવિઓ પર વિશેષ પશ્ચિમ અને બંગાળની અસર જોવા મળે છે. રાજેન્દ્ર-નિરંજન પહેલાં હરિશ્ચંદ્ર અને પ્રહલાદે સૌંદર્યાભિમુખ કવિતાનો પાયો મજબૂત કરી દીધો છે. સમાજભિમુખતા ભળતાં પશ્ચિમ અને બંગાળી અસર પ્રમાણમાં અનુગામી નિરંજન ભગતમાં વિશેષ દેખાય છે. ઉપરાંત, પશ્ચિમના કવિઓ જહાંન ડન, ટી. એસ. એલિયટ, એઝરા પાઉન્ડનો પ્રભાવ પણ નોંધનીય છે. સમગ્ર યુગનિર્માણમાં જેમનો ફાળો છે તેવા શ્રી નિરંજન ભગતનો વિશેષ પરિચય મેળવવો જોઈએ. તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'છંદોલય' છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. યુગવિભાજનનું આધારભૂત પરિભળ કયું છે ?
2. અનુગાંધીયુગને બીજા કયા નામે કોણે ઓળખાવ્યો ?
3. નિરંજન ભગતનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ કયો ?
4. 'રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગ'માં સમાજભિમુખતાનાં પ્રેરક પરિભળો કયાં ?
5. રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગની કવિતા પર અન્ય કઈ ભાષા અને કવિની અસર છે ?
6. નર્મદયુગ, ગોવર્ધનયુગ (પંડિત), ગાંધીયુગની સમયમર્યાદા દર્શાવો.

5.4 નિરંજન ભગત : જીવન અને કવન

જન્મ - 1926 પ્રથમ સંગ્રહ : 1949 'છંદોલય'

અમદાવાદ, ખાડિયાની લાખા પટેલની પોળમાં 1926માં જન્મ (જેનું તેમને ગૌરવ "હું એક ઔદ્યોગિક નગરનું સંતાન છું."), આસપાસ નરસિંહરાવ, આનંદશંકર જેવાં નાગર કુટુંબોનું વાતાવરણ. રહેઠાણ કાલુપુરમાં. બાજુમાં જ વૈષ્ણવમંદિર અને ઘરમાં ભક્તિના વાતાવરણે તેમનામાં સંસ્કારસીચન શિક્ષણ અમદાવાદમાં જ. 1948માં ગ્રેજ્યુએટ. વ્યવસાયે અંગ્રેજી વિષયના અધ્યાપક, તેમના જીવન અને કવન પર બ. ક. ઠા, રવીન્દ્રનાથ, ટી. એસ. એલિયટની પ્રભળ અસર છે. વાચનની ભૂખ અવિરત - સત્તર વર્ષે તો કાવ્યસર્જન. સ્વાભાવિકપણે યુવાનીની કવિતામાં પ્રણય-સ્વપ્નકલ્પના ભરપૂર હોય જ. 1943થી 1957 સુધી સતત કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. 1957માં 'છંદોલય' સંગ્રહ મળે છે, જેમાં 'છંદોલય', 'ફિનરી', અને 'અલ્પવિરામ'માંથી મૂંઝેલાં પ્રતિનિધિ કાવ્યો છે. 1958માં પ્રકાશિત '33 કાવ્યો'માં 'પ્રવાહલીપ'

પછીની બદલાયેલી કાવ્યપ્રવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ છે.

તેમણે પોતે જ પોતાની કવિતાને યોગ્ય રીતે જ બે વિભાગમાં વહેચી છે : (1) 1943થી 1948 રોમેન્ટિક કવિતા અને (2) 1948થી 1958 આધુનિક કવિતા.

કાવ્યસર્જન પ્રારંભનો રોમેન્ટિક કવિ છેવટે નગરસંસ્કૃતિની વિનાશકતાને સ્વીકારી માનવ-સંબંધોની શાશ્વતતા સુધીની યાત્રા કરાવે છે. તેમની રચનાની પ્રથમ પંક્તિ

'મારી પાંપણને પલકારે

હો રાજ ! મેં તો દીઠું તું સોણલું.'

ત્યાર પછી એ જ વર્ષે 'દૃઢ્યની ઋતુઓ' સ્વચ્છ શિખરિણી અને સૉનેટ સ્વરૂપે એક ધસમતો કવિ-અવાજ આવે છે.

'છકેલી ફાલ્ગુની છલબલ છટા શી પૃથિવીની !

દિશાઓ મૂકીને મન ખિલખિલાટે મલકતી...

અને પછી વર્ષાની વાત કરતાં લય તૂટક બને છે, જેમ કે-

'અને પેલી વર્ષા, ઝરમર નહીં, ધોધ વરસી

બધી સીમા લોચે...' વગેરે.

પ્રેમ અને પ્રકૃતિ અવિરત કાવ્યોમાં વહે છે. શરૂઆતમાં રોમેન્ટિક કવિ, પછી ઉત્સાહ, ઉન્માદ, પછી વિકૃતતા, ઉપેક્ષા અને ઉદાસીનતા એમ કાવ્યપ્રવાહ ચઢાવ-ઉતારમાં વહે છે, જેમ કે - 'એકલો'માં

કોને કહું ? છું એકલો !

રૂપની રંગત બધી જોઈ રહું છું એકલો

સ્નેહની આ સ્વખલીલા હું લહું છું એકલો

આભ જેવા આભનો રે ભાર વહું છું એકલો !

હવે પરિસ્થિતિ અને વાસ્તવનો સ્વીકાર તેમની કવિતામાં ભળે છે -

શણ હસવું, શણ રડવું,

પૃથ્વી વિણ ક્યાં જડવું ?

તેમની પ્રિયા, પ્રકૃતિ અને પ્રેમ-વિશેની રોમેન્ટિક કવિતા મોટે ભાગે સૉનેટ, મુક્તક કે ડુષ્ટેટ જેવા રૂઢ કાવ્યપ્રકારોમાં વ્યક્ત થઈ છે. ગીતને પણ તેમણે કાવ્યપ્રકાર તરીકે સ્વીકાર્યું છે. 1947માં સ્વાતંત્ર્ય ભારતના ભાગલા, ગાંધીજીની હત્યા ત્યારે માનવજીવન, શબ્દ-મૌન, કરુણા - એ બધામાંથી તેમની કવિતાએ 'હું'માંથી 'અમે' - નોંધનીય ફેરફાર સહિત આવે હે મુક્તિદિન !

આજ તું જોઈ લે ભગ્ન અમ સ્વખલીન !

મૌનનો સાક્ષાત્ અનુભવ રાષ્ટ્રીય સ્તરે

આજ શી સંસ્મૃતિ ! સંસ્મૃતિ.... સંસ્મૃતિ

ત્યાં કશી તાહરી શ્લોક પણ ઝંકૃતિ ?

'પ્રવાલદ્વીપ'ની કવિતા માત્ર નિરંજનની જ નહીં ગુજરાતી કવિતાની પણ એક સિદ્ધિ છે. પશ્ચિમમાં નગરજીવનની નાટકીયતાનું ચિત્રણ કરતી કવિતા બોદલેર, રિલ્કે, લોકા, એલિયટ વગેરે કવિઓ પાસેથી મળે છે. ગુજરાતીમાં એ પ્રકારની ઉત્તમ કવિતા પ્રથમ લઈ આવે છે. નિરંજન ભગત 'પ્રવાલદ્વીપ'માં મુબઈ નગરીનું જ વર્ણન હોવા છતાં તે દ્વારા કવિ આધુનિક નગરસંસ્કૃતિની વિરૂપતા, વકતા, કૃત્રિમતા અને તિકતાને પ્રગટ કરે છે. આ ગુચ્છની બે કૃતિઓ 'પાત્રો' અને 'ગાયત્રી'માં કવિની સર્ગશક્તિનો પ્રબળ ઉન્મેષ અનુભવવા મળે છે. નગરકવિતા પછી માનવ-માનવ વચ્ચેના સંબંધ-સંવાદને 'હાથ મેળવવાની' વાતને શ્રદ્ધા સમાધાન સૂરમાં વ્યક્ત કરે છે. તેમનાં કાવ્યો - સર્જન

— પ્રેમકાવ્યો

— પ્રકૃતિકાવ્યો

— નગરકાવ્યો

— ચિંતનપ્રવણ - પ્રકીર્ણ

— અનુવાદ

અંગ્રેજી અને બંગાળીમાં મળે છે. દા.ત. કવિ ગટેનું 'The Wanderer's Night Song'નો 'શાંતિ' નામે પદ્યાનુવાદ.

બંગાળીમાં રવીન્દ્રનાથનાં ઉત્તમ કાવ્યોનો અઘરો કહી શકાય તેવો અધ્યાનુવાદ - તેમના અનુવાદો શુદ્ધ નહીં પણ કાવ્યના ભાવાલપને જાળવીને કરેલા સર્જનાત્મક અનુવાદો છે. તેમણે આપેલી કવિતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો ગીત, સોનેટ (કુલ 225 કૃતિમાંથી 38 સોનેટ), મુક્તક, લઘુકાવ્ય, દીર્ઘકાવ્ય મળે છે.

‘ઇંદોલય’માં તેમની છંદ, લય અને પ્રાસ વિશેની જે સુઝ, સમજ અને ચોકસાઈ વ્યક્ત થઈ છે તે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં ઉલ્લેખનીય ઘટના કહી શકાય તેવી છે. અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ બંને પ્રકારના છંદો પ્રયોજ્યા છે. કવિતા ઉપરાંત પ્રકીર્ણ લેખો પણ અસંખ્ય મળે છે.

તેમના વિવેચનમાં કલાપરક દષ્ટિબિંદુ અપનાવાયેલું છે. વિવેચક તરીકે કશી પરંપરાગત પરિભાષાને વળગી રહેલા ઢૂઢ વિવેચક નથી. કાવ્યપ્રવૃત્તિ તેમને મન કોઈ મિશનનું સાધન નથી. કવિકર્મ એ જ કવિધર્મ. તેમની વિવેચનશૈલીમાં વાગ્મિતા એક વિલક્ષણ તત્ત્વ છે. કાવ્યકલ્પના ઊંચા મૂલ્યનું તેઓ ગૌરવ કરે છે. તેમનામાં સર્જન - વિવેચનકલા અને જીવન સમાન્તરે ચાલે છે. નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતા આ કવિ તેમની બહુવિધ અભ્યાસુ પ્રતિભાનો પરિચય કરાવી જાય છે. જ્ઞાનના સીમાડાને આંબવા બેઠેલા આ સાહિત્યપિપાસુને કોઈ પણ વિષય પર સાંભળવા તે લ્હાવો છે. શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૧૯૯૦) કહેલું યથાર્થ છે : ‘નિરંજન સાહિત્ય પીઠેલા માણસ છે.’

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. નિરંજન ભગતના જીવનનો આછો પરિચય આપો.
2. નિરંજન ભગતના સર્જનનો પરિચય આપો.
3. નિરંજન ભગતની કવિતાનાં કાવ્યસ્વરૂપો દર્શાવો.
4. નિરંજન ભગતની કવિતાનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
5. નિરંજન ભગતની કવિતાની વિશેષતાઓ દર્શાવો.

આધુનિક અરણ્ય

અરણ્ય, જન જ્યાં અગણ્ય પશુ હિંમ્ન શા ધૂમતા
શિલા શત, સિમેન્ટ, કાચ વળી કાંકરેટે રચ્યું,
ધરાતલ પરે ન ઇન્દ્રધનુ લોહનું હો લચ્યું !
વનસ્પતિ નહીં, ન વેલ નહિ વૃક્ષ જ્યાં ઝૂમતાં,
વિહંગ નહિ, રેડિયો ટહુકતો પૂરે વોલ્યુમે,
નહીં ઝરણ, શી સરે સડક સ્તિન્ગ્ધ આસ્ફાલ્ટની
ન પ્રેત, પણ આ ઇમારત વિચિત્ર કે ઘાટની
પરીગણ ન, ટ્રામકાર દિનરાત અહીંતહીં ધૂમે
સર્પા અતલથી નર્પા સજડ આમ ધીજ્યા ઠર્પા
અહીં નરકનીકળ્યા મલિન ઉખ્ણ નિઃસ્વાસ ? કે
કદીક નિજ સ્વપ્નબીજ અહીં વાવિયાં રાશ્ણસે
વિશાલ પરિપક્વ આ સ્વરૂપમાં શું ફાલ્યાંફૂલ્યાં ?
અરણ્ય ? છલ આ ! રહસ્ય ? ભ્રમણે અટૂલો ચડ્યો
પુરંદર સ્વયં અહીં નહિ શું હોય ભૂલો પડ્યો ?

- નિરંજન ભગત

5.5 ‘આધુનિક અરણ્ય’ - આસ્વાદ

આપણે પ્રારંભે જોયું તેમ ‘ઇંદોલય’ ‘કિન્નરી’ પછી નિરંજનની કવિતા કરવટ બદલે છે. પ્રવાલદીપની સોળ રચનાઓ નગરકવિતા છે. નગરકવિતા ત્રીસ જેટલી જૂની છે. વિશ્વકવિતાના ઊંડા અભ્યાસી નિરંજન ભગતે વિશ્વકવિતાના સંસ્કાર ઝીલ્યા છે, આત્મસાદ્ કર્યા છે. રીલ્કે, બોદલેર, એલિયટ ઉપરાંત ગુજરાતી કવિઓની અક્ષર પણ દેખામ છે. પ્રવાલદીપ

શીર્ષક એલિપટના 'The West Land' જેવું પ્રતીકાત્મક છે. તેમની પ્રથમ કૃતિ 'મુંબઈ નગરી'માં જોઈ શકાય છે.

'આધુનિક અરણ્ય'

ચલ મન મુંબઈ નગરી,
જોવા પુચ્છ વિનાની મગરી !

કાવ્યના અંતે વિનાશની ઘોષણા પણ કરે છે. આજ તીર્થંતી કવિ યાત્રા કરાવે છે, જેનું બીજું નામ છે 'આધુનિક અરણ્ય' - કેવું ?

'અરણ્ય, જન જ્યાં અગણ્ય પશુ હિંસ્ર શાં પૂમતાં.' શહેરમાં મનુષ્યો કાચ-ભક્ષકના સંબંધથી જીવે છે. તેથી હિંસ્ર પશુથી જરા પણ ઊતરતાં નથી, પરંતુ આ હકીકત અભિધાથી પ્રગટ કરી તેના બદલે વ્યંજનાથી પ્રગટ થઈ હોત તો વધુ આસ્વાદ્ય બની શકી હોત. 'પ્રવાલ-દ્વીપ'માં આ નગરવાસી માનવીને બરોબર સમજવાનો પ્રયત્ન રહ્યો છે. શ્રી ભગતના ઉપરના કાવ્ય પર રિલેના કાવ્ય 'The Panther'નો પ્રભાવ છે. એકવેરિયમની માછલીની જેમ આજનો નગરવાસી પણ પાર વિનાની પ્રતિ કરે છે. નવિન સવળનું વિધાન અર્થાત્ છે : 'નિરંજન અને બોદલેરનાં નગરો તો ભિન્ન છે જ.' બોદલેરની જેમ ભગતનાં નગરકાવ્યો આજના નગરો કરેલા પ્રશ્નોને ખાસ સ્પર્શતાં નથી. માનવચિત્તનાં સૂક્ષ્મ સંચલનો નિરૂપવા કરતાં કવિનું લક્ષ્ય બાહ્ય વર્ણન પર વિશેષ છે. આધુનિક નગરસંસ્કૃતિનું પોક્ષ્ણ સ્વરૂપ સમજતાં કવિ કહે છે કે સવારનું સ્વપ્ન સાંજે ભગ્ન ખંડિત થાય છે.

આ તો સૌં નિત્ય જન્મે ને પાછાં નિજ જ જન્મે મરે ! નગરજીવનની આ વિડંબના, કડુક્તા માત્ર મુંબઈમાં નથી, બોદલેરના પેરિસમાં પણ છે. પ્રથિમમાં નગરકવિતા જૂની છે પણ ગુજરાતીમાં સાચા અર્થમાં નગરકવિતાનો પ્રારંભ નિરંજન ભગતથી જ થાય છે. રાજેન્દ્ર - નિરંજનયુગ પછી ગુજરાતી કવિતા અદ્યતન યુગમાં સુરેશ જોશી, ગુલામ મહંમદ શેખ, રાવજી પટેલ, શામશંકર ઠાકર જેવા કવિઓથી પણ નગરકવિતા વિકસે છે.

'આધુનિક અરણ્ય' કવિતામાં પણ 'આ આ નથી, પણ આ છે.' એનો એકસરખો રણકાર આપણા કાનમાં વાગે છે. અહીં, અપહનુતિ છે એમ કહેવા કરતાં અપહનુતિની વિડંબના છે એમ કહેવું ઉચિત છે. રીમેન્ટિક કવિજનો જેની ભાંતિમાં રાગતા તે પરી, ઝરણ, વિહંગ-ને નકારે છે - અહીં ભાંતિયુક્ત થયા પછી જે છે તેને તે જુએ જીવાનો કહે આગ્રહ છે. અરણ્યસમ બની રહેલા આધુનિક નગરની વાત કરે છે. શહેરના મનુષ્યો ભલભલકના સંબંધથી જીવે છે. તે વધારે મુખર થઈ ગયું છે. 'વિહંગ'થી આકાશના વિસ્તારનું ને મોકળાશનું પણ સૂચન થયું. રેડિયો હવાનાં મોજાં સાથે વહી આવતાં ધ્વનિ આંદોલનને ઝીલે છે પણ એની સાથે આકાશનો અભ્યાસ નથી. પંખી કાળે લપાઈને ટહુકે, એનો ટહુકાર વિશેષરૂપ ન બનતાં જીવનમાં વચાઈ જાય. ઝરણ નથી પણ સિન્ગ્ય આસ્ફાલ્ટની સડક છે એમ કહીને ઝરણની સંગીતમય સજીવ પ્રવાહિતાને આસ્ફાલ્ટની જડ સડક એડે બાળપૂર્વક વિરોધાવી છે. લયસૂઝ તેમનાં કાવ્યોનું પ્રણયપાત્રું છે, પ્રણયીની પંક્તિ છે :

પરીગજ ન દ્રામકાર દિનરાત અહીંતહીં પૂને, અહીં પૃથ્વીછંદની આ પંક્તિના ઉત્તરાર્ધને ત્વચ્ચિ ઉચ્ચારણથી બોલી લેવો પડે છે. 17ને બદલે 19અક્ષરથી છંદોભંગ લાગે પણ સાભિપ્રાય કર્ષો હોય તેમ લાગે છે. દ્રામકારની દોષદોષમાં રહેલી કડક ત્વરિતતાનો ખ્યાલ છંદોભંગથી આપવો હશે. આગળ 'સર્પા' 'નર્પા' 'કર્પા' 'વિર્પા' 'નીકળ્યા' પણ સાભિપ્રાય યોગ્ય છે.

અરણ્યરૂપે નગરનું વર્ણન કરીને, નગરવાસીઓની હિંસકતા, એમના જીવનની યાંત્રિકતા, નિશાનદતા બતાવ્યા પછી કવિ પ્રશ્ન કરે છે : આને અરણ્ય કહેવાય ખરું ? એવું એક ભાંતિ નથી ? છેલ્લે મૂકેલો પુરંદર શબ્દ કવિએ સહેતું જ પ્રયોજ્યો, જ્યાં નગરનો નાશ કરવામાં પુરંદર પણ પાછો પડ્યો તો આવાં નગરોનો નાશ કોણ કરશે ? એવી ચિંતા સેવી છે. સ્વરૂપ બાબતે વિચારીએ તો આક પંક્તિ આગળ અપહનુતિમાંના પૂરી થાય છે. એટલે એક ખંડ પૂરો થયો એમ કહી શકાય પણ ત્યાં સાંનેટનો જરૂરી એવો અર્થવળાંક નથી, પણ ચૌદ પંક્તિ સળંગ છાપીને કવિએ એ પરત્વે પોતાની ઉદાસીનતા બતાવી છે એટલે ચૌદપંક્તિક કાવ્ય કહી શકાય.

આમ, મુંબઈ નગરીના - આધુનિક અરણ્યના બાહ્ય વર્ણનથી શરૂ થયેલી આ કવિતા તેનાં

પશુ-પ્રાણીઓ તથા મનુષ્યોના અંતરંગ-બહિરંગનો સંતર્પક પરિચય કરાવી તેમના જીવનની નિરર્થકતા, શૂન્યતા, વ્યથા-વેદનાને દર્શાવી અંતે તેમાંથી મુક્તિ મળે તે માટેની પ્રાર્થનામાં વિરમે છે. કાવ્યના અંતરંગ-બહિરંગ પર આપણે જોયું તેમ અનેક કવિઓની અસર છે, પરંતુ એ અસરને આત્મસાત્ કરી કવિએ એક બલિષ્ઠ કલાકૃતિનું નિર્માણ કર્યું છે. સુરેશ દલાલે સાચું જ કહ્યું છે : “નિરંજને ક્યારેક પશ્ચિમ પાસેથી ઉછીનું લીધું છે પણ એમની આ ઉછી-ઉધારીની ફરિયાદ આપણે કરી શકીએ તેમ નથી, કારણ કે એમણે કલા અને કસબથી એ લેણું બેવડું ચૂકવી આપ્યું છે.”

કવિની કથયિતવ્યની એક વિશિષ્ટ લક્ષણ ‘વિહંગ નહીં રેડિયો ટ્યુકતો પૂરે વોલ્યુમે’ - નકારાત્મક વિધાનથી કથયિતવ્ય સરૂ થાય છે અને પછી ‘પરંતુ’, ‘કિંતુ’, ‘છતાંય’ કહીને જે કહેવું છે તે કહી દે છે.

તેમની કવિતામાં સંવેદના જ આધુનિક છે તેવું નથી, ઇમારત પણ આધુનિક છે. ‘આધુનિક અરણ્ય’માં જે ઇમારત પ્રયોજી છે તેનાથી આધુનિક સંવેદના સરળતાથી અનુભવાય છે. રઘુવીર ચૌધરી યથાર્થ કહે છે : “નિરંજન આપણા યુદ્ધોત્તર કવિઓમાં અનુભૂતિ અને ઇમારત બેઉમાં એક સાથે આધુનિક છે... અદ્યતન ઇમારતની દૃષ્ટિએ નિરંજનનું કવિકર્મ અપૂર્વ છે.”

5.6 સંરાંશ

- ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખાના અભ્યાસક્રમ અનુસાર અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યવિષયક ખંડના રાજેન્દ્ર - નિરંજનયુગના ચોથા વિભાગની આ પ્રથમ એકમ છે. જેમાં રાજેન્દ્ર-નિરંજનયુગનાં લક્ષણો, નગરકવિતા, તેની ભૂમિકા અને પરિભાષોનો અ્યાલ મેળવ્યો.
- નિરંજન ભગત - ગુજરાતી કવિતામાં નગરચેતનાના પ્રથમ કવિ.
- તેમની કવિતામાં સંવેદના, ઇમારત, છંદ, બધી દૃષ્ટિએ આધુનિક.
- નિરંજન ભગતના જીવન-કવનનો પરિચય.
- ‘આધુનિક અરણ્ય’ - આસ્વાદ સ્વરૂપદૃષ્ટિએ.

5.7 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગની કવિતા - ડૉ. પ્રસાદ ભલ્લભક
2. નિરંજન ભગત ગ્રંથકાર શ્રેણી ૨૬ - ડૉ. સુમન શાહ
3. ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ - ડૉ. સુરેશ જોશી
4. મારી આસપાસનો રસ્તો - ડૉ. સુરેશ દલાલ

5.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

- લય - સાર્થ શબ્દોની ઉચિત અન્વિતિથી લય રચાય છે. ડૉ. ભાયાણી કહે છે- “લય એટલે ગ્રામ્ય ભાતનું નિમ્નગિત આવર્તન - અમુક ગ્રામ્ય શબ્દોની અમુક ઓઠવણીનું નિમ્નગિત આવર્તન.
- પશ્ચિમ - યુરોપ-અમેરિકાનું.
- રોમેન્ટિક - જીવનના ઉલ્લાસથી સભર.
- વિવેચક - સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી તેનું મૂલ્યાંકન કરનાર અને સાહિત્યના સિદ્ધાંતો તારવનાર સાહિત્યના અભ્યાસીને વિવેચક કે સમીચક કહે છે.

5.9 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

1. જુઓ 1.1નો બીજો પરિચ્છેદ.
2. જુઓ 1.3નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.

3. જુઓ 1.3નો છેલ્લો પરિચ્છેદ.
4. જુઓ 1.3નો છેલ્લો પરિચ્છેદ.
5. જુઓ 1.3નો અંત પરિચ્છેદ.
6. જુઓ 1.2નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. જુઓ 1.4નો પ્રથમ પરિચ્છેદ.
2. જુઓ 1.4નો બીજો પરિચ્છેદ.
3. જુઓ 1.4નો ત્રીજો પરિચ્છેદ.
4. જુઓ 1.4નો છેલ્લો પરિચ્છેદ.

એકમ 6 'આદિમતાની એક અનુભૂતિ'

- જયન્ત પાઠક

રૂપરેખા

- 6.1 ઉદ્દેશો
- 6.2 પ્રસ્તાવના
- 6.3 કૃતિ
- 6.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન
ખણ : 1
ખણ : 2
ખણ : 3
ખણ : 4
- 6.5 સારાંશ
- 6.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 6.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 6.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

6.1 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે -

- આ સૉનેટમાંની આદિમતાવિષયક વિચારસામગ્રીથી પરિચિત થશો.
- સૉનેટ પ્રકારની વિલક્ષણતાઓ જાણશો.
- કવિશ્રી જયન્ત પાઠકની સૉનેટસિદ્ધિનો, ખ્યાલ મેળવશો.
- કાવ્યમાં પ્રયોજાતાં લય અને ભાષાનો પરિચય મેળવશો.

6.2 પ્રસ્તાવના

સભ્યતાએ આપણા જીવન ઉપર કરેલા આક્રમણને કારણે આપણને ઘણી વાર એ અંચળો ફગાવી દેવાની ઇચ્છા થાય છે. આપણું મૂળનું સહજ જીવન કેવું નિરાડમ્બરી હતું? એમાં ક્યાંય ક્યાં છળકપટ - બનાવટ નહોતાં, કશો દંભ નહોતો. આજે તો આપણે કૃત્રિમ વ્યવહારોમાં ખરડાઈ ગયાં છીએ અને નગરસંસ્કૃતિએ તો આપણને આપણી મૂળ પ્રકૃતિથી ઘણાં વિખૂટાં પાડી દીધાં છે. એક વાર એ આદિમ પ્રકૃતિ તરફ પાછાં ફરીએ તો લાગશે કે એમાં કેવો આકર્ષક આનંદ ભરેલો હતો. કવિ પ્રસ્તુત સૉનેટ દ્વારા એ આદિમતાનો આહવાદ પ્રગટ કરે છે.

6.3 કૃતિ

આદિમતાની એક અનુભૂતિ

હું આવું છું પાછો, બહુ દિન પછી, ઘેર: વનમાં,
ઉતારી નાખું છું વસન પુરના સભ્ય જનનાં;
પહેરી લીં લીલું પટ ઊડતું વાતા પવનમાં,
હું આદિવાસી શો ફરું અસલ વાતાવરણમાં.
ફૂલોમાં ઊંડેરો ઊતરી મધુ પીતો ચશચશી,
રજોટાતો, પાવા વિહગગણ કેરા બજવતો;

મહેકી માટીમાં વૃષભ મદીલો શુંગ ઘસતો;
હું તાડોમાં ડોલું અસલિયતનો આસવ ડીચી
સ્તનો શી ઘાટીલી અહીંતહીં ફૂટી ટેકરી પરે,
તૂણોના રોમાંચે તરવરતી, મારા કર ફરે,
સુંવાળી ને લીસી દ્રુત ઝરણજંઘાગીતલયે
ખીણોમાં ઊંડેરી ઊતરું રતિના ગૂઢ નિલયે.

પુરાણું આ મારું વન-ઘર, નહીં છપ્પર-ભીંતો;
અહીં અંધારાથી, શરમ મૂકીને, સૂર્ય રમતો.

- જયન્ત પાઠક

6.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

અભ્યાસની સરળતા ખાતર આ સૉનેટને આપણે ચાર ખણ્ડોમાં વહેંચી નાખીશું. ચાર પંક્તિઓના એક-એક ખણ્ડકમાં કવિએ પોતાની અનુભૂતિનો વિસ્તાર કરી છેવટેની બે પંક્તિઓમાં એનું સમાપન કર્યું છે. આથી ત્રણ ચતુષ્કના ત્રણ અને એક યુગ્મનો એક એમ કુલ ચાર ખણ્ડોમાં આ કાવ્યને વિભક્ત કરીને સમજીશું.

ખણ્ડ : 1

કાવ્યનો પ્રારંભ કાવ્યનાયકના પુનર્ગૃહાગમન સાથે થાય છે. શહેરી સભ્યતાના તનાવ વચ્ચેથી છૂટીને નાયક વનપ્રદેશમાં આવેલા પોતાના વતનમાં આવે છે અને આવતાંની સાથે શહેરી સભ્યતાનાં બધાં જ આવરણો ઉતારી નાખે છે. વનનો, પ્રકૃતિનો આનંદ લેવો હોય તો આવી મુક્તિથી જ લઈ શકાય. એ જાણે કે માતા ગાંધારી છે અને એની સામે પેલા દુર્યોધનની જેમ કૌપિન સાથે નહીં પણ તદ્દન નિરાવૃત્ત બનીને ખડા થઈ જમાનું છે. હવે વાયુનો લીલો પારદર્શક પટ જ શરીર ઉપર ધારણ કરવાનો છે. આ જ છે અસલિયત. પેલી શહેરી આબોહવા તો કૃત્રિમ હતી, આવરણોનાં પડ ઉપર પડ રચતી હતી. હવે જ નાયક આદિવાસી, મૂળ માનવ, હોવાનો-બનવાનો આનંદ લઈ શકે છે.

પ્રથમ ચતુષ્કના અંત્યાનુપ્રાસ ‘વનમાં’, ‘જનમાં’, ‘પવનમાં’ અને ‘વાતાવરણમાં’ શબ્દોથી સંકળાયા છે. શિખરિણી છંદના ઉતાર-ચઢાવ આદિમતાની અનુભૂતિના લયહિલ્લોળ સાથે સંવાદિતા રચતા જાય છે.

ખણ્ડ : 2

બીજા ચતુષ્કમાં કાવ્યનાયકનું પ્રકૃતિ સાથેના સંવનન-સંયોગનું નિરૂપણ છે. એ ઉન્મત્ત ભ્રમરની જેમ પુષ્પોના રસને ચૂસે છે. ‘ચશચશી’ ક્રિયારૂપમાં ચૂસવાની ઉત્કટતા સુપેરે પ્રગટ થઈ છે. પરાગરજમાં એ જાણે કે રજોટાય છે, ખરડાય છે. પક્ષીઓના સૂર પણ જાણે કે કાવ્યનાયકની આ મુક્તિફૂંકે છેડાયા છે. કાવ્યનાયક પોતાના ઉન્માદને સરખાવવા અહીં મદીલા વૃષભની માટી સાથેની શુંગ ઘસવાની ક્રિયાને ઉપમાન તરીકે લઈ આવે છે. વૃષભ કામાતુરતાનું પ્રતીક છે. માટી જોઈને વૃષભ ઉન્માદી બનતો હોય છે. અહીં કાવ્યનાયકના એ મદાક્રમક મિજાજને ઉપસાવવામાં આ રૂપક કાર્યસાધક નીવડે છે. અહીં પણ છેલ્લી પંક્તિમાં ‘અસલિયત’ શબ્દ પ્રયોજી પ્રથમ ચતુષ્કની છેલ્લી પંક્તિના ‘અસલ’ શબ્દ સાથે કવિએ સંવાદિતા રચી અને પોતાના કથયિતવ્યને ઘૂંટ્યું. અહીં પહેલી અને ચોથી તથા બીજી અને ત્રીજી પંક્તિ વચ્ચે અન્ત્યાનુપ્રાસી સંબંધ રચાયો છે. તાડ સાથે તાડી (આસવ) જોડીને કવિએ દેશી નાડી જોડી આપી છે.

ખણ્ડ : 3

સમગ્ર કવિતાની પરિભાષા ક્રમશઃ સંવનનમાંથી સમ્બોગ તરફ, રતિકીડા તરફ આગળ વધતી જાય છે. આદિમતા સાથે આવી મુક્ત કેલિ સંકળાયેલી છે. અહીં ટેકરીઓને કવિએ સ્તનોના ઘાટ સાથે સરખાવી નજીકત નિરમી છે. વળી, નારીદેહની રોમાવલિ સાથે એ ટેકરીઓ પરની તૃણાવલિનું સાદૃશ્ય રચ્યું છે. ટેકરીઓ પરથી વહેતાં ઝરણાંને, એના ગીત

લયને નારીજઘન સાથે સરખાવ્યાં છે અને એ જંઘાની ઊંડેરી ખીણોમાં રતિનો ગૂઠ નિલય પામવાની કામના પ્રગટ કરી છે. અહીં જાણે કે રતિકીડાનું એક પૂર્ણ ચિત્ર પૂરું થાય છે. કવિએ રૂપક દ્વારા વાણીનો સંયમ પ્રગટ કર્યો છે. સમગ્ર પ્રકૃતિખણને અપાયેલું નારીદેહનું રૂપક આસ્વાદ્ય બને છે. અહીં 'પરે', 'ફરે', 'લયે' અને નિલયે'ના પ્રાસ સચવાયા છે.

ખણ : 4

સૉનેટનું આ અન્તિમ યુગ્મ છે. કવિના આસ્મિતાપ્રેમે, શૈશવરાગે માણેલા છાકનું હવે શમન થઈ રહ્યું છે. અહીં શહેરી-નાગરી શરમ ઓસરી ચૂકી છે. હવે સૂર્ય અન્ધારા સાથે રમણા કરી રહ્યો છે. અહીં કોઈ જ છાપરાં-ભીતો રૂપી બન્ધનો, નિષેધો રહ્યાં નથી. આદિમતા એટલે મુક્તિ, વનરાગ, શૈશવરાગ. આ જ છે જીવનનો આનન્દ માણવાની સાચી રીત. નિરાવૃત્ત હળવાશથી જ જીવનને રોમાંચિત કરી શકાય એ મર્મ કવિ સમજાવે છે. 'ભીતો' અને 'રમતો'નો પ્રાસ અહીં રચાયો છે. આખા કાવ્યમાં ક ક ક ક, ખ ગ ગ ખ, ઘ ઘ ઘ અને ચ ચ ની પ્રાસયોજના છે. કાવ્ય ત્રણ ચતુષ્કમાં ક્રમશઃ વિકસ્યા પછી છેવટના યુગ્મમાં આવીને શમે છે. શેક્સપિયરીઅન સૉનેટની શિસ્ત અહીં સચવાયેલી અનુભવી શકાય છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. કાવ્યનાયક વતનમાં આવતાં પોતાની જાતને આદિવાસી સાથે શા માટે સરખાવે છે ?
2. કાવ્યનાયકના પ્રકૃતિ સાથેના સંવનનનું નિરૂપણ કવિએ કઈ રીતે કર્યું છે ?
3. કવિએ પ્રકૃતિની નારીદેહ સાથે કરેલી સરખામણીમાં રહેલા કાવ્યસૌન્દર્યનો પરિચય કરાવો.
4. કાવ્યમાં નિરૂપિત આદિમતાની અનુભૂતિ વિશે પચ્ચીસેક વાક્યમાં, તમારા શબ્દોમાં, નિબન્ધાત્મક ઉત્તર લખો.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

કૌસમાંનો કોઈ પણ એક શબ્દ વાપરી ખાલી જગા પૂરો :

1. કાવ્યનો છંદ છે. (પૃથ્વી, મંદાકાન્ત, શિખરિણી)
2. કાવ્યનો પ્રકાર છે. (પેટ્રાર્કશાઈ, શેક્સપિયરીઅન, મિલ્ટોનિક)
3. 'મહેકી માટીમાં વૃષભ મદીલો શુંગ ઘસતો' પંક્તિમાં અલંકાર છે. (ઉત્પ્રેક્ષા, અતિશયોક્તિ, રૂપક)
4. 'સ્તનો શી ઘાટીલી અહીં તહીં ફૂટી ટેકરી પરે' પંક્તિમાં અલંકાર છે. (ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા)

6.5 સારાંશ

કવિ નગરના સભ્યતાયુક્ત વાતાવરણમાંથી પોતાના વતનના વનઘરમાં પાછા આવે છે ત્યારે આદિવાસીની અસલી વિમુક્તિનો અનુભવ કરે છે. પ્રકૃતિના નિરાવૃત્ત ઉન્મુક્ત સૌન્દર્યનો એ નશો અનુભવે છે, જાણે કે પ્રકૃતિ સાથે એ સંયોગરમણા કરે છે.

6.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

'મર્મર', 'સર્ગ', 'વિસ્મય', 'મૃગયા', 'અનુનય', 'અન્તરીક્ષ', 'શુભી ઉપર સેજે' જેવા કવિશ્રી જયન્ત પાઠકના કાવ્યસંગ્રહો અને ડૉ. દિનેશ પંડ્યા લિખિત 'જયન્ત પાઠક : વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મય' ગ્રન્થ ગ્રન્થાલયમાંથી મેળવીને વાંચો.

6.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

વસન	- વસ્ત્ર
પુર	- નગર, શહેર
મધુ	- મધ
રજોડાતો	- ખરડાતો
વિહંગ	- પક્ષી
વૃષભ	- આખલો
મદીલો	- મત્ત
શૂંગ	- શીંગડાં
આસવ	- દારૂ, મદિરા
તૃણ	- ઘાસ
દ્વૃત	- ઝડપી
જંઘા	- જાંઘ, રતિ-સમ્ભોગ, કેલિ
નિલય	- પ્રગાઠ લય
આકર્ષક	- ગળા સુધીનો, પૂરેપૂરો
નિરાવૃત	- વસ્ત્ર વગરનું
સંયોગરમણા	- સંયોગક્રિયાનો આનન્દ
અનુભૂતિ	- વિશિષ્ટ અનુભવ
તનાવ	- તાણ
કૌપિન	- લંગોટ
સંવનન	- સમ્ભોગ પૂર્વેની પ્રેમચેષ્ટા
નજ્રકત	- નાજુકપણું
રોમાવલિ	- નાજુક વાળની હાર
શૈશવરાગ	- બાળપણ સાથે સંકળાયેલા જીવન પ્રત્યેનું આકર્ષણ
છાક	- મસ્તી

6.8 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો

- (1) 1. જુઓ ખણ્ડ : 1.
 2. જુઓ ખણ્ડ : 2.
 3. જુઓ ખણ્ડ : 3.
 4. સમગ્ર કાવ્યને આધારે.
- (2) શિખરિણી, શેક્ષપિયરીઅન, રૂપક, ઉપમા.

રૂપરેખા

- 7.1 ઉદ્દેશો
- 7.2 પ્રસ્તાવના
- 7.3 કૃતિ
- 7.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન
- 7.5 સારાંશ
- 7.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 7.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

7.1 ઉદ્દેશો

- કાવ્યનો સૉનેટ પ્રકાર અને ભાવ જાણી શકાશે.
- કાવ્યના છંદોલયનો પરિચય મેળવી શકાશે.
- કાવ્યનાં રસસ્થાનો માણી શકાશે.

7.2 પ્રસ્તાવના

માનવવ્યવહાર અનેક પ્રકારના સંબંધોથી જોડાયેલો છે. સંબંધ વ્યક્તિને જોડે છે. એક જ વ્યક્તિ કેટકેટલા સંબંધો અને એના સંદર્ભોથી ભરેલી હોય છે ! સંબંધનાં તો અનેક રૂપ છે. કેટલાક સંબંધો જ એવા હોય જે ચિત્તમાં સ્થિર થઈ જતા હોય છે. લોહીનો સંબંધ અન્ય સંબંધો કરતાં જુદું સ્વરૂપ ધરાવે છે. વર્ષો સુધી સાથે રહ્યા પછી અચાનક ઊભી થતી સ્વજનની ગેરહાજરી પીડતી હોય છે. કુટુંબમાં પિતાનું સ્થાન કેવું અને કેટલું તે પુત્ર જ સમજી શકે. પિતાનું મૃત્યુ એ ખાઈ પાડી દે છે દૃઢ્યમાં !

'હું મુજ પિતા' રચનામાં કવિની પિતામય ચિત્તસ્થિતિ પિતાના મૃત્યુને, મૃત્યુના દુઃખને ઘેરું બનાવે છે. પુત્રમાં પિતાનાં લક્ષણો ઊતરી આવે છે. એ વારસાગત તથ્ય આ કાવ્યમાં સૂક્ષ્મ ભૂમિકાએ આવ્યું છે.

શ્રી ઉશનસ પાંચમા દાયકાથી આજ પર્યંત સૉનેટ લખનારા કવિ છે. પુરોગામી અને સમકાલીન સૉનેટકવિઓ વચ્ચે નિજી અવાજની પ્રતિભા દર્શાવનાર ઉશનસ સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળના નોંધપાત્ર સૉનેટકવિ છે. ઉશનસની સંવેદનશીલતાની પ્રતીતિ 'હું મુજ પિતા'માં મળે છે.

7.3 કૃતિ

હું મુજ પિતા

અરે, આ વેળા તો અનુભવ થયો અદ્ભુત નવો
હતો પ્હેલી વેળા જનકહીન ગેહ પ્રવિશતો,
હું જાણે કો મોટો હવડ અવકાશ પદ ધરું;
બધી વસ્તુ લાગે પરિચિત જ કોઈ જનમની.
અશા કૌતુકે, કો અપરિચયથી જોઈ રહું કે;
પ્રવાસી વસ્ત્રોને પરહરી, જૂનું પંચિયું ધરું
પિતા કેરું જે આ વળગણી પરે સૂકવ્યું હતું;
પછી નાહી પ્હેરું શક્ષિયું કરવા દેવની પૂજા.
અરીસે જોઈ તો જનક જ ! કપાળે સુખડની

ત્રિવલ્લી, ભસ્માંકો ! અચરજ ! બપોરે સુઈ ઊઠ્યો
 - પિતાજીની ટેવે ! - અશી જ પ્રગટી પત્રની તૃપા !
 સૂતો રાત્રે માટે જનકની જ, રે ગોદુંય એ !
 નનામી મારી નીરમું પછી - ને ભડભડ ચિતા,
 રહું જોઈ મારું શબ બળતું હું; હું મુજ પિતા !

‘હું મુજ પિતા’

- ઉચનસ

7.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

શ્રી બ. ક. ઠાકોરનો કાવ્યાદર્શસ્વીકારીને કાવ્યસર્જન કરતાં, સુંદરમ્-ઉમાશંકર, રાજેન્દ્ર-નિરંજન અને પછીની સોનેટધારામાં પણ પોતાનું આગવું કવિપણું સિદ્ધ કરતા શ્રી ઉચનસનું નામ પ્રબળ સોનેટકવિ તરીકે ઊપસ્યું છે. એમણે અનેક સોનેટ રચ્યાં છે અને હજી રચતા રહ્યાં છે. એમની અનુભૂતિ પ્રકૃતિ, પ્રણય, વતન, સ્વજન જેવા વિષયોમાં વ્યક્ત થઈ છે.

‘હું મુજ પિતા’ શિખરિણી છંદમાં રચાયેલું પેટ્રાકૅન પદ્ધતિનું સોનેટ છે. કૃતિમાં કવિ-પિતાના મૃત્યુ પછી એ ઘરમાં કવિને પ્રથમવાર જવાનું થયું, એટલી ઘટનામાંથી અનુભૂતિનો વિસ્તાર થયો છે. કાવ્યનો આરંભ કવિ એ વિગતથી કરે છે :

“અરે, આ વેળા તો અનુભવ થયો, અદ્ભુત થયો;

હતો પહેલી વેળા જનકહીન ગેહે પ્રવિશતો.”

પિતાથી દૂર ધંધાર્થે વસતો નાયક પિતાની હયાતીમાં તો અનેકવાર આ ઘરે આવી ચૂક્યો છે, પરંતુ આ વખતે પિતા વિનાના ઘરમાં પ્રવેશતાં જુદો જ અનુભવ થયો. કાવ્યનો આરંભ આ અનુભવની અદ્ભુતતાના વિસ્મયથી થયો છે. કવિ જાણે કોઈ ઘટનાને કહેતા હોય એમ ‘અરે’ પહેલો શબ્દ મૂકે છે. કથનની સહજતા ઉપરાંત એમાં આશ્ચર્ય અને આઘાતનો સ્વર ભળી ગયેલો છે. ‘આ વેળા’માં કવિનું આ વખતનું આવવું અગાઉની મુલાકાત કરતાં જુદું પડી ગયાનું દુઃખ છે. પણ અનુભવ અદ્ભુત છે. જનકવિહીન ઘરમાં પ્રવેશતાં હૃદય ભારે થઈ જાય છે. પિતા હયાત નથી ત્યારે એમની હયાતી વધારે ડંબે છે -

‘હું જાણે કો મોટો હવડ અવકાશે પદ. ધરું :’

એક મોટો વજનદાર ખાલીપો કવિને ઘેરી વળે છે. પિતાની ગેરહાજરીને કારણે જે શૂન્યાવકાશ ઊભો થયો છે તેમાં પ્રવેશતાં પિતાની સ્મૃતિથી ચિત્ત ઊભરાઈ ગયું. કવિની દૃષ્ટિ વસ્તુઓ પર પડે છે, બધી જ વસ્તુઓ જનમોની પરિચિત હોય એવું કવિને લાગે છે તેનું કારણ તે તે વસ્તુ સાથે પિતાનો સંદર્ભ જોડાયેલો છે. તો, પિતાવિહીન ઘરમાં પ્રથમ વાર પ્રવેશવાનો ભાર પ્રથમ ચાર પંક્તિઓમાં આલેખાયો છે. પછીની ચાર પંક્તિઓમાં જનક સાથેની અભિન્નતા વિકસતી જાય છે. કવિ ઘરને, ઘરના સંદર્ભને ‘અશા કૌતુકેય અપરિચયથી જોઈ રહે છે. સંદર્ભોમાંથી અસ્પષ્ટ આકૃતિ રચાતી લાગે છે. કદાચ એ પિતાની મૂર્તિ હોય - હશે ! એટલે ભ્રમ છે, અનિશ્ચિતતા છે એ જ ‘કૈ’ છે. ભ્રમણાની મૂર્તિ સાથે તો પરિચય ક્યાંથી હોય ? માટે કવિ અપરિચયથી જોઈ રહે છે. છતાં કવિ જોઈ રહે છે એમાં કૌતુક કરતાં કૌતુકથી મળતું સુખ વધુ છે. હવે મુસાફરીથી થાક્યો પાક્યો નાયક-કવિ પ્રવાસનાં વસ્ત્રો બદલે છે. વળગણી પર સૂકવેલું પિતાનું જૂનું પંચિયું પહેરે છે. પછી નાહીને પૂજા માટે શણિયું પહેરે છે. આ પંચિયું અને શણિયું કવિ સ્મૃતિવશ પહેરે છે. મનમાં અને ઘરમાં ઊભા થયેલા અવકાશને ઓછો કરવા કવિ પિતાનાં વર્ણવસ્ત્રોનું પરિધાન કરે છે. અહીંથી જ કાવ્યની ગતિ નિશ્ચિત બનતી જાય છે. ‘હું મુજ પિતા’ એ પરિણામની પૂર્વભૂમિકા પંચિયું અને શણિયું પહેરવાની ક્રિયામાં બંધાઈ ગઈ છે. આમ, પ્રથમ અષ્ટકમાં કવિએ પિતા વગરના ઘરમાં પહેલી વારના પ્રવેશથી માંડીને પિતાની સ્મૃતિને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બનાવી છે.

આ સોનેટના ઉત્તરાર્ધના ષટ્કમાં ભાવ બદલાય છે. પ્રથમ પંક્તિ ‘આ વેળા તો અનુભવ થયો, અદ્ભુત થયો.’-માં આવેલો અદ્ભુત અનુભવ નવમી પંક્તિથી દેખાવા માંડે છે. દેવપૂજા માટે પિતા પહેરતા હતા તે શણિયું પહેરીને કવિ અરીસા સામે ઊભા રહે છે ત્યાં તો -

‘અરીસે જોઉં તો જનક જ ! કપાળે સુખડની

ત્રિવલ્લી, ભસ્માંકો ! અચરજ !...’

અરીસા સામે ઊભા રહેતાં જ જાણે ચમત્કાર થયો. 'હું હું નથી પણ હું જનક છું' એવી અનુભૂતિ કવિને 'પેલાં વસ્ત્ર'ને કારણે તો થાય છે જ પણ વિશેષ તો એમના ચિત્તમાં પિતૃસ્મૃતિનું ઘમસાણ ચાલી રહ્યું છે તેથી થાય છે. પોતાનામાં પિતાનું સ્વરૂપ પ્રવેશી ગયું. 'કપાળે સુખડની ત્રિવલ્લી, ભસ્માંકો' એવું તો નાયકે કશું કર્યું નથી, પણ દેખાય છે. એનું ચિત્ત એટલું તો પિતામય થઈ ગયું છે કે એ પિતાની નિત્યની લાક્ષણિકતાઓ પણ પોતાનામાં હોવાનો અનુભવ કરે છે. બપોરે સૂઈને ઊઠ્યા પછી - 'પિતાજીની ટેવે ! - અશી જ પ્રગટી પત્રની તૃષા' બપોરની ઊંઘ પછી પિતાજી પત્રની રાહ જોતાં, એ પિતાની ટેવ કવિમાં જાગી અને ચિત્તમાં પત્રની તરસ પ્રગટી. પંચિયું અને શશિયું બાહ્ય છે. એમાં પિતાનું બાહ્ય સ્વરૂપ આત્મસાત્ થયું છે. કપાળે સુખડની ત્રિવલ્લી અને ભસ્માંકો કવિએ કર્યાં નથી પણ એ કરેલાં દેખાય છે. પિતાનું ત્રિવલ્લી - ભસ્માંકધારી રૂપ તો કવિએ પોતાનામાં આકૃત કરેલું છે. એટલે જ 'પત્રની તૃષા' જન્મે છે. પોતાનું દ્વેદય, પિતાનું દ્વેદય હોવાનો પ્રગાઠ અનુભવ થયો છે. આ અનુભૂતિ એટલી બધી પ્રગાઠ બની કે કવિ - 'સૂતો રાત્રે ખાટે જનકની જ, રે ગોદહું ય એ !'

અહીં કવિએ માત્ર 'સૂતો' શબ્દ મૂક્યો છે. કવિને નિંદ્રા આવી નથી. પોતે પિતા બનીને પલંગમાં સૂતા છે. પિતાની અનુભૂતિમાંથી મુક્ત થવું નથી. એ જ વિચારોની રટણ ચાલ્યા કરે છે. પોતે પિતા જ છે એવી ભાવસ્થિતિના પરિણામે કવિ કહે છે -

'નનામી યે મારી નીરખું પછી - ને ભડભડ ચિતા,

રહું જોઈ મારું શબ બળતું હું : 'હું મુજ પિતા'

જનકની ખાટે સુવાની ક્રિયામાંથી જ આ વિચાર જન્મ્યો છે. પોતે પોતાની નનામી નીરખવી, 'ભડભડ ચિતા'માં પોતાના શબને બળતું જોવું - આમાં કવિ સ્વથી દૂર થઈને બધું અનુભવે છે, છતાં એ 'સ્વ'થી અલગ તો નથી. જાતને શબરૂપે બળતી જોવી, એ પિતાનું પોતાનામાં થયેલું રૂપાન્તર છે. એટલે જ કવિને પોતે પોતાના પિતા હોય એવી અદ્ભુત અનુભૂતિ થાય છે. કવિની પિતા સાથેની એકરૂપતા પિતાના મૃત્યુના આઘાતને તીવ્ર રીતે બેવડાવે છે. કાવ્યમાં શિખરિણીની ગંભીરતા ભાવને સઘન બનાવે છે. પ્રથમ અષ્ટકમાં ધીમી ગતિએ વિક્સતો ભાવ પછીના શ્લોકમાં તીવ્રતર બનીને અંતિમ દ્વિપંક્તિમાં કાવ્યોચિત ચોટ આપે છે. કવિએ કાવ્યને 'હું મુજ પિતા' શીર્ષક આપ્યું છે, તેમાં જ કાવ્યની વ્યંજના રહેલી છે. એક પુત્રની, હયાત નથી એ પિતા પ્રત્યેની લાગતી એકરૂપતાની ચરમ કક્ષાએ પહોંચે છે. પિતાના મૃત્યુનો આઘાત રૂઝાયો નથી એ અનુભવ સૂક્ષ્મતર બનતો ગયો છે. પરિણામે કવિને 'હું મુજ પિતા'નું રૂપાંતર મળ્યું છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. 'હું મુજ પિતા' સૌનેટનો સારાંશ લખો.
2. આ સૌનેટનો પ્રકાર અને છંદ જણાવો.
3. જનકહીન ઘરમાં પ્રવેશતા કવિ શું અનુભવે છે ?
4. અરીસા સામે ઊભા રહીને કવિ શું અનુભવે છે ?
5. 'હું મુજ પિતા'નો અર્થ સમજાવો.

7.5 સારાંશ

પિતાના મૃત્યુ પછી, પિતા વિનાના ઘરમાં કવિનો પ્રથમ વારનો પ્રવેશ કવિચિત્તને હલાવી દે છે. પિતાની ગેરહાજરીમાં પિતાની હયાતી અનુભવાય છે. પિતાની હાજરી ન હોવાનું દુઃખ પિતાની રોજિંદી ક્રિયાઓ સાથે જોડાય છે. કવિ પોતાનામાં પિતાનું સ્વરૂપ અનુભવે છે. કાવ્યના અંતે પોતે જ પોતાને ચિતામાં બળતા જુએ અને એમ કવિ 'હું મુજ પિતા'ની અનુભૂતિ કરે છે. પિતાનું મૃત્યુ કવિને પિતા સાથે વધારે ને વધારે એકરૂપ કરતું હોય એવી કવિની ચિત્તસ્થિતિ છે. કાવ્યના આરંભે થયેલી અનુભવ કાવ્યના વિકાસ સાથે સૂક્ષ્મ રીતે આત્મીય બનતો જઈ કાવ્યને અંતે એકરૂપતા રચે છે.

7.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (key Words)

જનક	-	પિતા
પંચિયું	-	ટુંકું ધોતિયું
શણિયું	-	અબોટિયું
ત્રિવલ્લી	-	ત્રિપુંડ
નનામી	-	ઠાઠડી
તૃષા	-	તરસ
કાવ્યાદર્શ	-	કાવ્ય માટેનો આદર્શ
તીવ્રતર	-	વધારે તીવ્ર
પરિધાન	-	પહેરવું
હવડ	-	અવાવરુ
કૌતુક	-	વિસ્મય
ગેહે	-	ઘરમાં

7.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

1. જુઓ એકમ 8.4
2. જુઓ એકમ 8.5નો બીજો પરિચ્છેદ.
3. જુઓ એકમ 8.5નો ત્રીજો પરિચ્છેદ.
4. જુઓ એકમ 8.5નો ચોથો પરિચ્છેદ.
5. જુઓ એકમ 8.5નો પાંચમો અને છઠ્ઠો પરિચ્છેદ.

રૂપરેખા

11.1 ઉદ્દેશ

11.2 પ્રસ્તાવના

11.3 કૃતિ

11.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

11.5 સારાંશ

11.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

11.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

11.8 સ્વાધ્યાય

11.1 ઉદ્દેશ

- આ કાવ્યનો સોનેટપ્રકાર તરીકે અભ્યાસ કરવો.
- કાવ્યનો મર્મ સમજવાનો પ્રયાસ.
- કાવ્યની સજ્જતા, કાવ્યનો આસ્વાદ અને અર્થઘટનની પ્રક્રિયામાંથી અભ્યાસપૂર્વક પસાર થવાનો હેતુ.

11.2 પ્રસ્તાવના

કવિ શ્રી પૂજાલાલનું આખું નામ: પૂજાલાલ રણછોડદાસ દલવાડી. તેમનો જન્મ 17-06-1901ના રોજ થયો. કવિનું વતન આણંદ જિલ્લામાં આવેલું નાપા ગામ છે. શ્રી અરવિંદથી પ્રભાવિત કવિ પૂજાલાલે 25 વર્ષની વયે પોંડિચેરી મુકામે શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં નિવાસ શરૂ કર્યો. શ્રી અરવિંદની આધ્યાત્મિકચેતના અને કાવ્યચેતનાથી તેઓ પ્રભાવિત હતા. 'શ્રી અરવિંદ વંદના', 'સાવિત્રી પ્રશસ્તિ', 'પારિજાત', 'પ્રભાવગીતા' વગેરે તેમના કાવ્યગ્રંથો છે. તેમણે 'ગુર્જરી' નામે સોનેટ-કવિતાનો સંગ્રહ પણ આપ્યો છે. કવિનું અવસાન 17-12-1985ના રોજ થયું. ગાંધીયુગના પ્રતિષ્ઠિત કવિ તરીકે તેમની ઓળખ છે.

'મરજીવિયા' સોનેટ સ્વરૂપનું કાવ્ય છે. મહાસાગરમાં મોતી માટે ઝંપલાવનારને 'મરજીવિયા' કહેવામાં આવે છે. આ કાવ્યમાં અદમ્ય ઉત્સાહથી સમુદ્ર પ્રતિ આગળ ધપતાં મરજીવિયાની અવિચળ ધ્યેયનિષ્ઠા અને સાહસનું વર્ણન છે. કાવ્ય દ્વારા જીવનસાગરમાં ઝંપલાવનારને સફળતાનાં મોતી પ્રાપ્ત થાય એવો પ્રેરક જીવનબોધ વ્યક્ત કરવામાં કવિને સફળતા મળી છે.

મરજીવિયા

સમુદ્ર ભણી ઊપડ્યા કમરને કસી રંગથી
અટંક મરજીવિયા, ડગ ભરંત ઉત્સાહનાં;
પ્રદીપ્ત નયનો; અથાગ બળ ઊભરે અંગથી;
મહારવ તણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના.

ડર્યા પ્રિયજનો; બધાં સજલનેત્ર આડાં ફર્યા,
શિખામણ દીધી: 'વૃથા જીવન વેડફો કાં ભલા!
કહીંથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ ભલા ?'
પરંતુ દબનિશ્ચયી નહિ જ એમ વાર્યા વર્યા.

ગયા ગરજતા અફાટ વિકરાલ રત્નાકરે;
તરંગ ગિરિમાળ શા હૃદય ઉપરે આથડ્યા;
હઠ્યા ન લવ તોય, સાહસિક સર્વ કૂદી પડ્યા
અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કીધ કાળને ગહરે.

ખૂંદાં મરણનાં તમોમય તળો, અને પામિયા
અખૂટ મણિમોતીકોષ, લઈ બહાર એ આવિયા.

—પૂજાલાલ

11.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

‘મરજીવિયા’ સોનેટ કાવ્ય છે. સાહસપૂર્વક સમુદ્રમાં ઝંપલાવનારને ‘મરજીવો’ કહેવાય છે. ‘મરજીવિયા’ એ બહુવચન છે. વિશાળ મહાસાગરના અતલ ઊંડાણમાં જઈને મહામૂલાં મોતી શોધી લાવનારને ‘મરજીવો’ કહેવામાં આવે છે. અદમ્ય સાહસ એ મરજીવાની ઓળખ છે. ‘સાહસ વગર સિદ્ધિ નથી’ એવું વ્યવહારજ્ઞાન કે જીવનજ્ઞાન અહીં; આ કાવ્યમાં અસરકારક રીતે વર્ણવાયું છે:

સમુદ્ર ભણી ઊપડ્યા કમરને કસી રંગથી
અટંક મરજીવિયા, ડગ ભરંત ઉત્સાહનાં;
પ્રદીપ્ત નયનો; અથાગ બળ ઊભરે અંગથી;
મહારવ તણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના.

કાવ્યનો પ્રારંભ જ ઉત્સાહ અને ઝડપનો નિર્દેશ કરે છે. સમુદ્ર ભણી ઉપડેલાં ડગ મરજીવાના છે. કમર કસી આગળ ધપતાં દરેક ડગલે ઉત્સાહ છે. અદમ્ય સાહસ, ઉત્સાહ અને દઢ સંકલ્પનું ક્રિયાશીલ ચિત્ર આ વર્ણનથી ઊપસી આવે છે. જીવનતેજથી પ્રકાશિત આંખોમાં ઉત્સાહ અને ‘અથાગ બળ ઊભરે અંગથી’ દ્વારા ઉત્સાહપ્રેરક દેહભાષાનું ગતિશીલ ચિત્ર સૂચવાય છે. ધસમસતા જળપ્રવાહનો મહારવ, જળનાદ પ્રેરે છે, ઉત્સાહ-વર્ધક છે; જે સાહસને માટે ઉત્તેજે છે. સોનેટના પ્રથમ ચતુષ્કમાં કૃતસંકલ્પ જીવનગતિનું સૂચન છે.

મરજીવિયા વાર્યા વળતાં નથી. દઢનિશ્ચય તેમને સાહસ કરવા પ્રેરે છે. મહાન ઉદ્દેશને માટે કે કપરાં ચઢાણ માટે મક્કમ નિર્ણય કરનાર માટે સ્વજનો ચિંતિત હોય એ સ્વાભાવિક છે:

ડર્યા પ્રિયજનો; બધાં સજલનેત્ર આડાં ફર્યા,
શિખામણ દીધી: ‘વૃથા જીવન વેડફો કાં બલા!
કહીંથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ બલા ?’
પરંતુ દઢનિશ્ચયી નહિ જ એમ વાર્યા વર્યા.

પ્રિયજનો સજળનેત્રે પાછા ફરવા વિનવે છે, પણ જેના હૈયે હામ છે અને મનમાં મહાન સંકલ્પ છે તે અટકતાં નથી. ચિંતાતુર સ્વજનોને સ્વાભાવિક એવો પ્રશ્ન થાય છે કે, ‘આ બલા ક્યાંથી વળગી?’ સ્વજનોની ચિંતા તેમની ભૂમિકાએ વાજબી હોય. જીવનની પ્રાથમિકતાઓ સંતોષાઈ જતી હોય તો જોખમી સાહસો કરવાથી દૂર રહેવાની સલાહ આપવાનું સ્વજનોને સૂઝે એ સ્વાભાવિક છે પણ ‘થોડાં નોખા જીવ’ એવા હોય છે કે તેઓ પડકારભર્યો માર્ગ પસંદ કરે છે. રોકી રાખનારા વ્યવહારજ્ઞાનની પરવા કર્યા વગર વળગેલી બલાને વહાલ કરવામાં જ જીવનની સાર્થકતા અનુભવનાર પોતાના બળથી, નિશ્ચયથી આગળ વધે છે. સમુદ્રની વિશાળતા અને અગાધ ઊંડાણ સામે દઢ સંકલ્પની ટેક અડીખમ રીતે ટકી જાય છે.

કાવ્યના ત્રીજા ચતુષ્કમાં રત્નાકર સન્મુખ થયેલા મરજીવિયાના આદમ્ય સાહસને તેના અંતિમ પરિણામ સુધી પહોંચાડવાનો વેગ છે. રત્નાકર એટલે સમુદ્ર. ઘૂઘવતા સમુદ્રનાં મોજાંઓ ગીરીમાળા સમાન પછડાતાં હોય છે. પછડાતાં, અથડાતાં, પડઘાતાં મોજાંઓના પડકારને ઝીલતા મરજીવાઓ સાહસપૂર્વક ઝંપલાવે છે. અગાધ જળમાં, અતલ ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરવો એ મરજીવાનું કામ છે. હિંમત અને સાહસથી ઝંપલાવનારને કોઈ પડકાર અટકાવી શકતો નથી. સમુદ્રનાં ઊંડાણ કાળની ગુફા જેવાં છે. ‘માહી પડ્યા તે મહાસુખમાણે’ જેવી અનુભૂતિ મરજીવાને થાય છે. સાહસ જેના સ્વભાવમાં છે તેને માટે સિદ્ધિ હાથ વગી બને છે. ‘રત્નાકર’ એટલે રત્નોનો સમૂહ. સમુદ્રમાં રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે પણ કિનારે ઊભા રહીને માત્ર ઘૂઘવતા સમુદ્રને નિહાળનારને સમુદ્રદર્શનના સુખ સિવાય, વિશેષ કોઈ પ્રાપ્તિ થતી નથી. રત્ન મેળવવા માટે જીવનના જોખમે કૂદી પડે છે તેને જ મહામૂલાં મોતી મળે છે.

ખૂંટાં મરણનાં તમોમય તળો, અને પામિયા
અખૂટ મણિમોતીકોષ, લઈ બહાર એ આવિયા.

સમુદ્રના અગાધ તળિયે કાળની ગુફામાં અંધકાર છે. મરણ હાથવગુ હોય એવું જોખમ. તમોમય એટલે અંધકાર સભર. અંધારાને ખૂંટીને તળ સુધી પહોંચનાર અખૂટ મણિ-મોતી કોષને પામે છે. ‘લઈ બહાર એ આવિયા’માં પ્રાપ્તિનો આનંદ છે. ‘સાહસ હોય ત્યાં જ સિદ્ધિ છે’ એવો કર્તવ્યબોધ-પરાક્રમની પ્રેરણા આ સોનેટમાંથી સહજ રીતે નિષ્પન્ન થાય છે.

ચાર-ચાર પંક્તિના ત્રણ ખંડની બાર કડીમાં કાવ્યના વિષયવસ્તુનું વિભાજન અને અંતિમ બે પંક્તિમાં સફળતાપૂર્વકનું સમાપન કવિની સર્જકતાનો પરિચય આપે છે. ચાર, ચાર, ચાર અને બે; એમ કુલ ચૌદ કડીનું આ પ્રકારે વિભાજન થાય તેને શેક્સપિયરશાઈ સોનેટ કહેવાય.

‘મરજીવિયા’ પૃથ્વી છંદમાં વ્યક્ત થયેલું પ્રેરક સોનેટ-કાવ્ય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સોનેટ કાવ્યપ્રકારની ગુણ-સમૃદ્ધિમાં વધારો કરનારું આ સોનેટ કવિ પૂજાલાલની કવિ તરીકેની સિદ્ધિનું સુપેરે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

11.5 સારાંશ

કવિ શ્રી પૂજાલાલ રચિત કાવ્ય ‘મરજીવિયા’ સોનેટ પ્રકારનું કાવ્ય છે. સમુદ્રના પેટાળમાં જઈને મૂલ્યવાન મોતી લઈને આવે તેને મરજીવિયા કહે છે. જીવના જોખમે સાગરમાં ઝંપલાવીને મોતી લઈને આવનાર મરજીવિયાના મનમાં અસાધારણ સાહસ અને દૃઢ સંકલ્પ હોય છે. આ કવિતા સાહસને માટે પ્રેરનારી કવિતા છે. જીવનમાં નિરાશા અનુભવતી વ્યક્તિને માટે પ્રેરક ઉદ્બોધનની ગરજ સારતું આ કાવ્ય દાયકાઓથી પ્રતિષ્ઠા પામેલું છે. સફળતા માટે પડકારોનો સામનો કરવા તત્પર એવા સાહસિકો માટે ‘મરજીવિયા’ સોનેટ અનન્ય ભાવપ્રતીક તરીકે ઉપસી આવે છે. દશ્યાત્મક ગતિશીલતા અને ઔચિત્યપૂર્વકના શબ્દોની પસંદગીથી પ્રતીતિયોગ્ય કાર્યવેગ અનુભવાય છે.

11.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

મરજીવિયા: સમુદ્રમાં ઊંડે સુધી ડૂબકી મારીને મોતી લાવનાર.

ભણી: તરફ

ડગભરંત: ડગલાં ભરતાં

દીપ્ત: પ્રકાશિત

ઠરવું: (ઠરી ચાહના) આ કાવ્યમાં ‘ઠરવું’ એટલે સ્થિર થવું.

તમોમય: અંધકારમય

ગિરિમાળ: પર્વતની લાંબી હારમાળા.

કહીંથી: ક્યાંથી

મણિમોતીકોષ: મણી અને મોતીનો ખજાનો.

11.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. 'મરજીવિયા' કાવ્યનો પ્રકાર અને છંદ જણાવો.
2. 'મરજીવિયા' સોનેટના કવિનું નામ જણાવો.
3. કવિ પૂજાલાલના સોનેટસંગ્રહનું નામ જણાવો.
4. મરજીવિયાને સમુદ્રમાંથી શું પ્રાપ્ત થાય છે ?

11.8 સ્વાધ્યાય

1. 'મરજીવિયા' કાવ્ય વિશે સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો.
2. 'મરજીવિયા' કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવો.
3. 'મરજીવિયા' સોનેટ વિશે પરિચયાત્મક નોંધ લખો.

લેખન: પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ,

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

રૂપરેખા

- 12.1 ઉદ્દેશ
- 12.2 પ્રસ્તાવના
- 12.3 કૃતિ
- 12.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન
- 12.5 સારાંશ
- 12.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)
- 12.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 12.8 સ્વાધ્યાય

12.1 ઉદ્દેશ

- ‘ઘેરૈયા’ કાવ્યના વિષયવસ્તુનો પરિચય થશે.
- સોનેટ-સ્વરૂપમાં ‘ઘેરૈયા’ની રચનારીતિ સમજવા મળશે.
- પ્રહ્લાદ પારેખની કવિ તરીકેની સજ્જતાનો પરિચય થશે.

12.2 પ્રસ્તાવના

કવિશ્રી પ્રહ્લાદ પારેખનો જન્મ 22 ઓક્ટોબર 1911ના રોજ ભાવનગર મુકામે થયો. તેમનું દેહાવસાન 2 જાન્યુઆરી 1962ના રોજ (50 વર્ષની વયે) થયું. પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિમાં મેળવી તેમણે આગળનો અભ્યાસ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તથા શાંતિનિકેતન જેવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓમાં કર્યો. શિક્ષક તરીકે ભાવનગર-ઘરશાળામાં સેવા આપ્યા બાદ મુંબઈની મોડર્ન શાળામાં શિક્ષક તરીકે ફરજ બજાવી.

પ્રહ્લાદ પારેખ પાસેથી બે કાવ્યસંગ્રહો મળે છે: ‘બારી બહાર’ (1940) અને ‘સરવાણી’ (1948). ‘બારી બહાર’ કાવ્યસંગ્રહની ઉમાશંકર જોશીએ લખેલી પ્રસ્તાવના ખૂબ જાણીતી બની. ગુજરાતની એકાધિક યુનિવર્સિટીમાં ‘બારી બહાર’ સંગ્રહ અવારનવાર અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ પામેલ છે. ગુજરાતી કવિતામાં સૌંદર્યનિષ્ઠ કવિતાની શરૂઆત કરનાર કવિ તરીકે પ્રહ્લાદ પારેખના ‘બારી બહાર’ કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન નોંધપાત્ર ઘટના ગણાય છે.

પ્રહ્લાદ પારેખે ‘ગુલાબ અને શિવલી’ (1938) તથા ‘રૂપેરી સરોવરને કિનારે’ (1962) જેવી ગદ્યકથાઓ ઉપરાંત ‘અજાણીનું અંતર’ જેવું અનુવાદ-પુસ્તક પણ આપ્યું છે. બાળવાર્તાઓ તથા બાળકાવ્યો પણ તેમની પાસેથી મળે છે.

મુખ્યત્વે કવિ તરીકે જાણીતા પ્રહ્લાદ પારેખે સ્વતંત્રતાની લડતમાં ભાગ લીધો હતો અને એ બદલ જેલવાસ પણ વેઠ્યો હતો.

‘ઘેરૈયા’ કાવ્યમાં કવિ સૃષ્ટિના સર્જક એવા મહાન ઘેરૈયાની રંગલીલાની નિરાળી વાતો કરે છે. પ્રકૃતિને વિવિધ રંગોથી રંગનાર સૃષ્ટિના સર્જનહારની શોધ કવિ કરે છે. વૈવિધ્યપૂર્ણ રંગોના ખજાનાને સર્જકે ક્યાં છુપાવ્યો હશે એવો પ્રશ્ન કવિને સહજ રીતે થાય છે. કવિની મુગ્ધતા, વિસ્મય અને રમણીય દર્શનની અભિવ્યક્તિ આ કાવ્યને વિશેષતા અર્પે છે.

12.3 કૃતિ

ઘેરૈયા

(શિખરિણી છંદ)

અમે તો ઘેરૈયા: ગગન મહી જે રંગ ઊડતા,
અને જે રંગો આ અવનિપટ રંગીન કરતા,
અમારાં છંટાંયે ઉર સકલ એ રંગ થકી, ને
અમે યે રંગાઈ અવનિનભ જેવા બની જતા.

મહા ઘેરૈયો કો વિધવિધ લઈ રંગ ઘૂમતો,
ઘડી પૂર્વે છાંટે, ઘડીક ભરતો પશ્ચિમ દિશા;
કદી આખે આભે ઘનદળ મહી રંગ પૂરતો,
કદી સાતે રંગો લઈ ગગનમાં યાપ કરતો.

અસીમે તેના એ ફરી ફરી બધા રંગ ઊડતા:
ઋતુ છંટાતી, સૌ દિન-રજનિ એ રંગ ધરતાં;
અને ઊઠે રંગો તૃણ, કુસુમ, પર્ણો, ફળ મહી;
વળી આવી આવી અમ સકલ ભાવે સરી જતા.

અમે ઘેરૈયા સૌ બહુ બહુ ઘૂમી શોધ કરતા:
કહી ઘેરૈયો એ? કહી છૂપવિયો રંગનિધિ આ?

– પ્રહલાદ પારેખ (‘બારી બહાર’માંથી)

12.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

ઘેરૈયો એટલે હોળીના દિવસે રંગોથી રમનાર. કાવ્યના પ્રથમ ચતુષ્કમાં ‘ઘેરૈયા’ના હર્ષ-ઉલ્લાસના ઉદ્ગારો પ્રગટ થયા છે. આ ઉદ્ગારોમાં ઘેરૈયા પોતાની ઓળખ આપે છે.

‘અમે તો ઘેરૈયા’ જેવી ઓળખ-પંક્તિથી કાવ્યની શરૂઆત થાય છે. આકાશમાં જે રંગો ઊડે છે અને એ રંગોએ સમગ્ર પૃથ્વીને રંગી દીધી છે. એ રંગોથી જ અમારાં હૈયાં રંગાઈ ગયાં છે. અમે ઘેરૈયા આ રંગોથી રંગાઈને અવનિનભ એટલે કે ધરતી-આકાશ જેવા બની ગયા છીએ.

મહા ઘેરૈયો કો વિધવિધ લઈ રંગ ઘૂમતો,
ઘડી પૂર્વે છાંટે, ઘડીક ભરતો પશ્ચિમ દિશા;
કદી આખે આભે ઘનદળ મહીં રંગ પૂરતો,
કદી સાતે રંગો લઈ ગગનમાં ચાપ કરતો.

કાવ્યના બીજા ચતુષ્કમાં સૃષ્ટિના સર્જનહારને કવિએ ‘મહાઘેરૈયા’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. મહાઘેરૈયા પાસે રંગ-વૈવિધ્ય છે. સમગ્ર સૃષ્ટિને રંગોથી ભરી દેવાનો સર્જનહારનો રંગવૈભવ અહીં અભિવ્યક્તિ પામે છે. મહાઘેરૈયો વિવિધ રંગોને લઈને ચો તરફ ઘૂમી રહ્યો છે. તે ઘડીક પૂર્વ દિશામાં રંગ છાંટે છે તો ઘડીક પશ્ચિમ દિશામાં રંગ છાંટે છે. કવિની કલ્પના આકાશની જેમ વિસ્તરે છે. મહાઘેરૈયો આખા આકાશમાં છવાયેલાં વાદળોમાં રંગ પૂરે છે. સાત રંગો લઈને આકાશમાં મેઘ-ધનુષ્ય રચવાની મહાઘેરૈયાની રંગરમતની કવિની કલ્પના રંગસભર અભિવ્યક્તિ પામે છે.

મહાઘેરૈયાની રંગપૂરણી પૃથ્વીના પટ ઉપર, સૃષ્ટિના દરેક તત્ત્વોમાં પણ વિસ્તરતી રહે છે:

અસીમે તેના એ ફરી ફરી બધા રંગ ઊડતા:
ઋતુ છંટાતી, સૌ દિન-રજની એ રંગ ધરતાં;
અને ઊઠે રંગો તૃણ, કુસુમ, પર્ણો, ફળ મહીં;
વળી આવી આવી અમ સકલ ભાવે સરી જતા.

જેની કોઈ સીમા નથી એવા આકાશમાં મહાઘેરૈયાની રંગલીલા વિસ્તરતી રહે છે. આ રંગોથી ઋતુ પણ અવનવાં રૂપ ધારણ કરે છે. ઋતુઓની જેમ દિવસ અને રાત્રિ પણ આ રંગો ધારણ કરે છે. સૃષ્ટિનું દરેક તત્ત્વ રંગથી રંગાઈ જાય છે. આ રંગો અમારા સકળ ભાવને પણ રંગી નાખે છે. મહાઘેરૈયાની રંગલીલાથી જડ-ચેતન સર્વ, રંગો પામે છે.

બધા ઘેરૈયાઓ સૃષ્ટિના આ મહાઘેરૈયાને શોધવા ચારે બાજુ ઘૂમી વળ્યા પણ આ ઘેરૈયો ક્યાં છુપાયો હશે? તેનો આ મહાન રંગખજાનો તેણે ક્યાં છુપાવ્યો હશે? એવા પ્રશ્નથી કાવ્ય પૂરું થાય છે.

આમ, કવિએ ઈશ્વરને મહાઘેરૈયાની ઉપમા આપી છે. આ સકળ સૃષ્ટિને સર્જનહારે, ઈશ્વરે મહાન રંગોથી ભરી છે. ઈશ્વર પાસે રંગોનો અખૂટ ખજાનો છે. વાદળમાં મેઘધનુષ્ય રચવાથી લઈ પતંગિયાની પાંખોમાં પણ વિધાતાની રંગછટાએ અવનવા રંગો પૂર્યા છે.

સમગ્ર સૃષ્ટિના સર્જનહારને મહાઘેરૈયા તરીકે કલ્પીને કવિએ પૃથ્વીને રંગસૃષ્ટિના વ્યાપક ફલક ઉપર કલ્પી છે. કવિની પ્રશિષ્ટ રચનાઓમાં કલ્પના-વૈભવ તરીકે આ કાવ્ય ઉલ્લેખનીય છે.

12.5 સારાંશ

‘ઘેરૈયો’ કવિ પ્રહલાદ પારેખનું સોનેટ પ્રકારનું કાવ્ય છે. ‘ઘેરૈયો’ સોનેટ કવિના ‘બારી બહાર’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી લેવામાં આવ્યું છે.

કવિએ સમગ્ર સૃષ્ટિને, ધરતી-આકાશને વિશાળ ફલક તરીકે અને ઈશ્વરને મહાન ઘેરૈયા તરીકે કલ્પીને અનુભૂતિને અભિવ્યક્તિ આપી છે. હોળી નિમિત્તે એકબીજાને રંગોથી ભરી દેનાર ઘેરૈયાઓની રંગ-રમતમાંથી કવિને ભવ્ય કલ્પના સ્ફૂરી હશે. પરમાત્મા મહાઘેરૈયા તરીકે સૃષ્ટિમાં વિચરીને દરેક તત્ત્વને રંગોથી સભર કરે છે. મહાન ચિતારો જાણે રંગ-પૂરણી કરે છે. વાદળોમાં મેઘધનુષ્ય રચે છે. સર્વવ્યાપી પરમેશ્વરને મહાઘેરૈયા તરીકે કલ્પવામાં સંયત રીતે ઔચિત્યપૂર્વક પણ ભવ્ય કલ્પના કરવામાં આવી છે. ‘મહાઘેરૈયા’એ ધરતી-આકાશ સર્વને રંગોથી ભરી દેવા માટે રંગોનો જથ્થો ક્યાં છુપાવ્યો હશે? આ ‘મહાઘેરૈયો’ પોતે ક્યાં છુપાઈ ગયો હશે? -એવી મુગ્ધતાપૂર્ણ જિજ્ઞાસામાં કશા જવાબની રાહ જોયા વગર કાવ્ય સમાપન પામે છે.

કવિ પ્રહલાદ પારેખના ‘બારી બહાર’ સંગ્રહનું આ કાવ્ય ગુજરાતી કવિતાની ગુણ-સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે. આ સોનેટનું બંધારણ 4+4+4+2નું હોવાના લીધે તેને શેક્સપિયરશાઈ સોનેટ તરીકે ઓળખાવી શકાય. આ કાવ્ય શિખરણી છંદમાં અભિવ્યક્તિ પામે છે.

12.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

ઘેરૈયો: હોળી ખેલવા નીકળેલ જૂથનો સભ્ય.

અવનિપટ: પૃથ્વીનો વિસ્તાર.

મહાઘેરૈયો: આ કાવ્યના સંદર્ભમાં ‘ઈશ્વર’.

ઘનદળ: વાદળનો સમૂહ

ચાપ: (અહીં) મેઘધનુષ્ય

12.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ‘ઘેરૈયો’ કાવ્યનો પ્રકાર અને છંદ જણાવો.
 2. ‘ઘેરૈયો’ સોનેટના કવિનું નામ લખો.
 3. ‘ઘેરૈયો’માં કવિએ મહાઘેરૈયા તરીકે કોની કલ્પના કરી છે?
 4. ‘મહાઘેરૈયા’ની રંગલીલા ક્યાં સુધી વિસ્તરી છે?
 5. ‘મહાઘેરૈયો’ કઈ કઈ દિશામાં રંગો છાંટે છે?
-

12.8 સ્વાધ્યાય

1. ‘ઘેરૈયો’ કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવો.
 2. ‘ઘેરૈયો’ કાવ્યમાં મહાઘેરૈયાની રંગલીલા વિશે વિસ્તારપૂર્વક લખો.
-

લેખન: પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ,

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

રૂપરેખા

13.1 ઉદ્દેશ

13.2 પ્રસ્તાવના

13.3 કૃતિ

13.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

13.5 સારાંશ

13.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

13.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

13.8 સ્વાધ્યાય

13.1 ઉદ્દેશ

- 'વિખૂટા મિત્રને' કાવ્યનો મર્મ સમજવા મળશે.
- સોનેટ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત ભાવોર્મિની અભિવ્યક્તિ સમજવા-શીખવાનો હેતુ.
- કવિ રમણીક અરાલવાળાનો પરિચય મળશે.

13.2 પ્રસ્તાવના

કવિ રમણીક બળદેવદાસ અરાલવાળાનો જન્મ 06/09/1910ના રોજ ખેડા જિલ્લાના ખેડાલ ગામમાં થયો. અરાલ ગામ તેમનું વતન. 'સાંદીપનિ' તખલ્લુસથી તેમણે કાવ્યો લખ્યાં. પ્રાથમિક શિક્ષણ વતન પાસેના છીપડી ગામે મેળવ્યું. નબળી આર્થિક સ્થિતિના કારણે અભ્યાસ અધૂરો છોડી પિતા સાથે ખેતી કામમાં જોડાયા બાદ 21 વર્ષની વયે અમદાવાદ આવ્યા. 'કુમાર'ની બુધસભામાં સક્રિય હાજરીથી સર્જકચેતનાનું ઘડતર થયું. કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી. 1940થી પુનઃ ભણવાનું શરૂ કર્યું. મેટ્રિક થયા બાદ 1948માં ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે સ્નાતક થયા.

સ્નાતક થયા બાદ 'ગુજરાત સમાચાર' તથા 'પ્રજાબંધુ' જેવા અખબારોમાં નોકરી કરી. 1951માં ભો. જે. વિદ્યાસભામાંથી અનુસ્નાતક થયા. 1954માં બી.એડ. થઈ છ વર્ષ માધ્યમિક શાળાના શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. 1960માં મોડાસાની આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજમાં જોડાયા ત્યારબાદ અમદાવાદ મુકામે પાલડી સ્થિત પ્રભુદાસ ઠક્કર કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી. 24/04/1981ના રોજ તેમનું અવસાન થયું.

1941માં તેમનો કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રતીક્ષા' પ્રગટ થયો. 'નગીનાવાડી' તેમનો બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ પણ 1941માં જ પ્રગટ થયો. 'રસપોળી'(1945)માં પણ બાળકાવ્યો છે. 'સાંદીપનિનાં રેખાચિત્રો'(1945) ઉપરાંત

દેશ-વિદેશની સાહસકથાઓના અનુવાદનું પુસ્તક પણ નોંધપાત્ર છે. ટોલ્સટોયની ટૂંકીવાર્તાઓનો અનુવાદ ‘સાચી જાત્રા’ તેમની અનુવાદ પ્રવૃત્તિના પરિચય તરીકે ઉલ્લેખનીય છે.

13.3 કૃતિ

વિખૂટા મિત્રને

સ્મરીસ્મરી અનેરી ઉચ્ચ ગત સખ્યગાથા હવે
નથી જ લવવું, નથી જ કવવું, ન વા નેત્રને
સહી સ્મરણડંબ લેશ કરવાંય ભીનાં, અને
ન વિસ્મરણનુંય તે સ્મરણ માત્ર ચાહું સખે!

અપાર અનુરાગના મધુર બાગમાં ઊઘડ્યાં
સુમિષ્ટ મુકુલો સમસ્ત જગમાં ઉછાળ્યાં, હવે
ચિતા ચિર વિરાગની અતલ આત્મ-એકાંતમાં
ભલે પ્રજળીને જતી કજળી છેક ધીરેધીરે!

વિશાળ જગ છે, અસંખ્ય પથ છે, પ્રવાસીય તે
અનંત; પણ ના મને સુહૃદસ્નેહડંબા; સખે!
તને જ તજતાં તજી સભર સખ્યસંવેદના.
ધરાતલ તણા બનેલ એય ધૂમકેતુ! તને
હવે શું અવરોધ, બોધ? અફસોસ! જા, હું હવે
કરીશ બમણે બળે ખતમ આપણી કૂચને.

—રમણીક અરાલવાળા

13.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

‘વિખૂટા મિત્રને’ રમણીક અરાલવાળા રચિત સોનેટ-કાવ્ય છે. કાવ્ય પૃથ્વી છંદમાં રચાયેલ છે. મિત્ર નંદલાલ જોષીના અવસાન બાદ જન્મેલ મનઃસ્થિતિ આ કાવ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે. મિત્રના નામનો કે મૃત્યુનો કવિતામાં ઉલ્લેખ નથી. સોનેટ સ્વરૂપની ચૌદ પંક્તિઓમાં કવિ-ચિત્તની મક્કમતા અને ભાવનાઓ પરનું નિયંત્રણ અપૂર્વ રીતે વ્યક્ત થયું છે. સાધારણ મનોભાવની હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ કાવ્યને અનોખું પરિમાણ આપે છે. ‘વિખૂટા મિત્રને’ એવા સંબોધનથી કવિતા શરૂ થાય ત્યારે વેદનાજન્ય ઉદ્ગારની અભિવ્યક્તિની આશા જન્મે એ સ્વાભાવિક છે પણ પ્રથમ ચાર કડીમાં કવિ જુદા જ ભાવજગતનો ભાવકને પરિચય કરાવે છે, જુઓ:

સ્મરીસ્મરી અનેરી ઉચ્ચ ગત સખ્યગાથા હવે

નથી જ લવવું, નથી જ કવવું, ન વા નેત્રને

સહી સ્મરણાંબ લેશ કરવાંય ભીનાં, અને

ન વિસ્મરણાંય તે સ્મરણ માત્ર ચાહું સખે!

સદ્ગત મિત્રનું સ્મરણ અહીં અનન્ય રીતે થયું છે. યાદ કરી કરીને અનેરી વાતો, સખ્યગાથાઓ બહુ કરી હવે નથી જ લવવું, નથી કવવું; -એવો મક્કમ નિર્ધાર કવિ વ્યક્ત કરે છે. ‘લવવું’ એટલે બબડાટ કરવો. ‘કવવું’ એટલે કવન-સર્જન કરવું. પ્રથમ ચાર પંક્તિમાં હવે મૈત્રીગાથા ઉપર પૂર્ણવિરામ મૂકવાનો સંકલ્પ કવિ જાહેર કરે છે. મિત્ર વિખૂટો પડ્યો છે અને તેની સાથેની સ્મૃતિની વણઝારને હવે થંભાવી દેવી છે. હવે વિગત થઈ ચૂકેલા મિત્રને યાદ કરી આંખ ભીની નથી કરવી. સ્મરણ-અંબ સહેવાની હવે તૈયારી નથી. વિસ્મૃતિનું પણ સ્મરણ ન રહે એવી સ્થિતિ કવિ ઇચ્છે છે. આવી બલિષ્ઠ ઇચ્છાના મૂળમાં તો ભાવોની તીવ્રતા છે. ભાવાંજલિની આ અનન્ય રીત છે. જે મિત્રને યાદ ન કરવાનો સંકલ્પ જાહેર થયો છે તેને જ સંબોધીને લખવાનું છે. ‘ન જોઈએ હવે કવન’ -એ પ્રકારનું વ્યક્ત થયા પછી તો આખી કવિતા અવતારવાની છે!

કવિતાના બીજા ચતુષ્કમાં; એટલે કે પાંચમીથી આઠમી કડી સુધીમાં કવિ સ્મરણરેખ, રાગ-વિરાગની સ્થિતિ અને આત્મ-એકાંતની નિયતિને પ્રતીતિપૂર્વક પ્રયોજે છે. પરસ્પરના અપાર અનુરાગના સ્નેહપુષ્પોથી જીવનબાગ સુવાસિત હતો. મિત્રની ચિર વિદાયથી હવે આત્મ-એકાંત સેવવાની સ્થિતિને, નિયતિને કવિએ ઓળખી લીધી છે, સ્વીકારી લીધી છે.

આ વિશાળ જગતમાં વિહરવા માટેના અસંખ્ય પથ છે. જીવનમાર્ગના અનંત સહયાત્રીઓ છે, પણ કવિએ મિત્રવિદાય બાદ જાણે સખ્ય-સંવેદન, મૈત્રીયાત્રાની બધી જ નવીન સંભાવનાઓ ત્યજી દીધી છે. મિત્રની વિદાય બાદ ધરાતલ પર એકલા-અટુલા, ધૂમકેતુની જેમ રહેવાનું છે; સહેવાનું છે. જીવનયાત્રાના સ્નેહી સહયાત્રીને ગુમાવ્યા પછી આત્મ-એકાંત ઝંખતા કવિના ચિત્તમાં અપૂર્વ એવી એકલતાનું સંધાન થયું છે. મિત્ર વગર રહી ન શકાય એવી સ્થિતિનો સામનો કરવાનો સંકલ્પ બમણા વેગે સ્મરણકૂચને અટકાવવામાં વ્યક્ત થયો છે.

‘વિખૂટા મિત્રને’ એમ કહેવું સહેવું છે કે, ‘તને ભૂલી જઈશ’ પણ ભૂલી શકાય નહીં એવી સ્થિતિનો સંયત ઉદ્ગાર આ કાવ્યને વિશિષ્ટ બનાવે છે.

13.5 સારાંશ

‘વિખૂટા મિત્રને’ કવિ શ્રી રમણીક અરાલવાળાનું અનન્ય ભાવાંજલિ કાવ્ય છે. વિદેહ થયેલા, સદ્ગત મિત્રની સ્મૃતિની તીવ્રતા કવિ-ચિત્તમાં ઘેરી અસર જન્માવે છે. મિત્ર સાથેની સ્નેહગાથાની સ્મૃતિથી સભર એવું કવિનું ચિત્ત ભાવપૂર્વક એવો સંકલ્પ કરે છે કે મિત્રતાની વાતો હવે દોહરાવવી નથી. હવે મિત્રને યાદ કરીને આંખો ભીંજવવી નથી. ‘સ્મરણાંબ’ શબ્દ વાપરીને કવિએ સંવેદનની તીવ્રતા ઉપસાવી છે. મિત્ર પ્રત્યેના અનરાધાર સ્નેહના મધુર બાગમાં અનેક સ્મૃતિ-પુષ્પો ખીલ્યાં. સંબંધની સૌરભ માણી. હવે મિત્ર સાથે વિયોગ

નિર્માયો છે ત્યારે આત્મ-એકાંતમાં અપૂર્વ કહી શકાય એવો વિરાગ ભાવ સેવવાની વૃત્તિ પ્રાબલ્ય અનુભવે છે. આ વિશાળ જગતમાં, અખિલ સંસારમાં અનેક સહયાત્રીઓ, અનેક રસ્તાઓ વિહાર અર્થે ઉપલબ્ધ છે પણ હવે કોઈ સહદયની ઝંખના નથી. સઘળું સખ્ય ત્યજીને આત્મ-એકાંતમાં નિજત્વ પામીને, સ્મૃતિકૂચને થંભાવીને એકલા રહેવાની નિયતિનો સંયમિત સ્વર આ કાવ્યનો મર્મ છે.

13.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સખ્યગાથા: મિત્રતાની કથા

લવવું: બબડાટ કરવો

અનુરાગ: સ્નેહ

અતલ એકાંત: જેનો ન ઉપાય, ન છેડો, એવું એકાંત.

13.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. 'વિખૂટા મિત્રને' સોનેટના સર્જકનું નામ આપો.
2. 'વિખૂટા મિત્રને' કાવ્યનો છંદ જણાવો.
3. મિત્રના વિયોગ બાદ કવિ કેવી સ્થિતિમાં રહેવા ઇચ્છે છે?

13.8 સ્વાધ્યાય

1. 'વિખૂટા મિત્રને' કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવો.
2. વિશિષ્ટ ભાવોર્મિની અભિવ્યક્તિ તરીકે 'વિખૂટા મિત્રને' કાવ્યનો પરિચય કરાવો.
3. 'વિખૂટા મિત્રને' કાવ્ય વિશે સમીક્ષાત્મક નોંધ કરો.

લેખન: પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ,

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

રૂપરેખા

14.1 ઉદ્દેશ

14.2 પ્રસ્તાવના

14.3 કૃતિ

14.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

14.5 સારાંશ

14.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

14.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

14.8 સ્વાધ્યાય

14.1 ઉદ્દેશ

- ‘જોઈશ આ હૃદય ભીતર’ કાવ્યના ભાવજગતનો પરિચય થશે.
- માનવહૃદયની ભાવનાની કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ વિશે સમજ કેળવાશે.
- કવિ હરીશ્ચંદ્ર ભટ્ટનો પરિચય થશે.

14.2 પ્રસ્તાવના

કવિ હરીશ્ચંદ્ર ભટ્ટના ‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ સંગ્રહમાંથી ‘જોઈશ આ હૃદય ભીતર’ કવિતાની પસંદગી કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી સોનેટ રચનાઓની પ્રતિનિધિ રચનાઓ પૈકી આ રચના નોંધપાત્ર ગણાય છે.

કવિ હરીશ્ચંદ્ર ભટ્ટનો જન્મ 06/12/1906ના રોજ સુરત જિલ્લાના ઓલપાડ ગામમાં થયો હતો. મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યા બાદ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે બનારસ જવાની ઇચ્છા હતી પણ પિતાજીની માંદગીના કારણે તેઓ જઈ શક્યા નહીં. મુંબઈમાં પિતાજીની સાથે વેપારીને ત્યાં નોકરીએ જતા કવિએ પોલેન્ડની રાજદૂત કચેરીમાં નોકરી કરી. મુંબઈમાં જ નાલંદા પબ્લિકેશન નામે પુસ્તક પ્રકાશનનો વ્યવસાય શરૂ કર્યો. થોડો સમય પ્રકાશની પ્રવૃત્તિ કરી. પરમાનંદ કાપડિયાના તંત્રીપદે નીકળતા ‘યુગદર્શન’ સામયિકમાં થોડા મહિના કામ કર્યા બાદ પરદેશથી પુસ્તકો મંગાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ખાનગી પેઢી સાથે શરૂ કરેલી પુસ્તકોના વેચાણની આ પ્રવૃત્તિ તેમના વ્યક્તિત્વ-ઘડતર માટે નિર્ણાયક બને છે. પુસ્તકોનો સહવાસ સહજ બને છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત રહેલા કવિ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટે પુસ્તકોના સંસર્ગથી ભાષા-સાહિત્યની સમજ અને ભાવક-ચેતનાનો વિસ્તાર કર્યો. યુરોપની જુદી જુદી ભાષાઓ; પોલિશ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અંગ્રેજી વગેરે શીખવાની તક તેમણે ઊભી કરી. તેમની સર્જકચેતના વિવિધ ભાષાના સાહિત્ય-વાંચન થકી પોષણ પામે છે.

1940માં હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ પાસેથી ‘સફરનું સખ્ય’ (મુરલી ઠાકુર સાથે) તથા 1941માં પોલિશ કવિના અઢાર કાવ્ય-ગુરુછનો અનુવાદ ‘કેસુકો અને સોનેરું’ તથા ‘કોજાગ્નિ’ નામે પ્રગટ થાય છે.

‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ (1959) એ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટનો કાવ્યસંગ્રહ છે જેનું સંપાદન ઉમાશંકર જોશી એ કર્યું છે. કવિના મૃત્યુ બાદ પ્રગટ થયેલ આ સંપાદનમાં ઉમાશંકર જોશીની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના અભ્યાસી માટે મહત્ત્વની બને છે.

તેમના મુંબઈ પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટમાં આવેલા નાનકડા નિવાસસ્થાનમાં પુસ્તકોની ભરમાર હતી. ઉમાશંકર જોશી જેવા કવિને વિશ્વ સાહિત્યનાં મૂલ્યવાન પુસ્તકો પહોંચાડવાનું કાર્ય તેમણે કરેલું. તેમના ઘરે સાહિત્યકારો અને સાહિત્ય-ભાવકોની આવન-જાવન રહેતી. ચેકોસ્લોવાકિયાના વિદ્વાન રાજદૂત ડૉ. ઓગેન્થેલર પણ કવિની સાહિત્યસેવાથી પરિચિત હોવાના નાતે તેમના ઘરની મુલાકાતે આવેલા. વિશ્વ સાહિત્ય-ભારતીય સાહિત્યના અભ્યાસી હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટે સ્વજનોના નિધન બાદ અસ્વસ્થતા અનુભવે છે. અભ્યાસપૂર્વક સજ્જતા અને બૌદ્ધિક સક્રિયતા છતાં જીવનબળ ખૂટ્યું કહો કે નિયતિ પણ. 1950ની 18મી મેના દિવસે તેમનો જીવનદીપ બુઝાયો.

લગભગ સાડા ચાર દાયકાની ટૂંકી જીવનયાત્રાનો અંત તેમણે જાતે આણ્યો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં લાંબા સમય સુધી ટકી રહે એવી સર્જકતાના મુકામે પહોંચ્યા પછી અણધારી વિદાયથી ગુજરાતી કવિતાને અકાળે બહુ મોટી ખોટ પડી. ‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ કાવ્યસંગ્રહ તેમનું મરણોત્તર પ્રકાશન છે. તેમણે લખ્યું છે:

‘રહે અધૂરાં અવ ગાન મારાં,
ફરી ફરી જન્મ લઈ કરું પૂરાં.’

વેદનશીલ કવિએ ‘અબૂઝ વેદના’ તેમની કવિતામાં વ્યક્ત કરી છે. સદ્ગત બહેનને સંબોધીને લખાયેલ કાવ્ય ‘નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી’ પણ તેમની ખૂબ જાણીતી રચના છે. કવિ શ્રી હરીન્દ્ર દવેએ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટને ‘વિષાદની વસંતનો કવિ’ કહ્યા છે.

‘જોઈશ આ હૃદય ભીતર’માં સ્નેહીપાત્ર પ્રત્યે વેદનશીલ અભિગમ અને આત્મમંથનની આસ્વાદ્ય અભિવ્યક્તિ થઈ છે.

જોઈશ આ હૃદય-ભીતર

જોઈશ આ હૃદય ભીતર એક વાર ?
 પારેવડું ગરીબડું રડતું ઘવાયું.
 ના હોંશ કૂજન તણી, ઊડવાની યે ના;
 પાંખો ગઈ, ગઈ વળી દિવસોની ઉખા.

આવે બિચારું તુજ હાથ મહીં લપાવા
 જેણે ફરી ફરી ધરી કણ ભૂખ ભાંગી;
 ને કૂજને હૃદયનો રણકાર પૂરી
 જેને નચાવી રીઝવ્યું હતું કૈંક વેળ.

એ જાય ક્યાં, ક્યમ ભૂલે દિવસોની મૈત્રી
 જ્યારે હવે નવ રહી ઊડવાની હામ ?
 તે ખોળલે લઈ રમાડ્યું, હવે ખસેડે
 શાને પૂછે હૃદયને નહિ બીજી વાર ?

થૈને કૃતધની કરી ચંચુ-પ્રહાર ક્યારે
 ડાર્યા કદીય તુજ વત્સલ હાથ એણે ?

-હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

14.4 ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

‘જોઈશ આ હૃદય ભીતર એક વાર?’ જેવા પ્રશ્નથી કાવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. પ્રિયજનને સંબોધન છે કે ‘જોઈશ આ હૃદય ભીતર એક વાર?’ નિકટતા, આશ્વાસન, હુંફ ઝંખતું હૃદય સંવેદનની તીવ્રતાથી પ્રશ્ન કરે છે. પ્રશ્નકર્તાની સ્થિતિ પ્રથમ ચતુષ્ક, પ્રથમ ચાર કડીમાં સહજ રીતે અવતરે છે અને ભાવકનો પ્રવેશ કાવ્યના ભાવવિશ્વમાં થાય છે.

‘પારેવડું ગરીબડું રડતું ઘવાયું’માં વર્તમાનનો નિર્દેશ છે. પાંખો ગુમાવ્યા પછી ઊડવાની હોંશ ના રહે, કૂજન કરવાનો ઉત્સાહ ન રહે, સર્વ અવસ્થાની લાચારી, વિવશતા હોય તેવું સ્વજન માત્ર શરીરથી લાચાર નથી, દિવસોની ઉખા પણ ગુમાવી ચૂકેલું અસ્તિત્વ આખરે ક્યાં જાય? ગત દિવસોની ઉખાનું સરનામું તો પ્રિયજનની નિકટતા જ છે.

અગાઉ પારેવડા જેવા કોમળ હૃદયને અનેક વખત નર્તન કરાવ્યું, રીઝવ્યું હતું, તેનો અકારણ અનાદર થઈ જતા પ્રગટેલી વેદના આ કાવ્યરચનામાં સરળતાથી રજૂ થઈ છે.

એ જાય ક્યાં, ક્યમ ભૂલે દિવસોની મૈત્રી

જ્યારે હવે નવ રહી ઊડવાની હામ ?

તેં ખોળલે લઈ રમાડ્યું, હવે ખસેડે

શાને પૂછે હૃદયને નહિ બીજી વાર ?

પ્રિયજનની વેદના ગત સમયનાં સંસ્મરણોના કારણે બેવડાતી જાય છે. સ્નેહસભર દિવસોની સ્મૃતિની તીવ્રતા વર્તમાનની વ્યવસ્થાની સમાંતરે નિષ્પન્ન થાય છે. ઊડવાની હામ ના રહી હોય એવા વિષમ સમયમાં જેમની સાથે સભરતાપૂર્ણ ભૂતકાળ પસાર કર્યો હોય એ દિવસોની સ્મૃતિનું સંવેદન અહીં વેધક રીતે રજૂ થયું છે. જેને ખોળામાં રમાડ્યા હોય તેને ખોળેથી ખસેડવાની સ્થિતિ અસહ્ય છે.

કવિચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે જેને ખસેડવાનો ઉપક્રમ રચ્યો છે તેણે ઉપકાર પર અપકાર કરી ક્યારેય ચાંચ વડે પ્રહાર કર્યો છે? કદી ઘાવ આપ્યા છે? વત્સલ હાથને પાછા ઠેલ્યા છે? –આ બધા પ્રશ્નો હૃદયના ઊંડાણથી પૂછાયા છે.

જેની સાથે સ્નેહાદ્ર સ્મૃતિસંવેદન હોય તેનો અનાદર હૃદયમાં વેદના જન્માવે છે. એવી વેદનશીલતાનું આ સોનેટ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટની સોનેટ-સૃષ્ટિમાં આગવું સ્થાન પામ્યું છે.

14.5 સારાંશ

‘જોઈશ આ હૃદય ભીતર’ કવિ શ્રી હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ રચિત સોનેટ-કાવ્ય છે. આ સોનેટ રચના શેક્સપિયરશાઈ પ્રકારની છે. વસંતતિલકા છંદમાં લખાયેલા આ સોનેટમાં પ્રિયજનની અવગણના બાદ જન્મેલી સ્થિતિનું નિરૂપણ ભાવપૂર્વક થયું છે. ‘જોઈશ આ હૃદય ભીતર એક વાર?’ એ પ્રશ્ન દરેક પ્રિયજનને દરેક સંબંધમાં થવો જોઈએ એવી મંથનપૂર્વકની મનોસ્થિતિ અને મૂલ્યાંકન આ કવિતામાં છે. દરેક સંબંધને ભૂતકાળ હોય છે. સંબંધનો વર્તમાન, ભૂતકાલીન ભવ્ય સ્મૃતિઓના આધારે ટકી રહે છે. સંસ્મરણો સંબંધોનું જતન કરે છે. ભૂલવા જેવું કશું જ ના હોય અને સાચવવા જેવું ઘણું હોય ત્યારે પ્રિયજનો પરસ્પરના સહારે વર્તમાનમાં નભી જતા હોય છે. જીવતરને જીરવવાનો સહારો પસાર થઈ ગયેલા દિવસોની ઉષ્માનો જ હોય છે. જીવનમાં એક તબક્કો એવો આવે છે કે આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિમાં શરીર સાથ છોડી દે છે ત્યારે ભૂતકાલીન સ્મૃતિઓ જીવનનો આધાર બને છે. જેણે કશું જ બગાડ્યું નથી અને હંમેશાં ઉમદા યાદો આપી છે તેવા સંબંધોને હૃદય દ્વારેથી ધકેલી દઈએ કે ખોળેથી ખસેડી દઈએ ત્યારે જન્મતી વેદનાની અભિવ્યક્તિ આ કવિતામાં છે.

14.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

હૃદય-ભીતર: હૃદયની અંદર

કૃતધ્ની: ઉપકાર પર અપકાર કરનાર.

વત્સલ: સ્નેહાદ્ર

કૂજન: પક્ષીનો મધુર અવાજ.

14.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. 'જોઈશ આ હૃદય ભીતર' રચનાના કવિનું નામ લખો.
 2. 'જોઈશ આ હૃદય ભીતર' રચનાનો કાવ્યપ્રકાર જણાવો.
 3. 'જોઈશ આ હૃદય ભીતર' કાવ્ય કયા છંદમાં લખાયું છે?
 3. 'જોઈશ આ હૃદય ભીતર' સોનેટ કયા પ્રકારનું છે?
-

14.8 સ્વાધ્યાય

1. 'જોઈશ આ હૃદય ભીતર' રચના વિશે આસ્વાદ નોંધ કરો.
 2. 'જોઈશ આ હૃદય ભીતર'માં વ્યક્ત થયેલ સંબંધ સંવેદન વિશે લખો.
 3. 'જોઈશ આ હૃદય ભીતર' કાવ્ય વિશે સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો.
-

લેખન: પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ,

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांभ मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशामां स्मित वहे छो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मज्ञ रडी अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कहे बुद्ध आंबेडकर कहे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम जणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गळेके
अंधकारने उडसेलीने उज्जसना झूल मळेंके;
अंधन नडीं को स्थान समयना जवुं न धरथी दूर
धर आवी मा उरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध मळेंके, मन मंदिरने धामे
सुभनी टपाल पडोंचे सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये लांकी शिक्षण केरुं वडाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्मांश...
दिव्य राष्ट्र निर्मांश...
भव्य राष्ट्र निर्मांश